VASILE PÂRVAN

9(R)
P37

DACIA

CIVILIZAȚIILE STRĂVECHI DIN REGIUNILE CARPATO-DANUBIENE

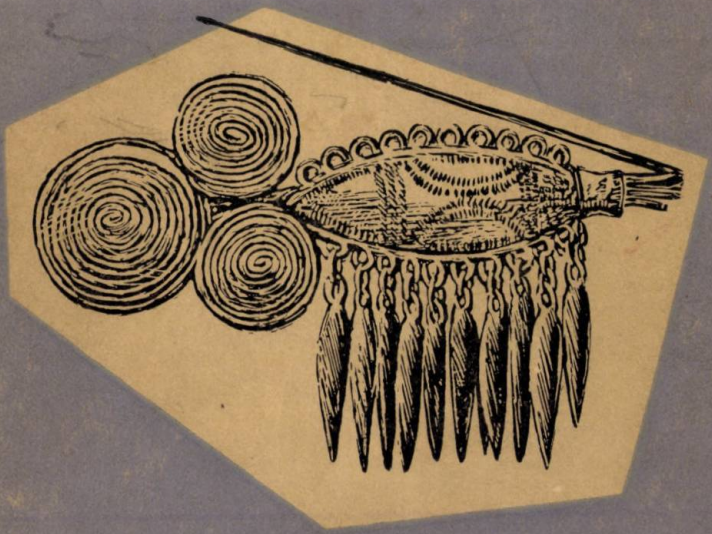

EDITURA ȘTIINȚIFICĂ

DACIA

Școala medie de fete Bucureşti
Nr. 30519
BIBLIOTECA

94(4)
P37

VASILE PARVAN

DACIA

CIVILIZAȚIILE STRĂVECHI DIN REGIUNILE CARPATO-DANUBIENE

*

TRADUCERE
DUPĂ MANUSCRISUL ORIGINAL FRANCEZ INEDIT
DE RADU VULPE

*

EDIȚIA A TREIA
revăzută și adnotată

EDITURA ȘTIINȚIFICĂ
București 1958

GHEORGHE LAZĂR
BIBLIOTECA
București

VERIFICAT

VASILE PÂRVAN

— Notă biografică —

Școala medie de fete nr. V București
Nr. 30519
BIBLIOTECA

Vasile Pârvan s-a născut la 28 septembrie 1882 în cătunul Perchiu din comuna Huruieşti, raionul Adjud (fostul judeţ Tecuci), ca fiu al unui învăţător rural. După mamă se înrudea cu filozoful Vasile Conta. Şi-a făcut şcoala elementară sub supravegherea propriului său părinte, iar cursurile secundare le-a urmat la liceul clasic din Bîrlad.

Pregătirea universitară şi-a format-o în secţia de istorie a Facultăţii de Litere din Bucureşti, unde a fost elevul cel mai sîrguincios al istoricilor Ion Bogdan, Dimitrie Onciul şi Nicolae Iorga. În cei patru ani de universitate, tînărul Pârvan a desfăşurat o activitate ştiinţifică intensă, dovedind de pe atunci multă putere de muncă, o remarcabilă capacitate de creaţie şi o severă stăpînire a metodelor de cercetare. Lucrările sale pe care le-a publicat ca student, cu subiecte referitoare la istoria medievală şi modernă a Romîniei,* impun nu numai prin numărul lor, dar şi prin precocea lor maturitate.

* *Activitatea politică a lui Alex. Papiu Ilarian*, 1903; *Cîteva date nouă cu privire la familia Cuza*, 1904; *Alexăndrel Vodă şi Bogdan Vodă: şapte ani din istoria Moldovei, 1449—1455*, 1904; *Un vechi monument de limbă literară romînească (1639—1663)*, 1904; *Relaţiile lui Ştefan cel Mare cu Ungaria*, 1905.

„GHEORGHE LAZĂR" BIBLIOTECA Bucureşti

După absolvirea universității din București, în 1904, Pârvan a fost trimis ca bursier în Germania, pentru a se specializa în istoria antică. A fost excepțională munca pe care el a depus-o acolo, timp de cinci ani neîntrerupți, pentru a-și completa tezaurul de cunoștințe, pentru a-și perfecționa metodele de lucru și pentru a aduna un imens material în vederea studiilor ce proiecta cu privire la trecutul străvechi al patriei. În acei ani de încordare intelectuală s-a format pe deplin personalitatea sa.

În 1906, pe cînd se afla încă în străinătate, și-a publicat primele lucrări cu preocupări de istorie veche: *Cîteva cuvinte cu privire la organizația provinciei Dacia Traiană,* reprezentînd o dare de seamă critică despre o carte incompetentă apărută atunci cu privire la acest subiect, și *Salsovia,* un studiu erudit despre o cetate de pe *limes*-ul roman de la gurile Dunării. Doctoratul și l-a dat în 1909 cu prof. C. Cichorius, prezentînd teza *Die Nationalität der Kaufleute im römischen Kaiserreiche* (Naționalitatea negustorilor din imperiul roman), o monografie istorico-epigrafică de autoritate pe acea vreme și, cu modificările și adaosurile impuse de numeroasele inscripții descoperite în ultima jumătate de secol, folositoare și azi. În același an avea să iasă de sub tipar monografia *M. Aurelius Caesar și L. Aurelius Commodus,* în care, după ce punea la punct unele probleme esențiale relative la domnia lui Marcu Aureliu, Pârvan încerca să reconstituie gîndirea acestui împărat filozof, ale cărui principii de morală stoică el însuși le împărtășea, ca un reflex al înclinărilor sale spre o concepție idealistă. Tot ca un rod al anilor de studii peste graniță avem a privi și volumul său *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman,* tratînd despre problema originii poporului romîn în legătură cu începuturile creștinismului în nordul Dunării.

Calitățile deosebite ale lui Vasile Pârvan au fost recunoscute de la început de către reprezentanții vieții culturale românești de atunci. Abia întors în țară, cînd nu împlinise decît vîrsta de 27 de ani, a fost ales membru al Academiei Române, a fost numit profesor de istorie antică la Universitatea din București și director al Muzeului național de antichități, încredințîndu-i-se astfel dintr-o

dată trei poziţii de frunte, care pentru el nu aveau să rămînă simple posturi decorative, ci aveau să devină bazele uneia din cele mai rodnice activităţi ştiinţifice. La catedră s-a dovedit un maestru strălucit prin vioiciunea gîndirii, prin originalitatea interpretărilor, prin erudiţia sa impunătoare, prin riguroasele metode de cercetare şi prin impresionantul său talent de expunere. La conducerea Muzeului, care de fapt a fost totdeauna un institut arheologic, a arătat o neîntrecută capacitate ca organizator. I-au lipsit mijloacele necesare pentru a se ocupa de cerinţele muzeistice ale instituţiei; în schimb a dat un impuls hotărîtor explorărilor arheologice pe teren.

Primul său contact cu monumentele dezgropate din pămîntul ţării îl reprezintă studiul *Cetatea Tropaeum* din anul 1911, o valorificare istorică a ruinelor oraşului *Tropaeum Traiani* de lîngă Adamclisi, explorate anterior de Gr. Tocilescu şi G. Murnu. În acest studiu a încercat să reconstituie aspectele esenţiale ale evoluţiei stăpînirii romane în Dobrogea.

În acelaşi an avea să-şi înceapă propriile campanii de săpături sistematice, pe bază de metode noi, la *Ulmetum* (Pantelimonul de Sus, în mijlocul Dobrogei). Lucrările au durat acolo patru ani, cu rezultate arheologice şi epigrafice de o deosebită valoare, pe care Pârvan le-a publicat complet şi cu promptitudine sub forma a patru memorii academice. Paralel cu lucrările de săpături de la Ulmetum, a executat numeroase alte cercetări pe întinsul ţării, în Dobrogea, în Moldova şi în Oltenia, valorificîndu-le în memoriile *Descoperiri nouă în Scythia Minor, Castrul de la Poiana şi drumul roman prin Moldova de Jos* şi *Ştiri nouă din Dacia Malvensis.*

Imediat după încheierea explorărilor de la Ulmetum, în 1914, Pârvan a deschis un nou şantier de seamă în cetatea *Histria,* străvechea colonie milesiană de pe malul lagunei Sinoie. Fiind vorba de cel mai vechi oraş sclavagist de pe teritoriul Romîniei, cu o viaţă care a durat continuu peste o mie de ani, cu o mare întindere şi cu ruine extrem de complexe, noul şantier avea să devină permanent. În proporţii sporite şi cu mijloace mult mai ample, activitatea acestui şantier continuă şi azi. Din bogatele rezultate ale

explorărilor sale de la Histria, V. Pârvan a apucat să publice în întregime numai materialul epigrafic, constînd din peste 150 de inscripţii greceşti şi latine, unele de o importanţă istorică excepţională, cum e cazul cu horothesia dată cetăţii de către Laberius Maximus, guvernatorul Moesiei Inferioare pe vremea lui Traian. Concomitent cu munca de la Histria, Pârvan s-a ocupat, ocazional, şi cu celelalte două oraşe greceşti principale din Dobrogea noastră: *Tomi* (Constanţa) şi *Callatis* (Mangalia), procedînd la săpături şi publicînd studii asupra lor.

Săpăturile conduse de Pârvan şi cu deosebire cele de la Ulmetum şi de la Histria, pe lîngă importanţa deosebită a rezultatelor lor documentare, au avut fericitul efect de a consolida o şcoală romînească de arheologie şi istorie veche, pe care el, cel dîntîi, a reuşit s-o creeze prin autoritatea sa ştiinţifică, prin prestigiul personalităţii sale, prin aptitudinile sale de organizator, prin însuşirile lui de profesor. Este unul din cele mai însemnate merite ale lui. E uimitor cît de repede a izbutit să pună bazele unei munci colective fără precedent în arheologia noastră şi să asigure în mod durabil viitorul unei discipline istorice din cele mai importante pentru cultura romînească.

El a înţeles, mai bine ca oricare profesor şi ca oricare alt conducător de instituţie din vremea sa, că din colaboratorii săi nu va face mai mult decît simpli auxiliari dacă se va mulţumi să-i utilizeze doar pentru opera lui personală şi nu-i va stimula să meargă cu propriile lor puteri pe propriile lor drumuri. A fost un îndrumător ştiinţific în adevăratul sens al cuvîntului, cucerind încrederea oamenilor prin înălţimea eticii sale, prin consecvenţa sa, prin altruismul său sincer, stimulînd entuziasmul pentru muncă şi cercetare prin forţa exemplului. Personalitatea lui morală era la înălţimea distinsei lui personalităţi intelectuale.

In 1923 V. Pârvan publică lucrarea *Inceputurile vieţii romane la gurile Dunării,* scrisă într-un fermecător stil de popularizare „pe înţelesul tuturor", dar cu un bogat fond de erudiţie şi de interpretări originale, producînd astfel o primă sinteză istorică a rezultatelor obţinute prin cercetările sale arheologice din Sciţia Minoră. Tot atunci a dat

la lumină comunicarea *La pénétration hellénique et hellénistique dans la vallée du Danube,* pe care o prezentase la un congres internațional. De atunci datează și memoriul său *Considerațiuni asupra unor nume de rîuri daco-scitice,* în care dă explicații noi și temeinice numelor principalelor cursuri de apă de la răsărit și sud de Carpați, ca Nistrul, Prutul, Siretul, Buzăul, Argeșul și Dunărea.

În acea vreme s-a petrecut în activitatea arheologică a lui Vasile Pârvan o cotitură care avea să aibă asupra dezvoltării arheologiei românești o influență din cele mai rodnice. La specialitatea lui privind civilizația greco-romană, și-a adăugat un domeniu nou de cercetări, începînd a se ocupa intens de arheologia epocilor orînduirii comunei primitive. El avusese și mai înainte meritul de a fi acordat „preistoriei" locul ce i se cuvenea printre științele istorice, dar se limitase la a încuraja sforțările făcute în această direcție de colaboratorul său I. Andrieșescu. Acum însă, din necesitatea de a pătrunde cît mai adînc în problemele legate de originile poporului român, avea să se ocupe el însuși de arheologia vremurilor pentru care izvoarele scrise sînt foarte rare ori lipsesc cu totul. După mai multe anchete preliminare întreprinse în diverse stațiuni preromane din Cîmpia Română, a organizat o serie de săpături sistematice în resturile așezărilor mai importante din epocile orînduirii comunei primitive și cu deosebire în cele referitoare la cultura daco-geților din epoca a doua a fierului, formîndu-și în acest scop o nouă serie de elevi.

Încă înainte de a fi în posesia rezultatelor tuturor acestor explorări, el a trecut la scrierea unei vaste sinteze istorico-arheologice despre protoistoria Daciei, pe care a intitulat-o *Getica.* Această lucrare voluminoasă, care în intenția autorului nu avusese un caracter definitiv, ci numai rolul de îndrumare și de stimulare a unor noi cercetări, a devenit una din cele mai importante producții ale istoriografiei românești. Relevînd, în lumina unei bogate informații istorico-arheologice interpretate critic, mai mult de un mileniu scos din negura trecutului îndepărtat al patriei, Vasile Pârvan a pus în evidență, pentru prima dată atît de convingător, măreția poporului geto-dac.

Getica avea să exercite o largă influenţă în cultura romînească. Dominată pînă atunci aproape exclusiv de ideea romanităţii, cultura romînească trebuia de acum înainte să acorde un loc tot atît de însemnat ideii despre originea autohtonă, daco-getică, a poporului romîn.

Getica va fi multă vreme o lucrare ştiinţifică de mare utilitate. Dar în acelaşi timp este şi opera lui Pârvan care comportă cele mai multe discuţii. Scriind-o cu o relativă grabă — în mai puţin de patru ani — şi avînd de făcut faţă la fiece pas unor probleme ce se puneau pentru prima oară, autorul a fost nevoit să emită concluzii care nu totdeauna sînt confirmate de cercetările mai noi. Cele mai rezistente din capitolele cărţii sînt acelea de istorie, alcătuite pe baza unor meditaţii îndelungate şi a unui material adunat cu mulţi ani în urmă. În schimb, capitolele arheologice sînt mult mai susceptibile de revizuiri, deoarece azi se dispune în acest domeniu de un material imens, care în vremea lui Pârvan lipsea aproape cu totul sau se reducea la elemente de o calitate ştiinţifică foarte inegală.

Sforţarea lui Pârvan de a scrie această operă pare cu atît mai impunătoare, cu cît în aceeaşi vreme el a continuat să-şi exercite celelalte sarcini pe care şi le asumase, şi chiar cu o intensitate sporită. În imensa lui voinţă de înfăptuire şi în înalta lui concepţie despre datorie, el a găsit resurse de energie pentru a îndeplini o activitate atît de exuberantă. A scris în ultimii săi ani peste o duzină de lucrări, despre antichitatea greco-romană, ca: *Fouilles d'Hhistria, inscriptions: troisième série; Une nouvelle inscription de Tomi; A propos du „basileus" Cotys de Callatis; Nuove considerazioni sul vescovato della Scizia Minore; Municipium Aurelium Durostorum; Note di geografia antica* etc., ori despre descoperirile din epoci mai vechi, ca: *Dacii la Troia; Considérations sur les sépultures celtiques de Gruia; La „statue-menhir" de Hamangia; L'âge du dépôt de bronzes de Suseni; La Dacie à l'époque celtique* etc.

Multe din aceste lucrări au fost publicate în primele două volume din *Dacia: recherches et découvertes archéologiques en Roumanie,* periodicul de limbă franceză întemeiat

de el. De asemenea, sub conducerea şi din iniţiativa lui au apărut primele trei volume din *Ephemeris Dacoromana* şi primul volum din *Diplomatarium Italicum*, anuarele Şcoalei Romîne din Roma, o instituţie organizată de el pentru perfecţionarea tinerilor arheologi şi istorici romîni în mediul de amintiri clasice al Italiei. Şcoala Romînă din Roma a contribuit considerabil la ridicarea nivelului ştiinţific al colectivului arheologic creat de Pârvan, afirmînd totodată prestigiul tinerei noastre culturi în cercuri de emulaţie internaţională.

Acest prestigiu a fost recunoscut şi prin dovezile de preţuire cu care învăţatul romîn a fost distins în acel timp de foruri străine din cele mai ilustre. Astfel, el a fost membru corespondent al Institutului arheologic german, membru fondator al Comitetului congreselor internaţionale de ştiinţe istorice, profesor oaspe al Sorbonnei, membru al Academiei pontifice romane de arheologie şi fusese ales la urmă şi membru în „Accademia dei Lincei", cea mai înaltă instituţie culturală a Italiei. Din nefericire, ştirea despre această ultimă distincţie n-avea să-i mai fie adusă la cunoştinţă, fiindcă avea să sosească chiar în ziua în care el îşi dădea sfîrşitul, la 26 iunie 1927, într-un sanatoriu din Bucureşti. Organismul său, uzat de excesivul efort la care fusese supus, n-a putut rezista urmărilor unei intervenţii chirurgicale banale şi, astfel, una din marile personalităţi intelectuale ale ţării noastre avea să se stingă brusc în plină strălucire a activităţii sale, la o vîrstă care încă nu însumase 45 de ani.

Ultima carte a lui Vasile Pârvan, pe care o prezentăm aci, *Dacia: Civilizaţiile străvechi din regiunile carpato-danubiene*, avea să apară după acest sfîrşit tragic. În prefaţa alăturată dăm amănunte speciale despre împrejurările în care a fost scrisă şi tipărită.

Opera ştiinţifică publicată de Vasile Pârvan reprezintă, şi cantitativ şi calitativ, un nepreţuit tezaur. Au trecut peste trei decenii de cînd această operă s-a încheiat. În această vreme, în ţara noastră ştiinţa despre antichitate, cu deosebire pe tărîmul arheologic, a făcut progrese enorme. Numărul specialiştilor a crescut mult. Lucrările lui Pârvan au putut fi cercetate din toate punctele de vedere, au fost

confruntate cu cele mai noi descoperiri şi, în lumina celor mai exigente metode, au fost analizate, emendate. Bilanţul criticii, însă, le-a rămas în fond favorabil. Desigur nu toate concluziile neuitatului învăţat se menţin la nivelul actual al dezvoltării ştiinţei. Multe din informaţiile şi interpretările sale sînt azi depăşite.

Pe de altă parte, în opera lui Pârvan trebuie să facem o deosebire între lucrările de creaţie ştiinţifică, de care niciodată nu se poate dispensa un specialist şi eseurile cu preocupări filozofice şi sociologice care, nefiind scrise de pe poziţiile materialismului dialectic şi istoric, necesită o reconsiderare critică riguroasă.

V. Pârvan a refuzat totdeauna să participe la acţiuni politice organizate. Totuşi el n-a rămas indiferent faţă de marile zguduiri contemporane prin care a trecut ţara noastră. Sînt mărturii care arată că în 1907, pe cînd era la studii la Berlin, el s-a manifestat în favoarea ţărănimii romîneşti răsculate. Informaţiile concordă de altfel cu atitudinea lui de o viaţă întreagă faţă de masele ţărănimii oprimate, în mijlocul cărora s-a născut şi a trăit, pe care le-a preţuit şi ale căror dureri şi năzuinţe l-au preocupat.

Mai tîrziu, cînd a izbucnit primul război mondial, a ţinut să-şi spună cuvîntul. Deşi în fond atitudinea lui era aceea a unui intelectual burghez care considera inevitabilă intervenţia Romîniei în războiul imperialist, situîndu-se astfel pe o poziţie diferită de a socialiştilor romîni de atunci, V. Pârvan a denunţat, în măsura în care putea s-o vadă, deosebirea de interese dintre masele care urmau să ducă greul războiului imperialist şi bogătaşii care, în dosul lozincilor pentru idealul unităţii naţionale, nu căutau decît satisfacerea brutalului lor egoism de clasă*. O înţelegere mai clară în această direcţie va arăta el cîţiva ani mai tîrziu, cînd, numind războiul, în totalitatea lui, „imensa crimă a capitalismului contemporan", va releva şi inconsecvenţa acelor socialişti care dăduseră sprijin guvernelor imperialiste ale ţărilor lor în cursul marii conflagraţii.** Tot atunci va face următoarea reflecţie: „ Ideia libertăţii popoarelor, care a fost şi la unii şi la ceilalţi luptători

* *Părerile unui trădător de neam*, Bucureşti, 1914.
** *Idei şi forme istorice*, Bucureşti, 1920, p. 69.

(e vorba de cele două tabere beligerante, *R. V.*) o simplă minciună convenţională, începe să agite ea, independent, mai departe, popoarele care au luptat sincer pentru dînsa, descoperind la urmă că au fost înşelate. De altă parte; imperialismul antropofagic al capitaliştilor internaţionali a deşteptat o imensă reacţie, tot internaţională a claselor proletare şi a micilor popoare chinuite de foamea de aur anglo-saxonă".*

După anii de încordare şi de suferinţe ai războiului. Vasile Pârvan a scris acea serie de eseuri de care am pomenit şi care ieşeau din cadrul riguros al producţiilor sale ştiinţifice. Aceste lucrări, cu caracter sociologic, etic, filozofic, reprezentînd articole, prelegeri inaugurale şi cuvîntări comemorative, ne oferă prilejul să ne dăm seama într-o măsură mai mare de limitele gîndirii sale. Cea mai caracteristică din ele este lucrarea *Ideile fundamentale ale culturii sociale contemporane,* care, scrisă în vara anului 1918, deci la mai puţin de un an după Marea Revoluţie Socialistă din Octombrie, conţine punctul de vedere al unui intelectual de formaţie burgheză, dar cu aspiraţii progresiste, găsindu-se la graniţa cronologică dintre două lumi. Datorită gîndirii sale de esenţă idealistă, autorul acorda problemelor culturii o importanţă determinantă. V. Pârvan susţinea o democraţie liberală de tip burghez şi se arăta adversar al oricărei forme de oligarhie aristocratică sau plutocratică, care ar fi restrîns libertatea gîndirii. Limitele concepţei sale îl împiedicau însă să vadă că şi democraţia liberală de tip burghez, reprezentînd de fapt dictatura clasei exploatatoare, încătuşează gîndirea. Vasile Pârvan a criticat societatea capitalistă. În acelaşi timp însă, el îşi exprima neîncrederea şi faţă de socialism. Nu ignora marxismul, însă poziţia sa idealistă, micburgheză, îl împiedica de a-l înţelege în mod real.

Vasile Pârvan n-a văzut nici o soluţie radicală pentru lichidarea nedreptăţilor sociale. Dragostea lui faţă de masele năpăstuite n-a depăşit limita unui sentiment de respect faţă de mişcarea proletariatului. El n-avea

---

* *Idei şi forme istorice,* p. 156.

încredere în victoria revoluției proletare și nu vedea că numai în urma ei, masele largi vor fi descătușate de sub orice asuprire și exploatare.

Vasile Pârvan a preconizat patriotismul ca factor de „înaltă potențare spirituală", tot atît de aprig pe cît a combătut șovinismul, această „desfigurare a naționalismului", care „întunecă sentimentul de solidaritate general omenească".

Dar ar fi să depășim cadrul unei simple note de informație biografică insistînd prea mult asupra unui domeniu în care Pârvan nu și-a exprimat opiniile decît în mod incidental și totdeauna în legătură cu preocupări de ordin cultural. El n-a fost un om politic și n-a cedat nici uneia din ispitele pe care viața politică burgheză i le prezentase în formele cele mai atrăgătoare. V. Pârvan a refuzat fără ezitare portofolii ministeriale importante, șefia unui mare partid burghez, conducerea unei gazete de mare tiraj. A rămas pînă la sfîrșit credincios muncii sale științifice, în care a dovedit talent și o capacitate excepțională.

Preocupările sale privind cultura românească, scopurile și directivele ei, așa cum le vedea el, le-a expus în „Datoria vieții noastre", o prelegere inaugurală a unui curs pe care l-a ținut în 1920 la Universitatea din Cluj. Pârvan se declara împotriva limitării culturii române la inerția tradiționalismului etnografic. El vedea suprema splendoare a unei culturi românești într-o continuă umanizare, într-o participare la progresele generale ale culturii umane. În același timp el se ridica împotriva orientării exclusive spre cultura germană sub influența căreia se specializase în tinerețe. El se folosea curent, pe lîngă germană și franceză, de limbile engleză și italiană, iar mai tîrziu, pentru trebuințele specialității sale științifice, învățase rusa și maghiara.

V. Pârvan nu s-a ridicat la înțelegerea materialist-dialectică a fenomenelor istorice. În concepția sa filozofică V. Pârvan s-a situat pe o poziție idealistă. El nu avea încredere în rolul creator al maselor în istorie. Atît din prelegerile din volumul „Idei și forme istorice", cît și din eseurile și discursurile solemne adunate în volumul

„Memoriale" reiese clar neînțelegerea de către V. Pârvan a legilor luptei de clasă și a rolului ei în istorie.

V. Pârvan nu-și dădea seama de forța și rolul istoric al proletariatului. Poziția filozofică idealistă a lui V. Pârvan se explică prin neînsușirea marxism-leninismului care încă din timpul vieții sale își dovedise justețea și valabilitatea și cucerise conștiința și inimile a milioane de oameni ai muncii din toată lumea.

Este firesc să ne întrebăm dacă gîndirea lui, care, precum am arătat, se afla pe o poziție diferită de cea a filozofiei materialiste, nu se reflectă în opera sa științifică. În principiu, nu se poate tăgădui o legătură organică între atitudinea ideologică a unui om de știință și opera sa și nici Pârvan n-a făcut excepție de la această regulă. Idealismul gîndirii sale însă era parțial compensat printr-o atitudine obiectivă și realistă. La aceasta au contribuit foarte mult preocupările arheologice, care îl mențin pe istoricul antichității, într-o mai mare măsură decît pe istoricul altor epoci, într-un contact direct și continuu cu realitățile materiale ale trecutului.

Tot atît de mult ca și opera lui scrisă, activitatea lui practică îl situează pe Pârvan în rîndurile creatorilor celor mai productivi. La catedră, la Muzeu, la Academie, la Școala Romînă din Roma, pe șantierele arheologice, pretutindeni unde a fost chemat să-și dea contribuția, a stimulat un ritm dinamic de lucru și a contribuit la dezvoltarea școlii noastre arheologice. A fost unul din dușmanii cei mai hotărîți ai inerției.

Necruțător cu propria-i ființă, el a închinat științei și ridicării culturale a patriei întreaga sa forță de gîndire, toată voința sa de muncă și toate deosebitele însușiri ale minții și talentului său. Opera sa de creație științifică, precum și etica lui sobră și consecventă, îl înalță în rîndul valorilor intelectuale și morale pe care le-a produs poporul romîn.

R. V.

PREFAȚA TRADUCĂTORULUI

Apariția în 1957 a celei de a doua ediții romîne a cărții neuitatului învățat V. Pârvan, Dacia: Civilizațiile străvechi din regiunile carpato-danubiene, *publicată pentru prima oară în 1937 în traducerea noastră, reprezintă o contribuție la opera de popularizare a moștenirii culturale și a tradițiilor progresiste ale științei romînești.*

Ediția nouă din 1957 a cărții lui Vasile Pârvan s-a bucurat de un succes care a întrecut toate așteptările. Lucrarea s-a epuizat din primele zile ale apariției sale. E o dovadă excelentă a înaltei prețuiri pe care masa cititorilor o acordă operei științifice a lui Vasile Pârvan.

Răspunzînd unei cereri generale, Editura Științifică a hotărît publicarea celei de a treia ediții a acestei cărți, într-un tiraj sporit și în condiții grafice îmbunătățite. Textul ediției precedente reapare aici fără modificări. În nota biografică, în prefața traducătorului, în partea de adnotații și în glosar am procedat la unele modificări și adăugiri.

Cele cinci capitole ale acestei lucrări reprezintă prelegerile pe care Vasile Pârvan le-a ținut în martie 1926 la Cambridge, în urma invitației grupării științifice „Special Board for Classics" și ca oaspe al institutiei universitare „St. John's College".

Alcătuind o expunere sintetică și unitară asupra evoluției vechilor civilizații din țara noastră și din regiunile

vecine, în raport cu influențele exterioare pe care le-a suferit cultura populațiilor locale de la sfîrșitul epocii bronzului pînă în pragul migrațiilor prefeudale, aceste prelegeri au produs, prin noutatea lor, un viu interes în acel mediu de tradiție a cultului pentru antichitate. Ca urmare, neuitatul învățat romîn a fost solicitat să le publice în volum la „Cambridge University Press".

Deși, la insistența amfitrionilor săi, Vasile Pârvan avea să rostească aceste prelegeri în vorbire liberă, în englezește, el se pregătise totuși pentru a le citi, redactîndu-le în acest scop în limba franceză, fiind mai stăpîn, în scris, pe limba lui Molière, decît pe aceea a lui Shakespeare. Apoi textul francez i-a fost tradus în englezește, în vederea publicării, de prietenii săi de la „St. John's College", profesorii Ifor L. Evans și M. P. Charlesworth. Dar el n-a mai apucat să vadă traducerea. Un an mai tîrziu, moartea sa prematură avea să-l răpună în plină desfășurare a unor rare însușiri.

Ultima sa lucrare, volumul format din cele cinci prelegeri, n-a putut apărea decît în august 1928, mai bine de un an după acest dureros eveniment. În forma în care a ieșit de sub tipar, de la traducerea engleză a textului și de la indice la înfățișarea sa grafică, acest volum se datorește străduinței depuse cu competință de profesorii Evans și Charlesworth, ajutați de colegii lor de la Universitatea din Cambridge, profesorii E. H. Minns, J. M. De Navarro și C. T. Seltman. În lipsa unui titlu definitiv propus de la început de Vasile Pârvan, traducătorii britanici au intitulat cartea Dacia: An outline of the Early Civilizations of the Carpatho-Danubian countries *(Dacia: o schiță a civilizațiilor timpurii din regiunile carpato-danubiene), într-o formă puțin deosebită de aceea la care în cele din urmă se hotărîse regretatul autor, fără să mai fi avut timpul s-o comunice la Cambridge:* The Ancient civilizations of the Carpatho-Danubian countries *(Vechile civilizații ale regiunilor carpato-danubiene)*.*

* Cf. H. Metaxa, *Vasile Pârvan: note bio-bibliografice*, în „Arhiva pentru știința și reforma socială", VII, 1928, nr. 3—4, p. 16 din extras. Pe coperta manuscrisului original al lui V. Pârvan stă scris de mîna lui, în limba italiană, un titlu similar, dar mai scurt: *Le antiche civiltà carpato-danubiane.*

Precum era de prevăzut, cartea s-a bucurat de o foarte bună primire. Caracterul ei rezumativ și sintetic o face utilă deopotrivă cercetătorului de specialitate și cititorului profan care nu caută într-o lucrare de istorie antică decît idei și fapte esențiale. Scrisă într-un stil comunicativ și viu, specific autorului, această lucrare conține cele mai importante din încheierile la care Vasile Pârvan ajunsese în cercetările sale minuțioase despre protoistoria și istoria Daciei antice. În ciuda alcătuirii ei din cinci prelegeri diferite, ea prezintă un plan unitar și strîns închegat. Cele cinci prelegeri, referindu-se la cinci etape succesive din evoluția culturii carpato-danubiene în antichitate, au fost concepute din capul locului ca tot atîtea capitole ale unei expuneri continue concentrate pe axa unei preocupări constante, avînd ca obiect poziția populațiilor carpato-danubiene față de diversele influențe exercitate asupra lor.

În esență autorul urmărește fenomenul de orientare treptată a lumii carpato-danubiene spre Apus, manifestată destul de insistent, dar fără continuitate, la sfîrșitul epocii bronzului și la sfîrșitul epocii fierului, prin pătrunderea elementelor italice villanoviene. Această iradiație a Occidentului avea să devină foarte puternică și productivă în a doua epocă a fierului, prin expansiunea celtică, spre a culmina cu pătrunderile romane și cu romanizarea durabilă a țărilor carpato-danubiene. În lumina acestor constatări, romanitatea noastră nu mai poate apărea ca efectul exclusiv al unui simplu act de cucerire din vremea lui Traian, ci se integrează într-un proces mult mai întins în timp și în spațiu, pregătit cu multe veacuri mai înainte și desfășurîndu-se în tot bazinul Dunării. Această idee a fost formulată de Vasile Pârvan mai întîi în concluziile sale din Getica, *operă pe care o terminase tocmai în vremea în care își prepara prelegerile pentru Cambridge. Dezvoltarea ei într-o carte specială, cu un cadru complet, cuprinzînd, pe lîngă perioadele protoistorice, și epoca romană, era foarte necesară. Dar am greși dacă am crede că urmărindu-și ideea sa referitoare la occidentalizarea regiunilor carpato-danubiene autorul ar fi neglijat influențele suferite de aceste regiuni din direcția opusă. Capitolele des-*

pre carpato-danubieni şi sciţi ori despre carpato-danubieni şi greci, din cartea sa, dovedesc cu prisosinţă că Pârvan a examinat şi aceste influenţe cu acelaşi interes şi cu aceeaşi stăruinţă ca şi pe cele occidentale.

Comparate cu progresele ştiinţei arheologice din ultimii treizeci de ani, concluziile lui Vasile Pârvan din această carte îşi menţin în general soliditatea. Desigur, pe măsură ce s-au făcut noi descoperiri — şi numărul lor a sporit considerabil de atunci pînă azi — pe măsură ce studiile au înaintat, cîteva din faptele prezentate de el în sprijinul părerilor sale apar discutabile, dar altele, în schimb, au fost bogat confirmate. De pildă, am putea găsi că Pârvan accentuează prea tare rolul influenţei celtice în marele avînt al culturii getice din a doua epocă a fierului. Nouă, influenţele greceşti ne par a fi fost hotărîtoare, în această privinţă, într-o mai mare măsură decît le vedea autorul Geticelor. *Iar ca factor de transmitere a acestor influenţe, ne gîndim tot mai stăruitor la intermediul tracilor de sud, ale căror legături cu daco-geţii n-au fost mai slabe decît ale celţilor, în orice caz, au fost mai puţin întrerupte în timp. În special, după cunoaşterea amănunţită a ceramicii getice, descoperită din abundenţă prin săpăturile de la Poiana, Zimnicea, Grădiştea Muncelului, Popeşti, din ultimele trei decenii, n-am mai putea atribui, ca Pârvan ori ca Andrieşescu, unei origini celtice categoria cenuşie de tehnică superioară a acestei ceramici, atît de elenistică prin unele din formele sale şi atît de tradiţional getică prin celelalte. Şi totuşi, frecvenţa altor elemente, de origine sigur celtică, în inventarul culturii dace din a doua epocă a fierului, ca unele arme, obiecte de podoabă, motive stilistice, monedele, nu poate fi negată, precum nu poate fi trecută cu vederea prezenţa numelor de localităţi şi de triburi celtice în cuprinsul Daciei, precum nu pot fi tăgăduite legăturile strînse care au existat între triburile geto-dace şi sumedenia de populaţii celtice danubiene din preajma lor. Ideea unei rodnice pătrunderi celtice în Dacia preromană, paralel cu o bogată pătrundere elenistică şi continuînd neîntrerupt pînă la apariţia pătrunderilor romane,*

rămîne astfel în picioare, chiar dacă exemplificarea ei comportă unele ajustări.

Cît despre afimațiile lui Pârvan care n-ar mai putea fi menținute de loc în complexul informațiilor de azi, nici chiar ca ipoteze discutabile, ele sînt în număr foarte mic în cartea de față. Astfel, problema securilor de cupru din regiunile noastre, cu un singur tăiș sau cu două tăișuri dispuse cruciș, pe care Pârvan, de acord cu unii arheologi maghiari, le atribuia epocilor bronzului și fierului, a fost definitiv rezolvată în sensul apartenenței lor la epoca eneolitică. Pe de altă parte, azi nu s-ar mai putea susține existența incinerației neolitice în țara noastră. Inelele de aur din tezaurul de la Turnu-Măgurele, considerate de Pârvan, după Sutzu, ca un fel de monede încadrate în norma ponderală a Cyzicului din sec. VI î. e. n., aparțin de fapt epocii bronzului. Gropile numeroase constatate în stațiunile getice nu reprezintă morminte de incinerație, ci depozite de grîne și, eventual, depozite rituale. Comandamentul guvernatorului roman Flavius Sabinus din Moesia n-a avut loc în anul 44 e. n., cum presupusese Pârvan, ci pe la 50 e. n., iar al lui Plautius Aelianus nu se referă la anii 52—53, ci la 57—66 e. n. În sfîrșit, azi e lucru cert că valul din sudul Moldovei n-are nici o legătură cu vreo expansiune romană în stînga Dunării pe vremea lui Plautius Aelianus, ci este o lucrare barbară. Cam acestea sînt toate. Alte infirmări similare ar mai putea fi aduse de cercetările viitoare, dar, tot așa, s-ar referi numai la fapte de amănunt, fără a atinge cu nimic esența concluziilor lui Pârvan, pe care materiale sigur determinate le sprijină îndeajuns. Ca și în cazul influențelor celtice, s-ar putea discuta un aspect sau altul al pătrunderilor italice-villanoviene ori ale celor scitice în regiunile carpato-danubiene, dar nu însăși existența acestor pătrunderi. Cine și-ar propune s-o facă ar trebui să înceapă prin a tăgădui dovezi materiale din cele mai evidente.

Lucrarea Dacia: An outline etc. *a fost socotită uneori ca un rezumat al* Geticelor, *ceea ce este adevărat numai în parte, pentru capitolele I, II și IV (despre villanovieni, sciți și celți). Capitolul III, privitor la influen-*

ţele greceşti în regiunile noastre, constituie o reluare sub o formă nouă a problemelor tratate de autor ceva mai înainte, în 1923, în La pénétration hellénique et hellénistique dans la vallée du Danube* *şi în* Începuturile vieţii romane la gurile Dunării. *De asemenea, capitolul IV, relativ la celţi, a mai fost utilizat de Vasile Pârvan, sub forma unei comunicări mai scurte ţinute la Paris, la „Académie des Inscriptions", tot în 1926, cu prilejul întoarcerii de la Cambridge, sub titlul* La Dacie à l'époque celtique *(Dacia în epoca celtică)**. Cît despre capitolul V, ultimul, Carpato-danubienii şi romanii, o excelentă privire complexivă asupra formării şi evoluţiei romanismului danubian, este inedit, fiind scris special pentru a întregi spaţiul cronologic impus de subiectul acestei cărţi.*

Tratînd despre un principal fenomen de istorie universală, din care a rezultat latinitatea limbii romîne, acest capitol reprezintă mărturia unui gînd mare, care pînă în ultimele clipe frămînta mintea neobosită a lui Vasile Pârvan. După ce dăduse la lumină Getica, *prin care instituia în istoriografia romînească o nouă specialitate şi îmbogăţea istoria ţării noastre cu un întreg mileniu de fapte fericit dezgropate din imperiul tăcerii, voia acum să revină la preocupările sale predilecte de altădată, privitoare la vremea clasică, şi să scrie o altă sinteză capitală:* Dacia romană, *în legătură cu întregul romanism danubian. În mintea sa, de peste două decenii aţintită asupra problemei originilor poporului romîn, această lucrare era atît de clară, atît de matură, încît marele învăţat şi începuse a se gîndi stăruitor mai departe, la o a treia sinteză:* Protoistoria slavilor, *care avea să atace problemele cele mai hotărîtoare, dar şi cele mai spinoase din istoria Romîniei, anume legătura dintre antichitate şi vremurile mai noi, formarea poporului nostru, continuitatea lui la nordul Dunării. Capitolul V din cartea* Dacia: An outline etc. *ne evocă astfel toată măre-*

---

* Unele pasaje din această lucrare au fost reproduse întocmai. Cf. aci mai jos, la partea de adnotări, notele 64—114.

** Apărută în „Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres", 1926, şi apoi, în traducere romînească, în „Propilee Literare", I, 1926, nr. 16, p. 3—5.

ția personalității lui Vasile Pârvan și toată imensitatea pierderii pe care o reprezintă dispariția lui prematură.

În 1937, Asociația academică „Vasile Pârvan" a foștilor membri ai Școalei Romîne din Roma a luat inițiativa de a publica o traducere în limba romînă a celor cinci prelegeri ținute de V. Pârvan la Cambridge, într-un volum asemănător celui englez. Colegii mei din asociație mi-au încredințat mie sarcina de a traduce această lucrare, lăsîndu-mi toată libertatea și răspunderea în ce privește conținutul și forma traducerii.

Traducerea n-a fost făcută după textul englez publicat, ci după cel francez, inedit, redactat de V. Pârvan. Însă, în lipsa manuscrisului original, pe atunci considerat distrus, m-am slujit de o copie dactilografiată a acelui text, care se afla în posesia mea, fiindu-mi încredințat de neuitatul autor în ultimele luni ale vieții sale pentru ca să întocmesc o hartă a lucrării*. Acea hartă, realizată de Ecaterina Dunăreanu-Vulpe și de mine și transcrisă de Dionisie Pecurariu, a fost publicată în ediția engleză și am reprodus-o și eu, fără nici o modificare, în traducerea din 1937.

Succesul ediției din 1937 a fost mare. Numai cîteva luni după apariție, tirajul său de 1000 de exemplare se dovedise insuficient. Nevoia unei noi ediții romînești se făcuse simțită încă de atunci.

De abia în zilele noastre, prin grija Partidului Muncitoresc Romîn și a guvernului democrat-popular, în cadrul măreței acțiuni de valorificare critică a moștenirii culturale a trecutului, a fost republicată, cu aprecierea cuvenită, lucrarea lui Pârvan, Dacia: Civilizațiile străvechi din regiunile carpato-danubiene.

Ediția nouă din 1957 a primit sensibile îmbunătățiri în raport cu aceea din 1937. De data aceasta, am putut să utilizez manuscrisul original francez scris de mîna lui Vasile Pârvan, pe care îl crezusem pierdut și care a fost descoperit între timp printre hîrtiile rămase de la marele învățat. Procedînd la confruntarea traducerii mele din 1937 cu acest manuscris, am constatat pe alocuri mici inadvertențe și omisiuni, care cad în sarcina mea, dar și

* Copia dactilografiată a fost depusă în 1937 la Academia Romînă.

cîteva fraze adăugate ori suprimate de autor, modificări absente în exemplarul dactilografiat de care mă servisem în 1937 şi care, prin urmare, nu reprezenta chiar ultima formă dată de autor, precum concludeam în prefaţa de atunci. In schimb, aceste modificări fuseseră trecute în exemplarul trimis spre traducere în englezeşte, după cum mi-am putut da seama printr-o nouă comparaţie cu ediţia publicată la Cambridge în 1928. Nu e vorba de diferenţe însemnate, ci mai mult de ajustări dictate de motive stilistice. De aceea, în prefaţa mea la ediţia din 1937 nici nu le-am relevat, atribuindu-le, în mod greşit, precum constat azi, latitudinilor unei traduceri libere în limba engleză.

Nu am făcut decît operă de traducător. Cu o unică excepţie în capitolul II, unde am suprimat o scurtă referinţă la un pieptene de bronz de provenienţă incertă şi de o antichitate sigur contestabilă, nu mi-am îngăduit nicăieri, nici în 1937, nici azi, să aduc vreo modificare, oricît de neînsemnată, textului redactat în 1926 de Vasile Pârvan.

Acolo unde am socotit că trebuie neapărat să atrag atenţia cititorului asupra unora din părerile şi faptele depăşite de noutăţile arheologice apărute de atunci încoace, am făcut-o prin adnotaţiile pe care le-am adăugat la sfîrşitul lucrării.

In ce priveşte numele cărţii, am adoptat şi de data aceasta, cu tot sensul său prea restrictiv, supratitlul Dacia, *introdus de traducătorii englezi, fiind intrat în uz, dar am căutat în acelaşi timp să păstrez cît mai fidel forma titlului principal, aşa cum a fixat-o autorul însuşi:* Civilizaţiile străvechi din regiunile carpato-danubiene *(The Ancient civilizations of the Carpatho-Danubian countries). Am tradus termenul* ancient *prin „străvechi", pentru a da o nuanţă mai potrivită cu caracterul protoistoric al majorităţii civilizaţiilor de care este vorba, cuvîntul „vechi" avînd o accepţiune prea generală, care poate cuprinde eventual şi civilizaţiile medievale. Din ediţia engleză mi-am însuşit, ca şi în 1937, cîteva trimiteri bibliografice introduse în text, procedeul de a da în indice referinţe la hartă pentru numirile geografice şi ideea de a prezenta*

o listă a principalelor lucrări anterioare ale lui Pârvan în legătură cu subiectul cărții de care este vorba. În plus, am considerat util să adaug nota biografică de la început și partea cu adnotații și cu glosarul de termeni de specialitate de la sfîrșitul lucrării. Aceste adausuri din urmă mi s-au părut de trebuință pentru a indica afirmațiile din textul lui Vasile Pârvan care comportă modificări în raport cu progresul cercetărilor din ultimele trei decenii, pentru a preciza corecturile mai importante pe care mi le-a impus confruntarea ediției din 1937 cu manuscrisul original și pentru a traduce citatele latinești sau grecești ori pentru a explica termenii arheologici prea speciali. Cifrele de trimiteri din text se referă la aceste adnotații. Notele autorului, foarte rare, au fost date în subsolul paginilor respective și însemnate prin asteriscuri. Materialul ilustrativ a rămas același ca și în ediția din 1937. Doar harta a fost desenată din nou de P. P. Polonic.

Am căutat, astfel, să prezint în modul cel mai convenabil traducerea operei celei din urmă a lui Vasile Pârvan. Închei această prefață cu gînduri de recunoștință dedicate amintirii mult regretatului meu profesor.

20 decembrie 1958 RADU VULPE

ABREVIAȚII

uzuale folosite în cartea de față

a. Chr.	= înaintea erei noastre.
cf.	= latinește *confer*, „mergi la", „compară cu".
col.	= coloană (diviziune verticală de pa gină).
cp.	= „compară cu".
e. n.	= al erei noastre.
fasc.	= fasciculă, parte dintr-un volum.
ibid.	= *ibidem*, „tot acolo".
idem	= același.
î. e. n.	= înaintea erei noastre.
n. s.	= noua serie (la periodice).
n. tr.	= nota traducătorului.
passim	= ici și colo, peste tot.
p. Chr.	= al erei noastre.
pl.	= plural.
pl.	= planșă.
s. v.	= latinește *sub voce:* „la vocea", în sensul de articol de dicționar sau de enciclopedie.
v.	= vezi.
v.	= „voce", vorbă, cuvînt, în sensul de articol de dicționar sau de enciclopedie.

I. CARPATO-DANUBIENII SI VILLANOVIENII

EUROPA centrală de la Alpii austrieci și din cîmpia Bavariei pînă în podișurile Galiției orientale și pînă în stepa Dobrogei, adică Europa danubiană, prezintă încă de la începutul protoistoriei, din vîrsta bronzului, și pînă la sfîrșitul evului mediu — cînd se prăbușește regatul catolic al ungurilor sub loviturile propriilor lor rudenii musulmane, turcii, în 1526 — o serie de fenomene culturale al căror teritoriu de bază îl formează înaltul podiș transilvan.

Aci, în această imensă incintă fortificată în forma unui mare patrulater, avînd ca laturi munții greu de trecut, se aflau aurul, argintul, arama, fierul, sarea. Încă din timpurile cele mai vechi, în plin neolitic, locuitorii cîmpiilor moldo-ucrainene, cu frumoasa ceramică pictată, și locuitorii șesurilor populate de la Dunărea mijlocie și din munții ilirici, cu ceramică incisă, au pătruns, cu toate greutățile, de la est și de la vest în cetățuia înaltă care poseda aurul și acolo au prins rădăcini, influențîndu-se unii pe alții și creînd o civilizație specifică, de caracter mai mult occidental, dar cu puternice afinități orientale.

Ca și în vîrsta bronzului, cînd Carpații cu marea fortăreață a Transilvaniei sînt leagănul puternicei civilizații originale a bronzului „ungaro-romîn"[1], cu arta sa industrială în bronz și în aur unică în Europa, tot astfel în prima vîrstă a fierului, cimmerienii mai întîi, cu ciudata lor industrie a cuprului după modele originale din Caucaz — numai în trecere pe aci —, sciții apoi, cu arta lor naturalistă „ruso-siberiană" — de îndelungată ședere prin aceste ținuturi —, și-au avut în aceeași regiune carpatică centrul răspîndirii lor către vest. De asemenea, în a doua vîrstă a fierului, băștinașii acestei regiuni — să o numim de pe acum cu propriul ei nume de *Dacia* — alungînd pe intruși, iranieni către est, celți către vest, întemeiază cel mai mare imperiu barbar preroman care a fost cunoscut vreodată în această parte a Europei: regatul[2] get al lui Burebista, cuprinzînd atît Boemia și Pannonia, cît și Basarabia și Bulgaria, dar ale cărui cetățui de seamă erau tot în Carpații transilvani. În sfîrșit,

cucerirea romană nu devine completă dincoace de Alpii orientali și de Adriatica decît prin supunerea Daciei și, cu toată retragerea împărăției romane înapoia zidului de apă al Dunării abia după un veac și jumătate de stăpînire, tot această provincie romană din răsăritul împărăției va fi singura care — o dată acceptată latinitatea — va fi capabilă să-și păstreze romanismul pînă în zilele noastre, în ciuda adversităților celor mai cumplite.

A vorbi deci despre protoistoria și despre istoria antică a Europei danubiene înseamnă în primul rînd a examina elementele culturale pe care carpato-danubienii din Dacia preromană ni le prezintă cu începere cel puțin de la sfîrșitul mileniului II a. Chr.,[3] dată la care aceste popoare încep a dobîndi în istoria generală nume proprii bine documentate.

Nu voi pomeni totuși nimic în aceste pagini de început despre naționalitatea carpato-danubienilor, lăsînd ca faptele însești să o postuleze. Intru deci în materie pentru a defini mai întîi civilizația danubiană în preajma anului 1000 a. Chr.

Arheologul care ajunge să cunoască îndeajuns aspectul „frumoasei vîrste a bronzului ungaro-romîn" așa cum se prezintă în Transilvania în nenumăratele depozite ascunse dinaintea invaziei cimmeriene mai întîi, iraniene apoi (deci între 1000 și 700 a Chr.), va constata lesne trei fapte importante:

1° Perioada a III-a a vîrstei bronzului carpato-danubian nu e decît îndelungata pregătire a celei de a IV-a „frumoasa vîrstă", ale cărei tipuri industriale nu sînt decît dezvoltarea logică a tipurilor din perioada a III-a. Că va fi vorba cumva, după cum crede Paul Reinecke*, de mijlocul secolului XII a. Chr. sau mai de grabă, după părerea noastră, de sfîrșitul secolului XI, ca limită între cele două perioade, fapt sigur e că a doua jumătate a mileniului II a. Chr. n-a fost tulburată de nici o invazie sau pustiire care să fi provocat vreo schimbare importantă în aspectul etnografic sau cultural al țărilor carpato-danubiene;

---

* Archaeologiai Értesitő, 1899, p. 225 și urm. și 316 și urm.

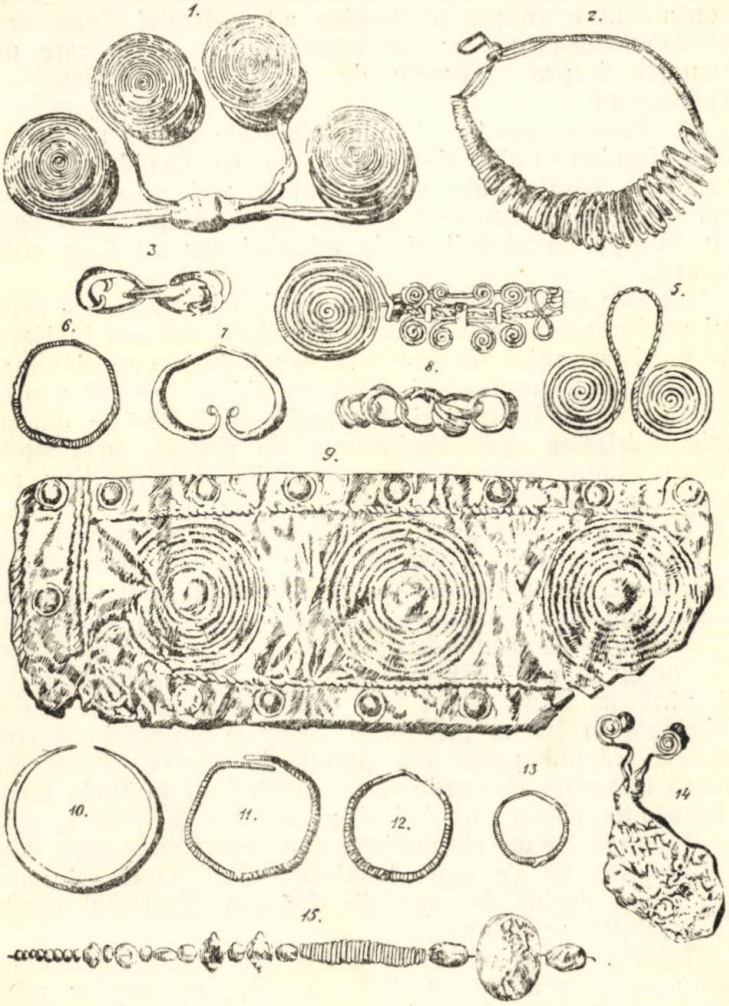

Fig. 1 — Obiecte din colecția Egger (Viena), în cea mai mare parte provenite din Transilvania

2⁰ „Depozitele" de bronzuri din Boemia și din Pannonia sînt o simplă prelungire a civilizației Carpaților; Slovacia formează, ca pe vremea lui Caesar, care pomenește despre popoarele de acolo*, trup comun cu Transilvania;

3⁰ Principalele tipuri industriale ale Daciei nu țin, ca idee fundamentală, de Orient, ci de Occident: adică există o contiguitate de civilizație mai accentuată cu apusul Europei centrale (Italia de nord inclusiv), decît cu Europa de răsărit și de miazăzi sau cu Asia anterioară.

Se știe că în regiunea carpato-danubiană epoca fierului nu începe în același timp ca în Noricum sau în Italia de nord-est, adică în ținuturile veneto-ilire, care dominau deopotrivă drumul continental al chihlimbarului venind de la Marea Baltică și drumurile maritime ce duceau prin Adriatica spre Mediterana de răsărit. În Carpați lumea rămîne, ca și în apus, în Gallia, tot în ultima perioadă a bronzului, pînă la 700 a. Chr.

Dar, pe de altă parte, produsele industriei veneto-ilire din prima perioadă a fierului și mai ales din prima jumătate a acestei perioade, nu rămîn necunoscute carpato-danubienilor, ci dimpotrivă. Întocmai cum din vechi timpuri securile de aramă de tip cimmerian[4] formau un articol de comerț foarte activ cu orientul Europei pînă la Urali și pînă în Caucaz, tot așa vasele frumoase de bronz fabricate în Italia, precum și coifurile, cuirasele și cnemidele, făcînd parte din punct de vedere tehnic din aceeași familie de produse, se răspîndeau în toate țările carpato-danubiene, trecînd chiar dincolo de Nistru, pînă în Podolia[5]. Securi cimmeriene sau vase italice erau deopotrivă imitate de către băștinașii din Dacia și nu e totdeauna destul de ușor de deosebit fabricatul străin de produsul autohton.

Tehnica foilor subțiri de bronz sau de aur, lucrate *au repoussé* și gravate cu linii punctate, nu era cu totul necunoscută în Dacia în bronzul III. Cu totul dimpotrivă. Totuși, sub influența veneto-iliră această tehnică ia un nou și puternic avînt și motivele decorative carpatice din

* *De bello Gallico* (Despre războiul din Gallia), VI, 25.

bronzul IV sînt acum foarte strîns înrudite cu modelele din sud-vest (fig. 1—2).

Să încercăm a defini, mai întîi teritorial, apoi stilistic, unitatea villanoviană și atestină a Europei danubiene.

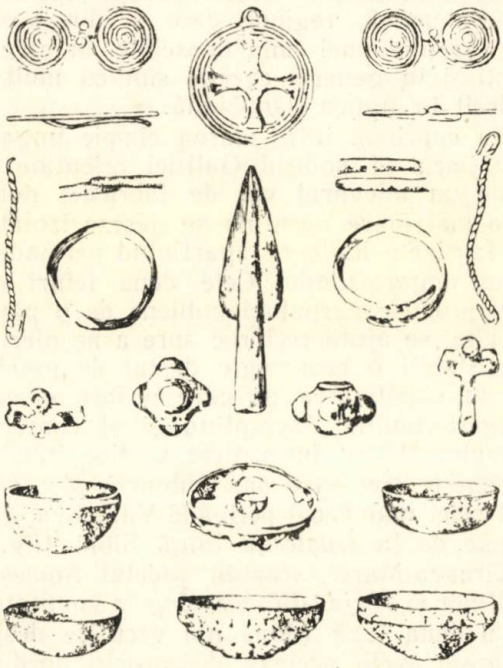

Fig. 2 — Depozitul de bronzuri de la Fizeșul Gherlii

Nici vorbă că vom considera ca puțin interesante din acest punct de vedere regiunile imediat vecine cu Italia. Căci Stiria. Carintia, Carniola, Dalmația de nord și chiar Pannonia sînt continuarea firească a Veneției nord-italice: nu e decît prea natural să găsim aci produsele bronzierilor atestini și villanovieni. Ceea ce dovedește însă în chip peremptoriu unitatea Europei danubiene este existența unor asemenea produse în foarte mare număr în Transilvania și în Galiția.

Într-adevăr, fabricatele nord-italice se întîlnesc la nord de Alpi și chiar pînă la Marea Baltică, dovedind acolo cealaltă mare unitate europeană: unitatea italo-celtă, cu prelungirile sale în ținuturile germanice. Dimpotrivă, aceste fabricate sînt aproape inexistente în Peninsula Balcanică, regiune care și din acest punct de vedere aparține unei lumi deosebite, în care influențele grecești și în general egeene sînt cu mult mai importante decît în lumea danubiană.

Regiunea cuprinsă între marea cîmpie ungară de la Dunărea mijlocie și podișul Galiției orientale se arată pătrunsă de un adevărat val de fabricate nord-italice, care în cea mai mare parte nu se găsesc izolate, ci împreună cu fabricate indigene aparținînd perioadei a IV-a a bronzului ungaro-romîn. Cele două feluri de tipuri industriale: produse carpato-danubiene de o parte, italo-venete de alta, se ajută reciproc spre a ne oferi posibilitatea de a stabili o cronologie destul de precisă. Paul Reinecke[6], în clasificarea pe care o face obiectelor de bronz „ungaro-romîne", acceptînd și el contemporaneitatea bronzului IV cu influențele vestice italo-hallstattiene, deosebește trei faze sau sub-perioade: prima, corespunzînd celei mai vechi perioade Villanova, ar cuprinde depozitele de la *Gușterița* lîngă Sibiu (fig. 6), *Bunești* în Tîrnava-Mare[7], *Rus* în județul Someș, *Kaszapuszta* în Bihor și *Hajdú-Böszörmény* în comitatul Hajdú (fig. 13); a doua fază (după noi greu de despărțit de întîia, deoarece avem aceleași descoperiri nord-italice în depozitele respective) ar cuprinde depozitele de la *Brăduț* în Odorhei (fig. 4—5) și *Kemecse* în Szabolcs; în sfîrșit, a treia fază (după Reinecke ținînd pînă la jumătatea sec. IX, după noi mult mai tîrzie, pînă pe la 700 a. Chr.) ar cuprinde depozitele de la *Șomărtin* în Tîrnava Mare și mai ales prețiosul depozit de la *Fizeșul Gherlii* în Someș (fig. 2), care ar constitui și trecerea spre adevăratul Hallstatt carpatic, adică spre epoca invaziei scite, așa cum o constatăm la *Aiud*, la *Gyoma* etc. (vezi capitolul II, p. 45 și 48).

Printre vasele metalice de origine nord-italică *(ciste, situle* și *căldări emisferice),* tipul cel mai răspîndit în

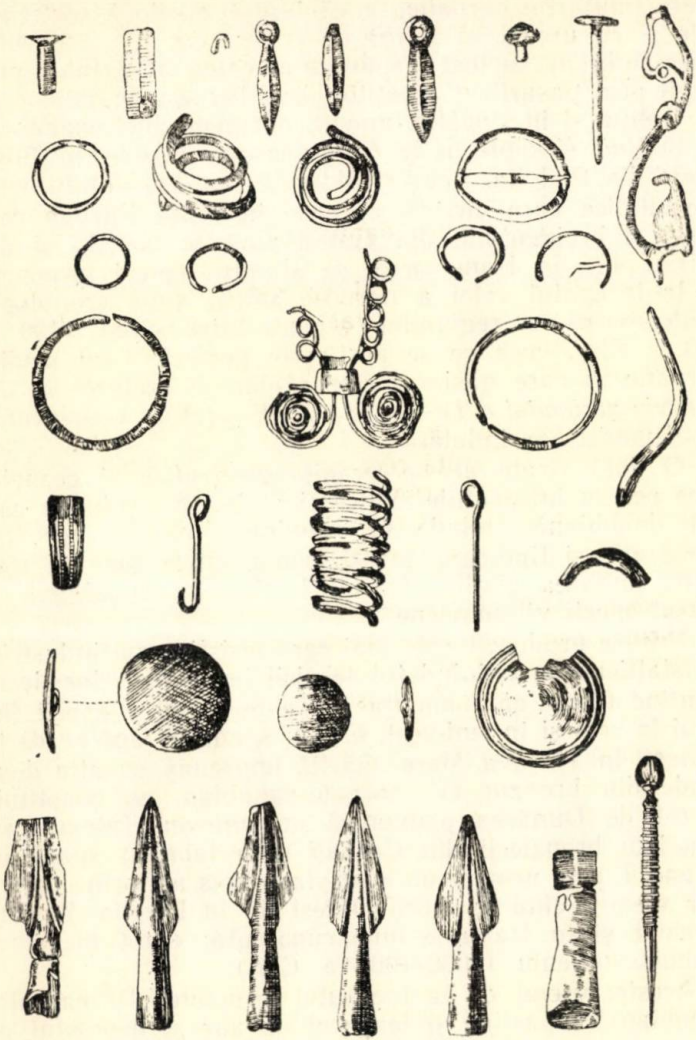

Fig. 3 — O parte din depozitul de bronzuri de la Lazarsky Potok, districtul Berehovo (Rusia Subcarpatică), cu obiecte caracteristice pentru cultura getică din Carpați

toate ţinuturile carpatice e căldăruşa cu două torţi mobile şi cu urechi în formă de cruce (fig. 4). Asemenea vase de bronz au fost răspîndite pe calea comerţului, probabil prin pasurile Carpaţilor din Slovacia actuală, pînă în Galiţia şi în Podolia, unde cunoaştem cinci exemplare de la *Uniz* şi şapte de la *Kungsowce* pe Nistru, pe lîngă altele din Podolia. Aceste căldăruşe sînt cele dintîi vase nord-italice care circulă aproape în toată Europa centrală şi occidentală, din Gallia pînă în Galiţia şi din Stiria pînă în Danemarca, la sfîrşitul epocii bronzului şi la începutul celei a fierului, adică, după cronologia protoistorică a regiunilor alpine, între circa 1100 şi 800 a. Chr., ceea ce se potriveşte perfect şi cu mediul carpatic în care găsim aceste căldăruşe *exclusiv în depozitele perioadei a IV-a a bronzului,* precum vom încerca să demonstrăm îndată.

O dată fixate aceste graniţe geografice şi cronologice pentru infiltraţiile italice şi alpine în regiunea carpato-danubiană, trebuie să examinăm mai de aproape, topografic şi tipologic, înseşi monumentele care ne confirmă unitatea vieţii culturale în Europa danubiană în cursul epocii villanoviene.

Printre produsele cele mai caracteristice ale industriei hallstattiene, aparţinînd tot tehnicii bronzului, dar documentînd forme care anunţă prima perioadă a epocii fierului în vest şi în sud-vest, este şi spada cu antene de la *Bunești* în Tîrnava Mare. Găsită împreună cu alte două spade din bronzul IV carpato-danubian, ea constituie la est de Dunărea pannonică un *unicum.* Într-adevăr, niciodată bronzierii din Carpaţi n-au fabricat spade cu antene. E prin urmare un exemplar ajuns aci prin comerţ. Dar vremea cînd se fabrica acest tip în Elveţia, în Alpi şi chiar şi în Italia, e bine cunoscută: e tot începutul primului mileniu (1000—900 a. Chr.).

Acestei vremi de la începutul bronzului IV carpato-danubian îi aparţine şi tezaurul de aur şi depozitul de bronzuri de la *Brăduţ* în Odorhei. Pe lîngă securile *à douille* (fig. 5), secerile, fragmentele de spade şi cele douăzeci şi cinci de inele de aur cu incizii transversale, care au servit poate drept monedă[8], se află şi căldăruşa

de tip nord-italic: două exemplare de mărimi și cu ornamente diferite (fig. 4). Două căldărușe emisferice au mai fost găsite la *Brîncovenești* în jud. Mureș. Fragmente dintr-o căldărușă s-au găsit și la *Alba Iulia* (dacoromanul *Apulum);* alte fragmente se cunosc din marele depozit de la începutul bronzului IV de la *Gușteriță* lîngă Sibiu, asupra căruia vom reveni mai jos. O frumoasă căldărușă de același tip, bine păstrată, a fost des-

Fig 4 — Căldărușă italică de la Brăduț

coperită la *Kántorjánosi* în nord-estul Ungariei. Foarte bogate în asemenea căldărușe (după cît se pare de fabricație atestină, iar nu villanoviană) sînt cele două comitate maghiare Szabolcs și Hajdú vecine cu județele romînești Satu Mare și Bihor. Negustorului protoistoric de bronzuri care și-a ascuns depozitul la *Hajdú-Böszörmény,* specialist în articolul prețios al spadelor (s-au mai păstrat 27), îi plăcea să facă negoț și cu vase nord-italice nu mai puțin scumpe; s-au găsit astfel: o situlă frumos decorată cu simbole solare (roți, protome de lebede, barcă solară); o căldărușă cu două torți de tipul comun bine cunoscut; o ceașcă împodobită cu linii orizontale punctate și cu perle executate *au repoussé,* caracteristică pentru bronzul III—IV din Europa centrală,

un coif cu vîrf stilizat în formă de bulb, iarăşi de tip italic, comun în regiunea carpato-danubiană (cf. mai jos, p. 17—18): sîntem prin urmare şi aici pe la 1000—800 a. Chr., adică în aceeaşi vreme cu perioadele Benacci de la Villanova.

Mai avem căldăruşe întregi sau fragmentare de la *Máriapócs,* de la *Kis-Várda* şi de la *Taktakenéz,* precum şi o frumoasă situlă de la *Sényö,* aproape identică aceleia de la *Hajdú-Böszörmény.* Toate aceste patru localităţi sînt situate în comitatul Szabolcs. Torţi de căldăruşe nord-italice similare s-au mai găsit la *Tobeşdorf*

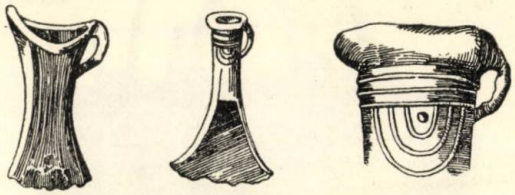

Fig. 5 — Securi de bronz de la Brăduţ

lîngă Mediaş. Pe de altă parte, marele depozit de bronzuri de la *Fizeşul Gherlii* în judeţul Someş, cu numeroasele sale securi *à douille,* conţine de asemenea resturi de căldăruşe, precum şi cîteva cupe frumoase (fig. 2) de un stil nord-italic ceva mai recent decît acela al căldăruşelor de la Brăduţ sau de la Hajdú-Böszörmény.

Dar elementele bronzului IV carpatic strîns legate de prima epocă a fierului din vest şi sud-vest nu se mărginesc la aceste importuri ori, eventual şi mai rare ori, la imitaţii nord-italice. Ci atelierele din Dacia adoptă şi ele directive noi, inspirate din arta apuseană, veneto-iliră ori hallstattiană, şi produc în noul stil în chip autonom. Tendinţa generală a vremii, de a renunţa la masivitate în favoarea ornamentului superficial, lucrat *au repoussé* pe foi subţiri de metal, se manifestă şi în Carpaţi. Să cercetăm naşterea acestui nou stil, paralel în bronz şi în aur, la răsărit de Dunărea pannonică.

Printre atelierele bronzului IV, acela de la *Şpălnaca* în judeţul Alba pare să fi ocupat un loc din cele

mai de frunte. Încă neamestecat cu elementele autentice hallstattiene, acest atelier anunță totuși tipurile noi. Fragmentele de aplice pentru cingători (foi de bronz ce împodobeau curelele late de piele, foarte bine cunoscute și în apus, dar în a doua perioadă hallstattiană), reprezintă în decorația lor cu linii punctate ori zgîriate, de caracter pur geometric, cunoscuta manieră venetă a tehnicii decorative superficiale. Nu e încă influență directă occidentală, ci numai paralelism pe bază spiri-

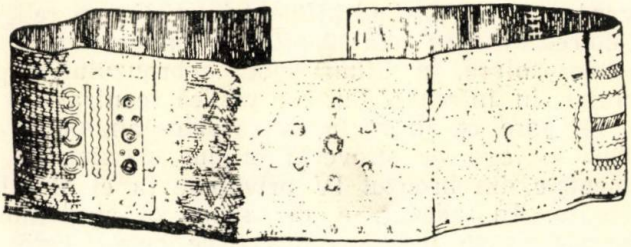

Fig. 6 — Cingătoare de bronz de la Gușterița lîngă Sibiu

tuală similară. Totuși, perfecta unitate cu Occidentul nu întîrzie să se manifeste. În marele depozit (sau atelier) de la *Gușterița* lîngă Sibiu regăsim caracteristicile protome de lebede, precum și o frumoasă cingătoare de bronz cu diametrul de 37 cm aparținînd unei femei: pe această cingătoare avem gravat, mai mult cu linii punctate, motivul micenian al scutului elipsoidal scobit de ambele părți laterale, alternînd cu serii de roți „solare" cu patru spițe, iar în mijloc cu roata cu șase spițe, cu zig-zaguri și spirale (fig. 6). Făurarul din vremea villanoviană, autorul acestor podoabe, nu făcea însă decît să repete motivele de pe cutare vas „Dipylon" din Atena: roata solară, *svastica, lebăda,* punctele, liniile în zigzag și motivul de șah; iar figurile de scuturi de pe alte vase de la Dipylon sînt identice cu cele de la Gușterița și la fel întrebuințate decorativ. E una și aceeași lume din nordul Italiei și din Attica pînă în Carpații Transilvaniei. Prima epocă a fierului nord-

adriatic inaugurează la noi, încă de la începutul bronzului IV, raporturi intime cu lumea sudului: Italia de o parte, Grecia de alta. Totuși, o serie de idei meridionale nu ne-au fost transmise în mod direct: sînt venetoilirii din nordul Adriaticei care ni le-au împrumutat, ei, creatorii civilizației specifice din prima vîrstă a fierului, nu prea originali ca artiști, dar excelenți negustori și răspînditori ai produselor lor metalurgice.

Alte asemănări între cele trei civilizații par să-și aibă originile în regiunile danubiene. Cercetătorii sînt de acord pentru a atribui influenței artistice și religioase a italo-celto-ilirilor din Alpii de sud-est răspîndirea simbolelor solare, în ultima epocă a bronzului și prima a fierului, în întreagă Europă vestică, centrală și nordică. Se pare că în regiunea carpato-danubiană cultul soarelui se lega de străvechi origini și simpatii, căci documentele din bronzul IV privitoare la el sînt foarte numeroase. În adevăr, e de ajuns să pomenim, pe lîngă cele spuse mai sus, carul de bronz votiv purtînd pe el o căldare emisferică de bronz ornată cu douăsprezece protome de lebede, găsit nu departe de *Orăștie* și despre care Undset crede că e chiar o lucrare locală*, ori barca votivă decorată cu aceleași protome găsită la *Satu Mare,* pentru a înțelege că diferitele pandantive și podoabe de bronz care se întîlnesc așa de des în bronzul IV carpatic nu sînt de loc o simplă influență decorativă veneto-ilîră, ci o realitate artistică și religioasă proprie regiunilor noastre și chemată la o nouă viață prin contactul intim cu lumea de la Adriatica.

Nu avem intenția de a înșira aci toate „atelierele", adică mai bine zis toate depozitele de bronz, găsite la est de Dunărea pannonică, ci numai de a ilustra prin exemple clare legăturile bronzului IV carpatic cu Hallstattul I vestic. Din acest punct de vedere, trebuie spre a ne completa expunerea, să menționăm și vasele și discurile de aur de la *Biia,* în Tîrnava Mică (fig. 7), precum și vasele de aur din *Bihor* (fig. 8), strîns legate

---

* Cf. articolul lui Hampel în *Archaeologiai Értesitő,* XV, 1895, p. 114.

de depozitele locale de bronzuri din a IV-a perioadă a vîrstei bronzului și care n-ar putea fi bine înțelese, cu perlele lor în relief și cu cercurile lor concentrice sau cu profilurile lor emisferice, fără a se căuta analogii în arta veneto-hallstattiană. De asemenea, discurile convexe de aur găsite la *Otlaca,* în jud. Arad, decorate cu linii punctate care redau naiv fie motive geometrice, fie motive zoomorfe: păsări, cai, sau chiar figura omenească (fig. 9), nu pot fi separate de produsele analoge

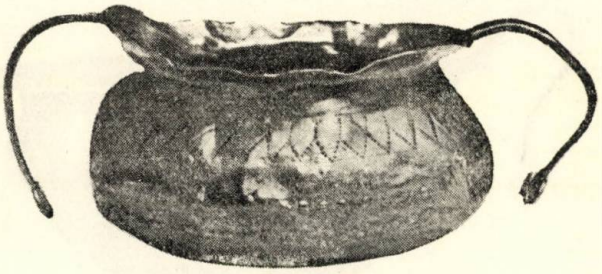

Fig. 7 — Vas de aur de la Biia

iliro-venete, chiar dacă obiectele noastre vor fi fost lucrate pe loc.

Această puternică influență villanoviană și atestină în Carpați se găsește confirmată în chip strălucit printr-o descoperire aproape senzațională făcută acum zece ani de către Kovács la *Tîrgul Mureșului**. Alături de urnele funerare de tip bitronconic aproape villanovian, foarte răspîndit în toată prima perioadă a epocii de fier carpato-danubiene și a cărui origine ar putea fi de asemenea căutată în sud-vest, Kovács a găsit un vas de lut ars (fig. 10) păstrat în întregime și reprezentînd foarte fidel profilul unui vas metalic de tip *protoetrusc* (fig. 11), *varietatea Corneto*[9] (deci 1000—900 a. Chr.). Deși imitînd un model metalic, olarul transilvan n-a uitat să-și împodobească opera cu caneluri oblice pe pîntecele vasului și orizontale pe gît, după străvechea manieră locală utilizată încă din eneolitic.[10]

* Kovács, *Dolgozatok-Travaux,* Cluj, VI, 1915, p. 248 și urm.

Pe de altă parte, o descoperire nu mai puțin senzațională, la *Donja Dolina,* pe Sava, deci pe drumul cel mare de legătură dintre Italia și Dacia, ne dovedește că penetrația italică în țările danubiene nu se mărginea numai la exportul produselor italice pe calea comerțului, dar că industriile nord-italice ele însești emigrau spre regiunea carpato-danubiană. Truhelka, explicînd, în *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina,* IX (1904), p. 155 și urm., această desco-

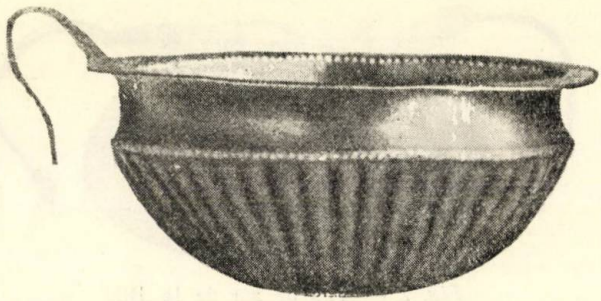

Fig. 8 — Vas de aur din Bihor

perire, care constă dintr-un tipar de fibulă (fig. 12) săpat în piatră nisipoasă *(Sandstein),* relevă cu dreptate următoarele: „Die Fibeln, welche aus ihr gegossen wurden gehören einer spezifisch italischen Gruppe an und wurden bisher in Bosnien niemals angetroffen... Aus diesem Falle sind wir berechtigt, auf italischen Einfluss zu schliessen, und zwar nicht auf blossen Import, sondern auf eine direkte Einwanderung, denn das Vorhandensein dieser fremden Gussform könnten wir nur dadurch erklären, dass sie ein italischer Bronzearbeiter mit seinem übrigen Handwerkzeug herübergebracht hatte. Jedenfalls ist dieses eine Exemplar ein viel deutlicherer Beleg für die gegenseitigen Beziehungen Italiens mit den westlichen Balkanländern als die grosse Reihe von italischer Exportware, die wir bisher angetroffen haben"[11]. Dacă acest tip de fibulă aparține încă bronzului IV italic, dată de care mă îndo-

iesc în ceea ce privește epoca fabricării fibulei în Bosnia însăși, atunci avem unul din exemplele cele mai clare pentru epoca destul de îndepărtată în care penetrația italică și-a început efectiv drumul său spre Orient.

Invazia scitică (cf. capitolul următor) a întrerupt aceste relații strînse și intime. Dar nu complet și nu pentru totdeauna. Într-adevăr, dacă situlele istoriate[12] de la Adriatica lipsesc cu totul în regiunea Carpaților, în schimb vedem fibulele de tip italic făcînd peste tot irupție în Dacia. Un mormînt de la *Oradea* ne-a conservat o frumoasă fibulă *Certosa*, împodobită cu cap de berbec; o altă fibulă de tip *Certosa* a fost găsită la *Alba Iulia;* imediat alături în cartierul *Partoș* s-a descoperit o fibulă *a navicella;* o altă fibulă *a navicella* se cunoaște de la *Deva;* la *Pișchi* s-a găsit o varietate deosebită a fibulei hallstattiene *cu arc simplu,* foarte răspîndită pe teritoriul carpato-danubian și balcanic. Cît despre stațiunile hallstattiene din cîmpia apuseană a Daciei, *Pecica, Otlaca* și *Gyoma* pe malul drept al Mureșului, *Firighiaz, Carani, Beba Veche* și *Gaiul Mare* (iugoslav) pe malul stîng în Banat, ele prezintă în chip foarte fidel aspectul occidental — pur geometric — al orfăurăriei populare carpato-danubiene, evoluînd pe vechi baze locale în raport strîns cu tipurile occidentale și nicidecum cu arta scită.

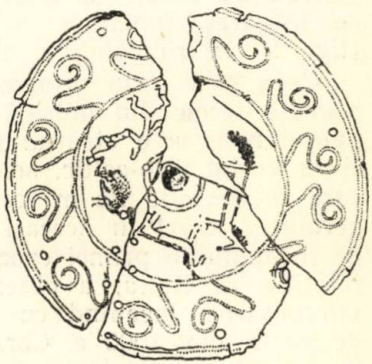

Fig. 9 — Disc de aur de la Otlaca

Cu totul caracteristică e situația și în sudul Transilvaniei, în bazinul Tîrnavelor. *Sighișoara* e un centru mai mult hallstattian de tip alpin: farfurii de bronz cu margini late orizontale au fost găsite aci ca și la Hallstatt. La *Șoarș* s-au găsit două coifuri de bronz de

același tip nord-italic ca și cel de la *Hajdú-Böszörmény* (fig. 13) ori ca cel de la *Endrőd* în comitatul Békés: nimic de mirare dacă ținem seama de marele număr de lucruri italice din Carpați. Alături, la *Rodbav,* ca și la *Proștea Mică* de altfel, s-a descoperit o fibulă cu arc simplu (ceva mai recentă: 600—500 a. Chr.) de tipul hallstattian comun în regiunile noastre. Dimpotrivă, cu vasele de bronz găsite la *Șomărtin,* la vest de Făgăraș, indentice cu cele de la *Fizeșul Gherlii* (fig. 2), ne ridicăm din nou în vremurile villanoviene.

Ceea ce e, prin urmare, absolut caracteristic pentru primele secole din mileniul I a. Chr. în regiunile carpato-danubiene e strînsul raport de civilizație cu Italia și cu vestul iliro-celtic, adică o evoluție analogă aceleia care se dezvoltă fie în vestul celtic, fie în nordul celto-germanic, exact în aceeași epocă. Reinecke, ocupîndu-se de începuturile primei epoci a fierului hallstattian și de relațiile cu Italia, a observat de asemenea elementele villanoviene, începînd cu stratul Benacci I, deci cam de pe la anul 1000 a. Chr., care apar la Sisak *(Siscia)* în Croația, Dalj, Hajdú-Böszörmény etc. pînă în Prusia și în Transilvania și chiar dincolo de Carpați, pînă departe spre est și sud-est. Aceste elemente erau procurate mai cu seamă pe calea comerțului atît de activ al vaselor de bronz de fabricație italică. Răspîndirea lor era așa de mare, încît peste tot dădea loc la imitații în lut ars, ca cele, de pildă, de la *Kiskőszeg* sau ca cele de la *Tîrgul Mureșului* (fig. 10). Pe de altă parte L. Márton, în pătrunzătorul său studiu cu privire la fibulele din Ungaria (dinainte de război[13]: *Arch. Ert.,* 1913), a relevat o întreagă serie de raporturi strînse între regiunile carpato-danubiene și Italia în epoca hallstattiană. Descoperirile de la *Arcalia* în jud. Someș și de la *Abos* în comitatul Sáros (fig. 14), ne arată că în Transilvania de nord-est ca și în Slovacia de nord, lumea se servea de carele mari cu două roți de bronz mult mai probabil în lupte, ca la Homer, de cît în procesiunile în cinstea zeului-soare, așa cum se constată în Italia, în Gallia ori în Alpii hallstattieni, ca și în nord, unde carele sînt de forme mai greoaie și cu roți de dimensiuni mai mici

decît cele de la Abos sau de la Arcalia, care au un diametru de 0,80 m. Déchelette* e de părere că și aceste roți, foarte greu de făcut, din bronz și din lemn, trebuie să fi fost o specialitate veneto-iliră, răspîndită prin comerț în restul Europei. Alăturea de echivalentul metalo-ceramic Corneto-Tîrgul Mureșului oferit mai sus de Kovács, Hoernes** ne mai dă unul de pură orfăurărie prin exemplul veneto-dacic de la *Otlaca* în jud. Arad: discurile convexe de aur găsite aci și împodobite cu

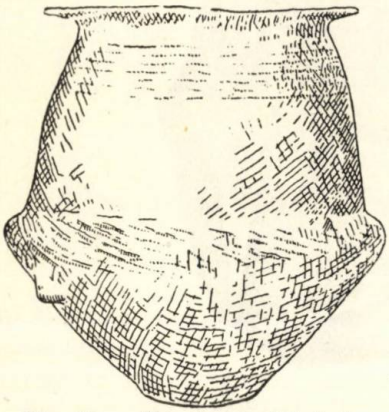

Fig. 10 — Vas de pămînt de la Tîrgul Mureșului

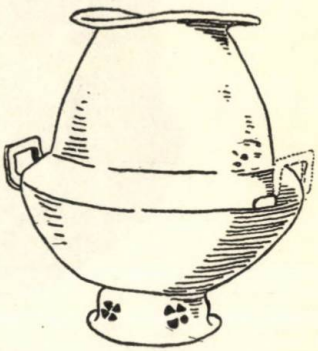

Fig. 11 — Vas de bronz italic

figuri și linii geometrice punctate nu sînt o lucrare venetă, ci una central-europeană, „în stil venet degenerat", în realitate amestecat cu motive locale, aparent înrudite cu cele de la Mycenae, cel puțin după sugestiile și comparațiile lui L. Márton.*** Vasele de la *Scarbantia* (Ödenburg) din Pannonia occidentală — de tip clasic hallstattian — se regăsesc ca profil în urnele analoge de la *Sf. Gheorghe,* în răsăritul Transilvaniei. Nimic mai firesc atunci cînd situlele originale din Italia ajungeau deopotrivă pînă în Danemarca

* *Manuel,* II, 1, p. 296.

** *Urgeschichte der bildenden Kunst*[3], p. 550 și fig. 2 și 2 *a* la p. 549.

*** *Arch. Ért.,* 1909, p. 405 și urm.

sau pînă în Transilvania. Aceste relații dau unor motive ornamentale, cum e spirala concentrică, o difuziune enormă: găsim, în metal, fibule cu dublă ori cvadruplă spirală deopotrivă în mormintele italice și în cele carpatice, ca o adevărată familie de podoabe specifice unității hallstattiene meridionale (Italia, Istria, Ungaria, Romînia, cu prelungiri spre Italia sudică și Grecia) —

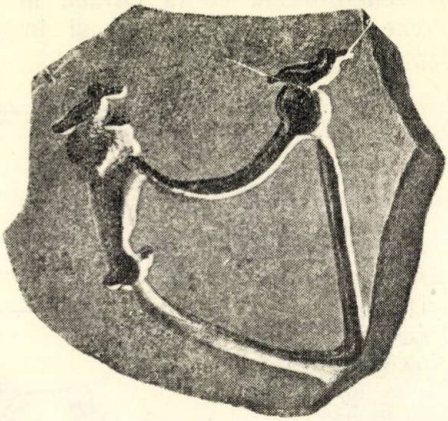

Fig. 12 — Tipar de piatră nisipoasă pentru turnarea fibulelor, găsit la Donja Dolina (Iugoslavia)

și găsim, pe de altă parte, pe vasele de lut, de tip villanovian în Italia centrală, „spiralele-ochelari" ca singurul motiv decorativ rotund în mijlocul profuziunii de incizii drepte și unghiulare care îl înconjură. Motivul ornamental al coarnelor lunii *(ansae lunatae, cornutae)*, foarte des întîlnite pe mînușile de vase hallstattiene din vestul Peninsulei Balcanice, e tot atît de comun în Italia ca și în Dacia. Vasele cu picior înalt, cu buza lată răsfrîntă orizontal, pe care le putem considera clasice pentru epoca a doua a fierului în Dacia, își găsesc analogii, de o parte, în vasele identice din Italia, de alta, în Alpii hallstattieni. Iar găurile triunghiulare cu care piciorul acestor vase apare împodobit *à jour*, în Dacia, de pildă, la *Crăsani* (fig. 15), deopotrivă de

altfel cu vîrfurile de bronz ale stîlpilor de baldachine scitice de la *Bucureşti* (fig. 24) şi de la *Gorneşti* (v. mai jos, p. 41), nu se regăsesc identice în Italia, dar anume variaţii decorative, ca aceea cu baza triunghiulară, ea însăşi frîntă în unghi spre interior, apar întocmai, de pildă, la cutare vas-suport de la *Vulci*[14] din sec. VIII a. Chr.* şi la clopoţeii de bronz de la *Gyöngyös* din Ungaria de nord. Pietrele ornamentale cu spirale de la *Nesactium* în Istria (fig. 16: a doua perioadă hallstattiană) îşi au corespondentul, tot de caracter sacru, în masa votivă de la *Sighişoara* (fig. 17: cam din aceeaşi vreme, în orice caz nu mult mai tîrzie). Zăbalele de bronz bologneze din perioada Benacci I (circa anul 1000) sînt la fel cu cele contemporane din bronzul nostru IV. Iar cutare statuetă ithyphallică găsită la *Marianská Čalad* în districtul Nitra (vestul Slovaciei) este identică, fie ca tehnică, fie ca formă, cu statuetele italice de acelaşi gen, deci, zice Hoernes, e de origine italică.

De altfel, ca şi acele statuete de femei nude, care încep a deveni frecvente în Germania de nord de pe la anul 700 a. Chr. încoace, ori ca statuetele tot de aci care ţin cu amîndouă mîinile un vas dinaintea lor, în aceeaşi atitudine ca figura centrală a paterei de aur de la Pietroasa. Şi dacă se consideră ca piese autentice meridionale carul de la Strettweg din Stiria, „o piesă de import italic, bogată în figuri", ori însuşi carul cu cazan de la Skallerup în Seeland (Danemarca), după Blinkenberg fabricat „etrusc" ajuns în nord pe la 800 a. Chr., pe drumul comercial din Italia într-acolo, dimpotrivă obiectele de podoabă găsite în comitatul Tolna din Ungaria de sud-vest par a fi, după observaţiile judicioase ale lui Hadaczek** numai imitaţii, cu totul libere şi foarte puţin îndemînatice, după modele de orfăurărie etruscă. Reinecke*** observă, în aceeaşi ordine de idei, că situla de

---

* Cf. D. R. MacIver, *Villanovans and early Etruscans*, 1924, p. 175, pl. 33—36.

** Cf. *Römische Mitteilungen*, XXI (1906), p. 387 şi urm.

*** *Zur Kenntnis der La Tène Denkmäler* etc., în *Mainzer Festschr.*, 1902, p. 76 şi urm.

la Kuffarn în Austria de Jos și situla Arnoaldi din Bologna aparțin aceleiași familii de produse industriale, după cum carafa de lut de la Matzhausen în Palatinatul de Sus* nu e o lucrare influențată de vreun vas rhodian ori corintian similar, ci e lucrată după o situlă italică, avînd o friză cu animale, ca de altfel și teaca de spadă, istoriată, de la *Hallstatt,* ori mai ales ca nenumăratele fibule de tip *Certosa* din întreaga Europă centrală și sud-estică. Înseși fabricatele etrusce de *bucchero* se regăsesc imitate în nordul Alpilor într-o vreme destul de recentă, în sec. IV a. Chr. sau chiar mai tîrziu. De altfel, vedem în prima perioadă La Tène cum vechile bronzuri italice din sec. VIII și VII a. Chr. sînt imitate, ca o marfă foarte plăcută, pentru a fi exportate la indigenii din nord și din nord-est, vecini direcți cu Italia.

Firește, marele centru de cultură băștinașă sud-est-europeană în toiul vîrstei fierului se află în zona de sud-est a culturii hallstattiene, pe țărmurile Adriaticei. Numai acolo, în semicerc de jur împrejurul fundului Adriaticei, există sculptură în piatră: la *Novilara* în Picenum, la *Bologna* în Emilia, la *Este* în Veneția, la *Nesactium* în Istria, la *Ripač* lîngă Bihać în Bosnia de nord-vest. Acolo se văd acele burguri ale Istriei numite *castelliere,* construite după un sistem de origine din sud-est, nu megalitic și mai puțin în *opus quadratum,* totuși destul de regulat și foarte rezistent, cu ziduri înalte de cîțiva metri. Ținînd seama de descoperiri, viața a început acolo încă din neolitic, dar armele de bronz și ceramica „dovedesc că civilizația nu numai că a continuat în vremea bronzului, dar că a avut cea mai mare înflorire a ei în vîrsta fierului, ceea ce ne e confirmat și prin necropolele de cremațiune aflate cîteodată chiar lîngă *castelliere*"**.

Astfel, peste diferențele ce se stabiliseră în vîrsta bronzului între vestul Peninsulei Balcanice de o parte, Pannonia de alta și regiunile „trace" carpato-danubiene de a treia parte, vîrsta fierului restabilește unitatea culturii

---

* Lindenschmidt, *Altertümer unserer heidnischen Vorzeit,* V, p. 282, fig. 2.

** Cf. A. Della Seta, *Italia antica,* p. 62.

la Kuffarn în Austria de Jos și situla Arnoaldi din Bologna aparțin aceleiași familii de produse industriale, după cum carafa de lut de la Matzhausen în Palatinatul de Sus* nu e o lucrare influențată de vreun vas rhodian ori corintian similar, ci e lucrată după o situlă italică, avînd o friză cu animale, ca de altfel și teaca de spadă, istoriată, de la *Hallstatt,* ori mai ales ca nenumăratele fibule de tip *Certosa* din întreaga Europă centrală și sud-estică. Înseși fabricatele etrusce de *bucchero* se regăsesc imitate în nordul Alpilor într-o vreme destul de recentă, în sec. IV a. Chr. sau chiar mai tîrziu. De altfel, vedem în prima perioadă La Tène cum vechile bronzuri italice din sec. VIII și VII a. Chr. sînt imitate, ca o marfă foarte plăcută, pentru a fi exportate la indigenii din nord și din nord-est, vecini direcți cu Italia.

Firește, marele centru de cultură băștinașă sud-est-europeană în toiul vîrstei fierului se află în zona de sud-est a culturii hallstattiene, pe țărmurile Adriaticei. Numai acolo, în semicerc de jur împrejurul fundului Adriaticei, există sculptură în piatră: la *Novilara* în Picenum, la *Bologna* în Emilia, la *Este* în Veneția, la *Nesactium* în Istria, la *Ripač* lîngă Bihać în Bosnia de nord-vest. Acolo se văd acele burguri ale Istriei numite *castelliere,* construite după un sistem de origine din sud-est, nu megalitic și mai puțin în *opus quadratum,* totuși destul de regulat și foarte rezistent, cu ziduri înalte de cîțiva metri. Ținînd seama de descoperiri, viața a început acolo încă din neolitic, dar armele de bronz și ceramica „dovedesc că civilizația nu numai că a continuat în vremea bronzului, dar că a avut cea mai mare înflorire a ei în vîrsta fierului, ceea ce ne e confirmat și prin necropolele de cremațiune aflate cîteodată chiar lîngă *castelliere*"**.

Astfel, peste diferențele ce se stabiliseră în vîrsta bronzului între vestul Peninsulei Balcanice de o parte, Pannonia de alta și regiunile „trace" carpato-danubiene de a treia parte, vîrsta fierului restabilește unitatea culturii

---

* Lindenschmidt, *Altertümer unserer heidnischen Vorzeit,* V, p. 282, fig. 2.

** Cf. A. Della Seta, *Italia antica,* p. 62.

italo-danubiene din Liguria și din Apulia pînă în Carpații nordici, în Moldova și chiar în Ucraina. Cauzele capitale ale acestei unificări fuseseră: în primul rînd, extraordinarul avînt industrial și comercial al Italiei de nord-est, cu splendida ei industrie de bronzuri artistice; apoi, fenomenul analog din regiunea siderurgică a Alpilor Norici, cu o industrie a bronzului aproape tot atît de însemnată ca aceea, care îi este proprie, a fierului; în sfîrșit, reluarea, în chip și mai activ decît în vîrsta bronzului, a comerțului de chihlimbar, care acum nu se mai aducea din Iutlanda, ci din Prusia orientală.

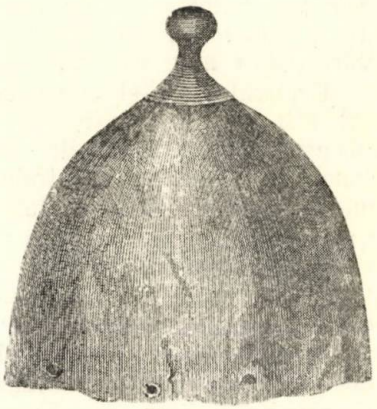

Fig. 13 — Coif italic de la Hajdú-Böszörmény (Ungaria)

La venirea lor la Dunărea mijlocie — către 700 a. Chr. — sciții au găsit prin urmare și au tulburat adînc o cultură locală foarte caracteristică, pătrunsă de elemente italice și veneto-ilire. Care era această cultură și cărui popor îi va fi aparținut?

Ultima perioadă a bronzului carpatic — „le bel âge du bronze"[15] —, prelungire perfect organică și liniștită a bronzului III local, *se termină abia după invazia iraniană în Carpați:* cutare formă a bronzului recent se mai întîlnește încă alături de obiecte „scitice". *A existat deci o evoluție culturală continuă în aceste regiuni cel puțin cu începere de la 1400 a. Chr. pînă la 700 a. Chr.* Dacă această liniște, deci stabilitate culturală și foarte probabil și etnografică, a început de asemenea încă din a II-a perioadă a bronzului carpato-danubian, n-aș putea-o afirma, însă posibilitatea rămîne deschisă[16]. Momentan faptul nu ne interesează direct. Între 1400 și 700 a. Chr. constatăm, prin urmare, în regiunile carpato-danubiene, prin studiul topografic al așezărilor, ca și prin studiul

tipologic al depozitelor ascunse dinaintea năvălirilor, un șir de fapte de istorie și de civilizație locală, care ar putea fi formulate pe scurt precum urmează. Viața socială și politică a indigenilor din imensa regiune care se întinde între Boemia, Ucraina, Dalmația și Bulgaria prezintă fenomene sociale și politice foarte asemănătoare acelora din „evul mediu"[17] aheo-micenian. In urma experienței pe teren, în mediul arheologic al epocii respective, am dobîndit convingerea că *Iliada* și *Odysseia* vor putea servi pe viitor să ilustreze unele capitole ale protoistoriei băștinașilor din Carpați. Iată într-adevăr, cîteva note caracteristice.

Bronzul e, ca și aurul, rar și scump. Nu e întrebuințat atît pentru unelte, cît pentru *arme* și *podoabe*. Se găsește rar în așezările acestei epoci: motiv pentru a conclude că era puțin întrebuințat de către masa poporului de atunci. Dar același popor de țărani dovedește prin ceramica sa, pe care pămîntul ne-a păstrat-o, gustul pentru frumos și chiar bunăstare: e probabil că țesăturile și broderiile din acea vreme erau și mai bogate decît ceramica în motive decorative frumoase. Într-adevăr, figurinele de lut ars din bronzul II—III ne-au păstrat adevărate modele în miniatură ale veșmintelor de atunci și ale broderiilor lor. Pe viitor, cercetătorul va trebui să compare costumele trace reprezentate în vremea clasică pe vasele grecești cu hainele idolilor din bronzul carpato-danubian.

Dar adevăratul lux și adevărata înflorire artistică sînt de căutat la clasa nobilă, la războinicii seniori care stăpînesc asupra poporului de țărani. Burgurile lor sînt așezate pe înălțimi, nu prea izolate, ci în apropierea cîmpiilor și platourilor roditoare, de multe ori pe un simplu deal ori pe o insulă în mijlocul unui rîu sau al unui fluviu. Aceste burguri sînt întărite de obicei cu simple valuri de pămînt bătut, cîteodată poate și cu ziduri, construite neîndemînatic cu blocuri nereguiate, mari, așezate unul peste altul fără legătură de var, întocmai ca în epoca de fier celtică. Războinicii, înarmați cu spade, pumnale și lănci, apărați cu platoșe și cu scuturi, avînd coifuri și cnemide, luptă și pe care de război

cu două roți, asemenea acelora ale eroilor ahei. Însă ceea ce îi încîntă în cel mai înalt grad e împodobirea

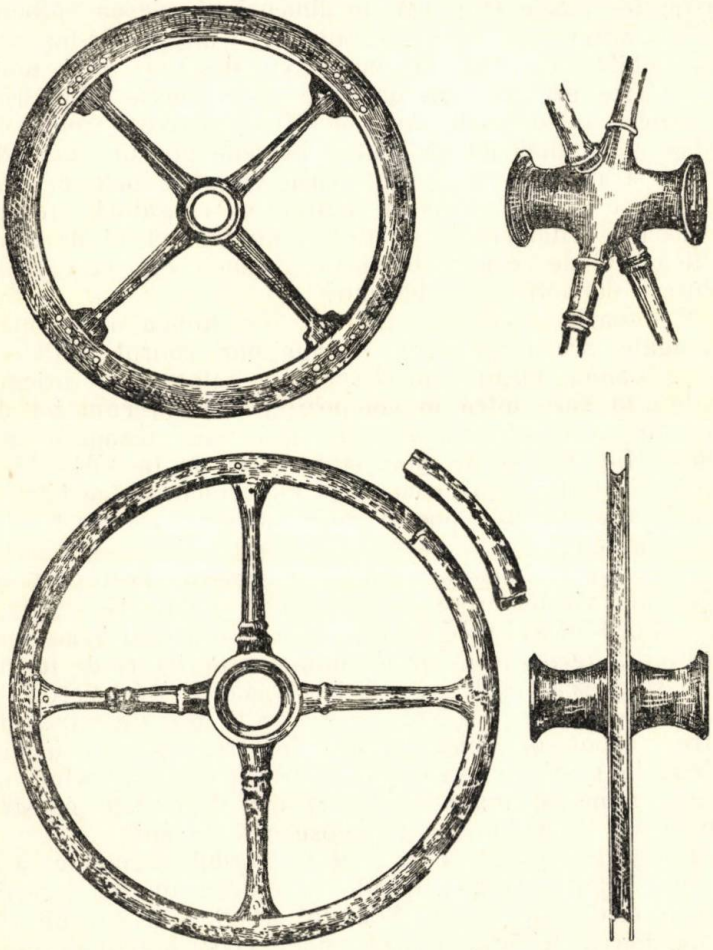

Fig. 14 — Roțile de care de luptă de la Abos și de la Arcalia

trupului cu brățări, colane, inele etc. și găteala hainelor cu tot felul de aplice, nasturi și pandantive fixate pe stofă. Mantiile și tunicile lor sînt prinse cu fibule

nesfîrșit de variate ca tipuri și ca mărimi (foarte caracteristice sînt cele cu mai multe spirale sau „cu scut" și cu multe spirale (fig. 18) de dimensiuni adesea aproape de necrezut: peste 30 cm. lungime). Cingătorile lor sînt împodobite cu plăci de metal cu desenuri mai mult geometrice gravate sau obținute *au repoussé*. Hamurile și frîiele cailor sînt de asemenea încărcate mult cu aplice și cu podoabe de metal. Femeile poartă cercei de bronz și de aur de forme foarte variate, inele de cîrlionți, ace de cap, diademe, paftale de cingători, precum și discuri ornamentale, pentru a nu mai vorbi de celelalte găteli de corp ca brățările, colanele etc. pe care le folosesc deopotrivă cu bărbații.

Cei foarte bogați (ca „atrizii" din lumea micenană) au toate aceste podoabe în aur pur (aurul nativ al Transilvaniei, puțin cam deschis la culoare din pricina argintului care intră în compoziția lui), precum tot de aur sînt și vasele lor de zile mari (vezi tezaurele din *Bihor* (fig. 8), de la *Biia* (fig. 7) și de la *Vălci-Tărn* lîngă Plevna). Seniorii cu averi mai modeste (ca Ulysse sau Nestor în sud) poartă, însă, podoabe tot de bronz, ca și armele.

O singură unealtă rurală se găsește peste tot în depozitele vîrstei bronzului: *secera*. E o dovadă, credem, că seniorii evului-mediu carpatic al bronzului erau mai ales *mari agricultori*, iar nu numai proprietari de turme mari și crescători de cai, ca tracii sudici. Déchelette * a exprimat chiar ipoteza că *secera* ar fi fost inventată de către carpato-danubieni (după părerea sa: *tracii* din „Ungaria"). E în orice caz foarte probabil, avînd în vedere numărul mare de seceri din depozitele noastre din epoca bronzului, că le foloseau și țăranii.

Ca și în apusul celtic sau în nordul germanic, așa și în Carpați clasa stăpînitoare credea în zei cerești, printre ei desigur și zeul Soarelui cu simbolul lui: discul, roata, barca, lebăda — acel Apollo Hyperboreul de care povestesc legendele elene în legătură cu cultul Soarelui și al Lebedei la neamurile de miază-noapte. Cred, dimpotrivă, după idolii de pămînt sau bronz, reprezentînd

* *Manuel*, II, 1, p. 17 și urm.

oameni și animale și în special figuri feminine, găsiți în așezările vîrstei bronzului, că poporul de jos avea puternice simpatii pentru cultele htoniene. Nu e nevoie, pentru a admite această dualitate religioasă, să presupunem și o diferență de origine etnică la cele două clase sociale ale carpato-danubienilor. Ci, ca și în sudul elenic, trebuie să ne gîndim că poporul de jos s-a lăsat mult mai ușor influențat de cultele străvechi locale, ale aborigenilor preindo-europeni din cea mai îndepărtată perioadă a neoliticului. Indo-europenii, stabiliți apoi în regiunea Carpaților peste aborigeni, au primit firește (și documentele sînt categorice în această privință în Grecia helladică și în Creta minoică) numeroase credințe și superstiții de la aceștia. Treptat, ca și în Grecia, aborigenii au fost deznaționalizați. Dar cultul lor principal pentru Marea Zeiță htoniană a rodirii, a vegetației și a morții a fost păstrat cu statornicie și de către noii veniți.

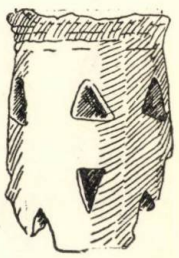

Fig. 15 — Picior de vas mare de lut de la Piscul Crăsanilor

Cînd apoi, cu secole mai tîrziu, pe la 1000 a. Chr., negustorii italo-iliri au început să aducă și la carpato-danubieni, întocmai ca în Europa centrală și vestică, produsele frumoasei industrii de bronz atestine, villanoviene și etrusce, clasa nobilă din Dacia s-a grăbit să cumpere nu numai ciste și situle, căldărușe și cupe, dar, și mai ales, armuri în noul stil: pieptare, coifuri, cnemide etc., cu caracteristicile ornamente în relief *au repoussé* ori plate obținute prin linii punctate sau gravate. După modelele noi, italo-hallstattiene, făurarii de bronz locali modificară și ei, de pildă la *Spălnaca* pe Mureș, la *Fizeșul Gherlii* pe Someș ori la *Guștería* lîngă Sibiu, motivele decorative ale cingătorilor (fig. 6), ale paftalelor, aplicelor și discurilor de bronz, ba chiar pe ici pe colo și ale armelor, iar olarii din Carpați reproduceau în lut vasele de metal care le veneau din sud-vest.

Reiese astfel că locuitorii Carpaților încep mileniul I a. Chr. în bună pace și cu deplină înflorire a vieții lor economice.

Nu cunoaștem încă amănuntele evenimentelor întîmplate între anii 900 și 600 a. Chr. Dar ceea ce e sigur, e absența aproape totală a armelor și a celorlalte obiecte hallstattiene *de fier* în Carpați. Primele arme de fier care apar aci sînt pumnalele și spadele scurte, *scitice.*

Fig. 16 — Placă de piatră de la Nesactium

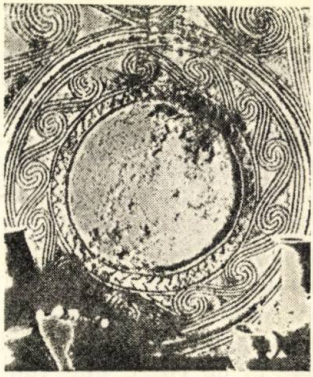

Fig. 17 — Placă de lut ars de la Sighișoara

Acest fenomen nu poate fi fără un anume sens mai adînc.

Într-adevăr, cînd cimmerienii, împinși de către iranienii din stepa caspică, și-au început pe la 1000—900 a. Chr. migrațiile lor spre Caucaz și Armenia, pe de o parte, spre Carpați și Balcani pe de alta, Dacia a suferit din această cauză o foarte puternică tulburare și multe tezaure, de bronz și de aur, au fost atunci îngropate de frica năvălitorilor. *Totuși, bunăstarea localnicilor din Carpați a continuat fără prea mari zguduiri:* dovada cronologică hotărîtoare stă în descoperirea de obiecte autentice din perioada a IV-a a bronzului împreună cu lucruri scitice în aceleași morminte, de pildă la *Aiud.* Iar o altă dovadă, de data aceasta de un caracter mult

mai general, de natură stilistică, vine în sprijinul celei dintîi în chip hotărîtor: este alcătuirea tocmai în vremea dintre 900 și 600 a. Chr. a unui stil propriu, carpatic, de podoabe de aur, găsite între Dunărea mijlocie și Nistru. Am examinat foarte de aproape, cu alt prilej, în *Getica* (p. 324 și urm.), evoluția orfăurăriei carpatice și cele două tendințe deopotrivă de originale, pe

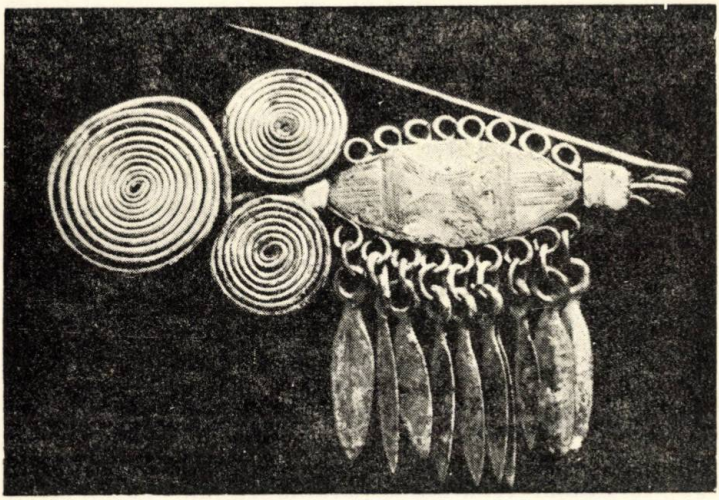

Fig. 16 — Fibula de bronz de tip carpatic, găsită la Susenii

care le-a manifestat cam în același timp: 1° tendința conservativă, locală, de caracter geometric, așa cum purcede din arta bronzului III, și 2° tendința inovatoare, teriomorfă, a influențelor cimmeriene și în general orientale. A doua direcție a fost destul de slabă și cu manifestări încă rare înainte de 700; dimpotrivă, direcția conservativă s-a dovedit foarte tenace, determinînd stilul carpato-danubian pînă la venirea celților.

Catastrofa marii culturi a bronzului în regiunea Carpaților nu s-a întîmplat, prin urmare, decît după 700. Iar spadele de fier *scitice* arată cine au fost, măcar pentru un timp, biruitorii. Frumos împodobiții cavaleri medievali ai bronzului IV dacic au fost doborîți de pe

carele lor de război de către călăreții năvalnici ai stepei, care răneau de departe cu săgețile lor cu vîrfuri de bronz pe luptătorii europeni obișnuiți să se bată de aproape întîi cu lancea, apoi cu spada. Biruitorii erau iranieni foarte amestecați cu elemente turanice, ca și descendenții lor contemporani, din aceleași ținuturi, din Turkestanul actual. Aduceau cu ei primitivismul vieții nomade, anarhia hoardei mereu vagabonde. Dacia s-a resimțit de năvala lor într-un chip aproape tragic, după cum vom arăta în capitolele următoare.

Biruitorii se numeau sciți, agatirși, sigini etc. Herodot ne asigură însă că agatirșii din Transilvania erau cam un fel de traci. Pentru a se fi tracizat, ei trebuie să fi găsit aci pe traci. Or, dacă tracii erau în Carpați pe la 700 a. Chr., ei trebuie să se fi aflat aci de foarte multă vreme, căci analiza faptelor istorice desfășurată mai sus ne-a demonstrat că, de la 700 mergînd tot înapoi cel puțin pînă la 1400 a. Chr., cultura Carpaților este neîntreruptă. Această concluzie nu are nimic revoluționar: arheologii preistorici și protoistorici ca Déchelette, H. Schmidt, Schuchhardt, au exprimat-o de mult ca un postulat. Dar argumentele lor erau mai mult sporadice și ca atare puțin hotărîtoare. Cercetarea *întregii culturi* a bronzului tîrziu din regiunile carpato-danubiene, în dezvoltarea ei organică, nu se făcuse încă. Am citat aci numai rezultatele; altundeva am dat materialul [18]. Cred că nu ne mai e îngăduit să punem la îndoială că poporul pe care îl cunoaștem mai pe urmă sub numele, probabil iraniene, de *daci* sau *geți*, și care era de neam tracic, a locuit în Carpați încă de pe la mijlocul mileniului II a. Chr.

Villanovienii au constituit prin urmare primul val italic în Dacia, iar a IV-a perioadă a bronzului carpato-danubian a fost prima epocă de occidentalizare a acestor regiuni.

II. CARPATO-DANUBIENII ŞI SCIŢII

Am reținut că pe la 1000 a. Chr. țările carpato-danubiene erau locuite de tracii din nord și că civilizația care încă mai domina acolo era tot aceea a bronzului, a cărei ultimă și cea mai strălucită perioadă (a IV-a) abia începea. În continuitate teritorială cu tracii din Carpați, locuiau în toată Rusia meridională, de la Nistru și pînă la Kuban, cimmerienii. După ultimele păreri, acest popor pare de asemenea să fi aparținut familiei trace; dar locul rămîne deschis și pentru alte ipoteze. Cultura bronzului reprezentată de cimmerieni se asemăna mult cu a tracilor din Carpați. Se pare că încă din secolul XVI a. Chr. cimmerienii se stabiliseră în nordul Mării Negre.

Cam în aceeași vreme — 1600 a. Chr. — încep însă și marile migrațiuni ale arienilor-iranieni din Asia Centrală spre vest; mai întîi spre Mesopotamia, Siria și Asia Mică, unde sînt constatați încă din secolul XV în textele cuneiforme, apoi pe la nordul Mării Caspice, în stepa Rusiei meridionale. Rostovțev e de părere că sciții din stepa rusă sînt prezoroastrici [19]. Vasmer a încercat să demonstreze că limba acestor sciți e preavestică [20]. Dar Eduard Meyer a dovedit cu documente asiriene că Zoroastru n-a trăit în secolul VII sau VI, ci cel mai tîrziu pe la 1000 a. Chr., dacă nu chiar mai înainte. Pe de altă parte, în toiul ofensivei cimmeriene spre miazăzi, prin defileurile Caucazului, vedem la acest popor regi cu nume iraniene, ca *Šandakšatru, Teušpa,* ori poate chiar *Dygdamis* *.

Prin urmare, părerea curentă după care sciții ar fi luat contact cu cimmerienii abia în secolul VIII nu mi se pare suficient de concordantă cu faptele. Mai curios e, însă, că avem chiar o dată cronologică antică pentru începutul năvălirilor cimmeriene (care erau produse de presiunea exercitată de iranieni dinspre Caspica): anul 1076 al cronologiei eusebiene, foarte potrivit cu indicațiile de alt ordin enumerate mai sus și care toate duc la concluzia că migrațiile ariene spre apus, începute

* Cazuri asemănătoare, de regi traci cu nume iraniene, se vor repeta în Dacia în sec. VI a. Chr.

încă de pe la 1600 a. Chr., vor transplanta și pe iranieni. atît în sud-estul cît și în nordul Mării Negre, cu mult înainte de anul 800 a. Chr.

E adevărat că resturile arheologice scitice — databile — nu se constată în sudul Rusiei decît începînd din secolul VII, iar răspîndirea iraniană în Europa răsăriteană și centrală e deplină pînă la Oder, la Adriatica ori spre Egeea abia în secolul VI a Chr.[21] Dar prezența sciților în Europa centrală se verifică tot în secolul VII. Rezultă dar că „fenomenul scitic" a trebuit să-și ia avîntul cu mult înainte de secolul VII pentru a se afla pretutindeni în acțiune și în același timp, pe un teritoriu atît de întins. De altfel, același caz se întîmplă cu sarmații: acești noi iranieni se găsesc pe Don cu mult înainte de secolul IV a. Chr., iar pe Dunăre abia în secolele II—I. Cel puțin *tot trei secole* le vor fi trebuit și sciților pentru migrația lor de la Caspica și de la Volga pînă în Carpați și pînă la Tisa.

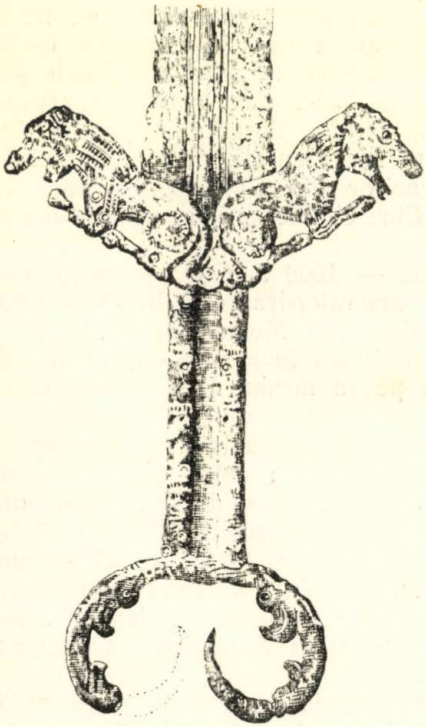

Fig. 19 — Mînerul unei săbii scitice găsite la Dobolii de Jos

O parte din tezaurele ultimei perioade a bronzului carpato-danubian trebuie să fi fost îngropate pe vremea invaziilor scite. Descoperiri aproape simbolice ne con-

firmă acest fapt: de pildă, oglinzi greco-scitice cu motivul ornamental al cerbului „siberian" au fost găsite împreună cu securi *à douille* din bronzul IV și așa mai departe.

Nomazii sciți, care împingeau înaintea lor spre vest pe cimmerieni și apoi pe tracii din Carpați, aduceau o civilizație specifică și o artă adînc influențată de ele-

Fig. 20 — Cazan scitic de bronz de la Scorțaru

mente elene arhaice sau curat asiatice. Mulțumită acestor caractere esențial deosebite de formele europene ale civilizației fierului, urmele trecerii sciților au putut fi stabilite pretutindeni cu siguranță, așa încît putem ridica harta urmelor scite din secolele VII—IV a. Chr. nu numai în Rusia meridională, ci și în Europa centrală și sud-estică.

Într-adevăr, pînă în secolul VIII a. Chr. întreaga regiune carpato-danubiană se găsește încă în plină epocă a bronzului, pătrunsă, precum am arătat în capitolul precedent, de numeroase infiltrații occidentale ale primei epoci de fier italice ori hallstattiene. Dar, deodată legătura cu Occidentul se rupe și nu mai găsim la răsărit de Dunărea pannonică decît slabe urme din a doua perioadă hallstat-

tiană. De altă parte, sciții înșiși nu înlocuiesc aproape cu nimic strălucirea distrusă: bogăția mormintelor scite din Rusia de sud e necunoscută în teritoriul carpato-danubian. *Epoca scită* din această regiune va fi un adevărat *hiatus* între vechea și frumoasa civilizație indigenă a bronzului și renașterea getă din a doua epocă a fierului, pe bază locală, dar adînc influențată de elementele celtice.

Fig. 21 — Statuetă de bronz a zeiței Anaitis, găsită la Năieni (din profil și din față)

Antichitățile scite nu sînt egal răspîndite peste tot teritoriul carpato-danubian; sînt chiar vaste întinderi de pe care lipsesc cu totul. După cercetările făcute pînă acum putem deosebi trei grupuri compacte de localități cu resturi iraniene: nordul Ungariei, sudul Transilvaniei și cîmpia munteană [22].

Descoperirile făcute în comitatele din nord-estul Ungariei actuale și din Slovacia: Abauj, Berehovo, Szabolcs, Hajdú, Borsód, Nógrád, Heves, Pest și chiar dincolo de Dunăre, în Pannonia, în Győr, Komarno și Zala, dovedesc o reală stăpînire scită în marea cîmpie a Tisei superioare timp de secole, începînd din a doua perioadă hallstattiană și, foarte probabil, pînă la sosirea celților, ale căror avangarde sînt semnalate în comitatul Borsod pe cît

se pare încă de la sfîrşitul secolului V a. Chr. Morminte izolate şi necropole întregi ca cele de la *Pilin* în comitatul Nógrád ori de la *Gyöngyös* în Heves, au dat material scitic autentic: stilul modestelor podoabe de bronz pentru carele s-au pentru hamurile scitice se arată totuşi mult mai înrudit cu al obiectelor analoage din Rusia, decît cu al obiectelor din Transilvania. Lucru foarte explicabil dacă ţinem seama că între grupul scitic din nordul Ungariei şi cel din sudul Transilvaniei nu există nici o legătură şi nici un contact şi că foarte probabil sciţii din nordul Ungariei reprezintă o ramură a marelui curent de migraţie care, prin Basarabia de nord, prin Bucovina, prin Galiţia şi prin Silezia, s-a rătăcit pînă în Luzaţia brandeburgheză la *Vettersfelde*. Sciţii din nordul Ungariei şi-au găsit drum spre cîmpia Tisei prin pasurile Carpaţilor Pădurosi şi în primul rînd prin acela de la Iabloniţa, care îi conducea pe Tisa la vale pînă în şesul Dunării mijlocii. Cutare vas grec arhaic de bronz, ca hidria găsită la *Bene* în districtul Berehovo (fig. 39), a trebuit să urmeze acelaşi drum spre a ajunge din lumea elenică de la Marea Neagră pînă în Slovacia [23].

O dată cu acest mare val al migraţiei iraniene prin nord, sosea un alt val, mai larg, tot prin pasurile Carpaţilor, dar direct dinspre răsărit: adică prin Basarabia şi prin Moldova de sud, prin trecătorile Carpaţilor moldoveneşti (în special pe la Oituz) şi prin văile Mureşului şi Oltului. Acest val ajungea şi se răspîndea în văile largi ale rîurilor din Transilvania de sud, fără să atingă partea de nord a ţării. În adevăr, se poate observa că antichităţile scitice abundă mai ales în judeţele Trei Scaune, Odorhei, Mureş, cele două Tîrnave şi Alba, nefiind necunoscute nici în judeţele Braşov şi Sibiu. Mormintele din această regiune, foarte numeroase, n-au dat totuşi nimic analog bogăţiilor arheologice din Rusia de sud. Inventarul e foarte sărac: alături de scheletul îngropat fie întins şi cu faţa în sus, fie închircit pe o parte, cîteva vase (cupe, străchini, destul de adesea şi oale bitronconice), de factură primitivă şi de forme caracteristice (dar nu străine în regiunile noastre), un pumnal de fier, lănci de fier, vîrfuri de săgeţi de bronz, cîteva

brățări ori coliere de bronz, mult mai rar oglinzi de bronz (în mormintele de femei). Cam aceasta e tot. Obiecte ca spada de la Dobolii de Jos (fig. 19), de tipul hallstattian al marilor spade de fier cu antene, strîns înrudit cronologic cu spada cea mare cu antene de la Kišicky din Boemia, dar avînd ornamente orientale zoomorfe, evident scitice, sînt extrem de rare. De asemenea, vîrfuriie de stîlpi de baldachine, de la Gornești în valea Mureșului superior, sînt destul de izolate: sciții din cîmpia munteană par să fi întrebuințat mult mai

Fig. 22 — Lebes de bronz de la Bălănoaia lîngă Giurgiu

curent decît frații lor din Transilvania carele de procesiune, și numai în Muzeul din București sînt mai multe resturi de asemenea care (fig. 24) decît în toate colecțiile de peste munți. Oglinzile de bronz cu mînerul decorat cu motivul zoomorf al cerbului închircit, așa cum ne apare din Siberia pînă în Transilvania, par să fi fost de origine olbiană. Acolo, la Olbia găseau sciții din împrejurimi cu preț ieftin manufacturile cele mai felurite lucrate după gustul lor. Relațiile comerciale ale olbienilor cu sciții din Transilvania trebuie să fi fost foarte intense și în orice caz mult mai neîntrerupte decît cu celelalte regiuni barbare din vest și din nord. În adevăr, singurele știri exacte despre sciții din Dacia sînt cele privitoare la agatirșii din Transilvania. Se știa la Olbia în secolul V a. Chr. că aceștia aveau obiceiuri trace, adică erau cu totul deznaționalizați, că locuiau în valea Mureșu-

lui, ceea ce se confirmă excelent și prin săpături, că erau foarte bogați în obiecte de podoabă de aur, ceea ce rezultă și din descoperirile din Transilvania, nu în mormintele călăreților rătăcitori sciți, ci în depozitele hallstattiene ale indigenilor, peste care sciții deznaționalizați au constituit foarte repede clasa conducătoare, în virtutea dreptului de cucerire.

Fig. 23 — Detaliu de pe mănușa *lebes*-ului de la Bălănoaia: un cap de silen

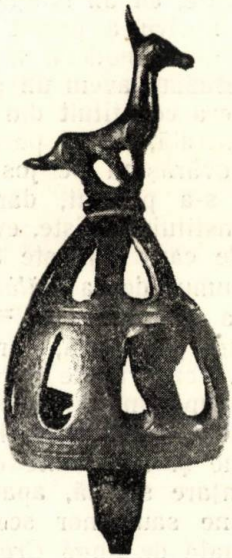

Fig. 24 — Podoabă de stilp de baldachin scitic

Un al treilea val scitic s-a răspîndit peste toată cîmpia munteană și pare să fi trecut și mai departe, în valea Savei, atingînd chiar Adriatica. Numele propriu iranian care se potrivește cu neamurile care au luat parte la această migrație meridională e acela al siginilor, păstrat tot la Herodot și corespunzînd destul de exact din punct de vedere geografic datelor obținute prin descoperirile arheologice. Cum aceste descoperiri au fost în mare parte inedite sau rău interpretate pînă la apariția cărții

noastre despre geți (*Getica*, p. 9 și urm.), este folositor să le enumerăm aci pe scurt. De la *Scorțaru*, în județul Brăila, Muzeul din București posedă un mare cazan emisferic de un tip vechi scitic, cu un diametru de 0,65 m, cu opt torți verticale puse pe marginea vasului și două orizontale lucrate după felul grecesc ca la hidriile de bronz (fig. 20). Gîndit la început ca orice cazan scitic, cu un singur picior ale cărui urme se văd, cazanul nostru a primit totuși, în cele din urmă, trei picioare după modelul tripodelor grecești. De la *Năieni*, în jud. Buzău, avem un grup de bronz (fig. 21) care la origine era constituit din trei figuri, din care una, feminină, centrală, călare pe un leu și celelalte două masculine, întovărășind pe jos figura centrală (figura din dreapta s-a pierdut, dar resturile păstrate ne permit s-o reconstituim). Este, evident, *Anaitis* cu cei doi acoliți divini de care vorbește Strabo (XI, 8, 4 = p. 512)[24].

Un tumul de la *Bălănoaia*, lîngă Giurgiu, săpat de țărani, a dat un λέβης [25] ionic din secolul V a. Chr. de factură grecească, dar de întrebuințare barbară (fig. 22—23). Tezaurul de mici inele de aur tăiate în mărimi diferite după un sistem ponderal atribuit de către Sutzu normei Cyzicului, găsit la *Turnu-Măgurele*, cuprinde și manșoane și fragmente de tuburi de aur de stil și de întrebuințare scitică, aparținînd probabil unor stîlpi de baldachine sau unor sceptruri[26]. Într-o localitate nedeterminată de lîngă *Craiova*, s-a găsit în 1917, în timpul ocupației germane în Romînia, un frumos tezaur de argint, consistînd din diverse aplice, mai ales pentru hamuri (fig. 25); tezaurul a fost luat de germani și dus la Berlin[27].

Schuchhardt a publicat numai două bucăți în cartea sa *Alteuropa*, p. 332: aplicele de la Craiova sînt absolut identice cu cele de la Krasnokuțk pe Nipru publicate de Minns în opera sa *Scythians and Greeks*, p. 167 și 267. De la *Poroina* în Mehedinți avem un rhyton de argint din aceeași familie industrială greco-iraniană ca și rhytonul de la Panticapaeum publicat în *Antiquités du Bosphore Cimmérien* și în *Antiquités de la Russie Méridionale* a lui Kondakov și Tolstoi.

Din Muzeul din *Bucureşti* putem enumera şi alte obiecte scitice, provenind din localităţi necunoscute, sigur însă din cîmpia munteană. Mai întîi cele patru vîrfuri de stîlpi de baldachine, de bronz, cu figuri de cervidee închircite pe vîrfuri de conuri ajurate cu găuri triunghiulare (fig. 24). Aceste conuri, situate în vîrful stîlpilor ce suportau baldachinele, aveau în interiorul lor gol o bobiţă de metal liberă, care în timpul mersului carelor făceau un zgomot ca de clopoţei. Mai putem menţiona apoi un vîrf de stindard de bronz în formă de hipocamp: motiv foarte comun în arta greco-scită; o placă de bronz lucrată *au repoussé* în stil grec, care a servit poate de aplică pe un gorytos scitic de lemn; o figurină de bronz a unui berbec închircit, pentru care se poate găsi analogia cea mai perfectă în figurile de berbeci de la capetele unei brăţări de aur din tezaurul de la Amu-Daria (foarte probabil din secolul IV a. Chr.); o chiotoare de bronz în formă de cap de iepure: motiv zoomorf foarte comun în arta scito-ionică (forma chiotoarei însăşi se regăseşte identică în Rusia meridională) şi, în sfîrşit, alte figurine şi aplice asupra cărora nu mai insistăm spre a nu lua prea mult din spaţiul acestui capitol. Pătrunderea iraniană în toată cîmpia munteană este perfect documentată prin monumentele citate pînă aci.

Paralel cu al treilea val scitic care a năpădit Muntenia, un al patrulea val acoperea Dobrogea şi Bulgaria, precum şi toată Tracia pînă la Rodope. Morminte scitice foarte bogate din Bulgaria centrală şi meridională, săpate în ultimul timp, au dat la iveală obiecte de artă greco-scitică de cel mai autentic caracter pontic şi transcaspian, oferind astfel proba decisivă a originii acestor tipuri. Cît despre obiectele de artă greacă pură (arhaică, clasică şi elenistică), de aur, de argint sau de bronz, e un fapt general de protoistorie europeană că apar pretutindeni, în Sciţia ca şi în alte părţi, ca întregire naturală, de origine comercială, a inventarului industrial autohton sau amestecat. Mormintele de la Brezovo şi Panaghiuriştе[28] în districtul Plovdiv, de la Bedniakovo în Cirpan şi de la Radiuvene în Lovcea, par să con-

ţină adevărate inventare regale ca cele din Rusia meridională. Nu știu dacă posesorii lor au fost sciţi sau cumva traci: e foarte posibil ca să ne aflăm înaintea unor inventare de morminte ale unor principi traco-sciţi din secolul IV a. Chr., vreme în care presiunea nomazilor iranieni de neam sarmatic devenind prea puternică pe Don, triburile scite de la Nipru și de la Bug își reiau mișcarea spre sud-vest (cazul lui Atheas), ceea ce provoacă o recrudescență a scitismului și în lumea tracă.

Fig. 25 — Obiecte de podoabă din tezaurul de la Craiova

Comparînd acum între ele cele patru regiuni scitice din Europa centrală și sud-estică: Ungaria-Slovacia, Transilvania, Muntenia și Bulgaria, trebuie să reţinem un fapt de cea mai mare însemnătate: intensitatea calităţii scitice a monumentelor se accentuează pe măsură ce ne apropiem de marea caldă. În Carpaţii de nord, scitismul nu e decît un simplu incident local și trecător. În Transilvania de sud, scitismul, deși destul de bine reprezentat ca număr de fapte, nu ajunge să-și imprime caracterul specific în a doua parte a primei epoci de fier locale. În Muntenia, unitatea de civilizaţie iraniană cu stepa rusă se pronunţă cu destulă insistenţă. Bulgaria, în sfîrșit, nu mai lasă nici o îndoială asupra identităţii cantitative și calitative a iranismului de la Tanais pînă la Hebru. Credem că singura concluzie posibilă e de-a admite că

migrațiile scitice au avut același curs ca și acelea mai bine cunoscute din vremurile mai apropiate de noi: cea sarmatică, cea gotică, cea bulgară etc., adică într-o direcție mult mai accentuată spre Peninsula Balcanică, decît spre Europa centrală.

Dar aceste generalități nu sînt de ajuns. Trebuie să examinăm mai de aproape fenomenul scitic în Transil-

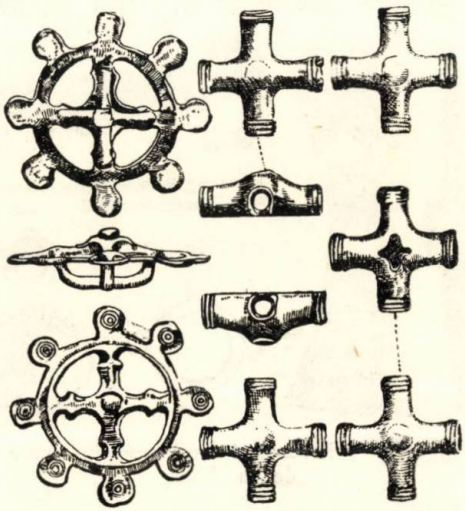

Fig. 26 — Podoabe de bronz hallstattiene găsite la Aiud

vania, unde învățații contemporani sînt aproape toți de acord în a da iranismului o așa de mare importanță, încît toată prima vîrstă a fierului carpatic e numită epoca scitică a culturii carpato-danubiene.

Am arătat în primul nostru capitol că lumea carpato-danubiană se găsea la sosirea sciților, pe la 700 a. Chr., în plină evoluție spre aspectul occidental al epocii fierului și că, de altfel, toată perioada a IV-a a bronzului carpatic fusese adînc pătrunsă de formele primei epoci de fier italice și alpine. Sciții întrerup relațiile cu vestul. Ei își aduc propriile lor forme din vîrsta fierului. Să examinăm dar resturile înseși pe care le-au lăsat sciții în-

Transilvania din punctul de vedere al *stilului,* pornind, împreună cu Herodot, pe valea Mureşului în patria agatirşilor.

Tîrgul Mureşului. Cultură autohtonă foarte bogată în a IV-a perioadă a bronzului: influenţe italice; vase de bronz de tipuri Benacci II—Arnoaldi imitate în ceramică; regiune foarte populată. Necropolă scitică. Inhumaţie cu inventar foarte sărac: trei tipuri de vase,

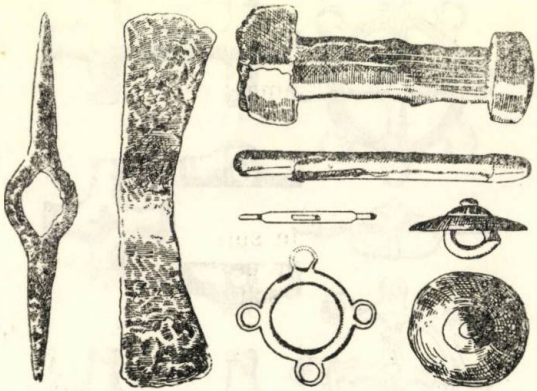

Fig. 27 — Inventarul unui mormînt scitic de la Aiud

urnă bitronconică de tip „Villanova" (fig. 10); cupă cu o singură toartă ridicată deasupra gurii, tip evoluat din bronzul *local*; cupă foarte largă de un străvechi tip local mergînd înapoi pînă în neolitic; cîteva cuţite fără nimic caracteristic; brăţări din fir de bronz destul de subţire, fără ornamente, cu cele două capete în formă de butoni conici, întrebuinţate şi ca cercei; fibule cu arc de tipul comun hallstattian răspîndit atît în nordul, cît şi în sudul Dunării; nici o sabie scitică; abia cîteva vîrfuri de săgeţi de bronz; afară de ritul inhumaţiei exotic în Dacia (incineraţia este aici folosită din vîrsta bronzului şi pe alocuri din eneolitic[29], pînă în epoca romană şi chiar mai tîrziu, pînă la biruinţa creştinismului în secolele IV—V p. Chr.), aproape nimic „scitic". Acelaşi fenomen se repetă în necropola de la *Pişchi*

în Hunedoara. Dimpotrivă, regiunea *Aiudului,* foarte populată atît în vîrsta bronzului cît și în vremea sciților, nu lasă nici o îndoială în ce privește scitismul unora din mormintele de acolo. Au fost cercetate patru morminte bogate în obiecte hallstattiene și scitice: crucile și rozetele-cruci de bronz (fig. 26) sînt de caracter occidental; securile, spadele, vîrfurile de săgeți sînt iraniene (fig. 27); dar nimic mai mult. Aceeași poveste la *Mirislău* și la *Gîmbaș* în apropiere: numai spade, lănci, securi cu două tăișuri, de o execuție destul de primitivă și de forme barbare. Ceramica, de caracter local, cu proeminențe. Ritul inhumației la Gîmbaș în cele două forme: cu cadavrul întins și cu cadavrul închircit. La *Murgești,* spre sud-est de Tîrgul Mureșului, scitul găsit în mormîntul intact luase cu sine pe lumea cealaltă o lance, spada și treizeci de săgeți și nici o altă armă sau podoabă. Ceva mai departe spre sud, la *Jacul Romîn,* în Tîrnava Mică, un mormînt de femeie a dat la iveală o oglindă cu dublu motiv scitic: cerbul îngenunchiat și lupul; o altă oglindă de factură foarte rustică, probabil locală, împodobită cu motivul geometric hallstattian al crucii încercuite, a fost găsită la *Proștea Mică* lîngă Mediaș. Mormintele „scitice" de la *Rodbav, Jidvei* și *Blaj* nu adaugă nimic la ceea ce s-a spus pînă aci. Oglinzi au fost găsite de asemenea la *Păuca* (fig. 8), *Ghindari, Feiurdeni.* Vîrfuri de săgeți în mai multe locuri. Dar ar fi curată naivitate să se atribuie războinicilor sciți toate săgețile, iar femeilor scite toate oglinzile. Oglinzile care repetă pînă la saturație același tip descris mai sus erau importate din orașele grecești de la Marea Neagră, în primul rînd de la Olbia. Ele nu probează nimic în ceea ce privește industria iraniană din Dacia. Și dacă n-au fost găsite lîngă un cadavru inhumat nu probează nimic nici în privința naționalității posesorului. Nu sînt în toată regiunea carpatică de la nord de Carpații Munteniei decît două localități în care apar și clopoței scitici, podoabe ale vîrfurilor de baldachine de la carele de ceremonii (funerare sau ale căpeteniilor): *Gornești* în valea superioară a Mureșului și *Șomhid* în valea inferioară a aceluiași rîu (în jude-

ţul Arad). Totuşi, vîrful de stîlp de la Şomhid e de tipul Gyöngyös, adică aparţine grupului scitic de pe Tisa superioară şi nu celui de pe Mureş. Cît despre frumosul colier de aur de la *Rakamaz* pe Tisa superioară, analogie mai veche pentru colierul de la Vettersfelde, care aparţine după Reinecke secolului VI a. Chr., acest produs de artă industrială, cu liniile sale incise, cu torsiunea şi cu motivul bărcii solare, n-are nimic a face cu arta scită.

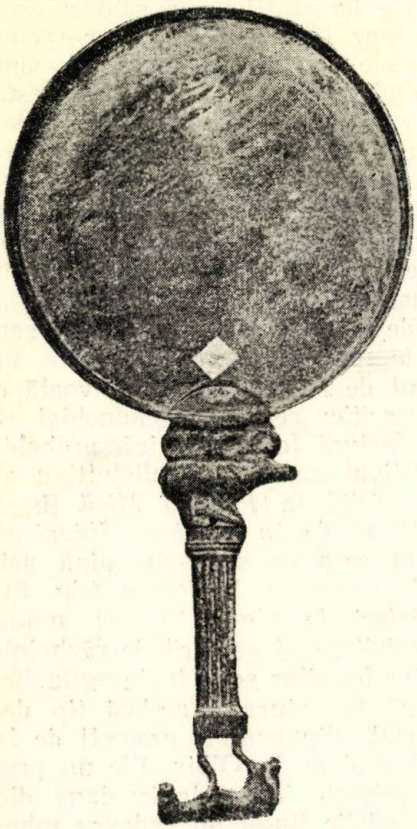

Fig. 28 — Oglindă scitică de la Păuca

Aruncînd o privire pe harta descoperirilor scitice din Dacia (n-am citat decît pe cele mai caracteristice), constatăm că sciţii au locuit în Dacia destul de risipiţi: ei constituie enclave în mijlocul populaţiei indigene. Nu sînt o masă iraniană, ca în Rusia de sud, egal de răspîndită pe tot teritoriul tracilor de nord.

De altă parte, inventarul culturii scitice din Carpaţi este: 1° *primitiv* şi 2° *redus* la foarte puţine tipuri într-un cerc de activitate extrem de mărginit. Avem *spade* de fier scurte, mai de grabă pumnale, cu două tăişuri, dar şi cu unul singur, în chip de cuţit încovoiat; cît despre spada mare de la Dobolii de Jos (fig. 19), aceasta e un *unicum* care nu poate fi luat în seamă

într-o caracterizare generală a culturii iranienc din Carpaţi. Sînt apoi *lăncile* şi *securile duble* de fier, de fabricaţie rustică şi de forme primitive (fig. 27); *vîrfurile de săgeţi* de bronz nu sînt totdeauna scitice: vîrsta bronzului a cunoscut şi ea asemenea obiecte şi de forme foarte înrudite cu acestea: vîrful de săgeată de profil triunghiular* cu tub şi cu cîrlige ascuţite în sens invers, pare să fi fost veritabil scitic, dar nu e

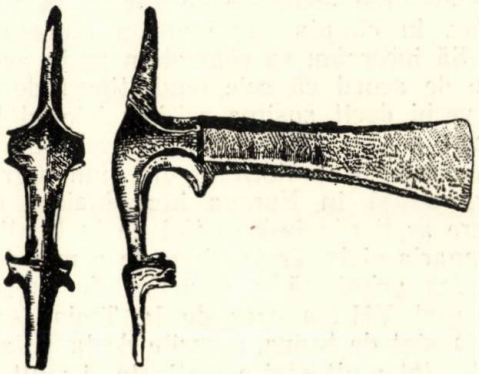

Fig. 29 — Secure de tip „ungaro-romîn"

singurul care se găseşte aci. Nici un *gorytos* (afară de fragmentul îndoielnic de la Bucureşti); nici o piesă de costum sau de hamuri cu frumoasele aplice cunoscute în Rusia, afară de podoabele de la *Craiova* (fig. 25)[30]; doar două căldări şi amîndouă într-o regiune care e aproape natural scitică: la *Scorţaru* lîngă Brăila (fig. 20) şi la *Sapohovo* în Galiţia orientală[31]; lipsă aproape totală de opere de artă greco-scită, şi abia două piese ionice de import: hidria de la *Bene* (fig. 39) şi lebesul de la *Bălănoaia* (fig. 22—23). *Nici o formă ceramică proprie sciţilor.* Prin urmare, pe scurt, simplicitate şi sărăcie, populaţie iraniană grupată pe mici insule în mijlocul masei compacte trace, afară de regiunea Mure-

* Cf. Minns, *Scythians and Greeks,* fig. 82.

șului, unde în morminte intrușii orientali apar în număr mai mare, ca și agatirșii lui Herodot, dar fără aurul și bogățiile de care i se vorbise lui Herodot.

Totuși Géza Nagy*, ale cărui teorii despre naționalitatea turano-mongolică a sciților au găsit un puternic sprijin la Ellis Minns, a caracterizat ca *scitic* tipul industrial al securilor duble de cupru și ca *agatirs* tipul industrial al securii de forma celor de aur de la *Țufalău.* Alți învățați (Márton, Hampel) au interpretat tot ca scitice ori ca agatirse tezaurele de aur de la *Gyoma* și de la *Firighiaz,* în cîmpia cea mare a Mureșului de jos, spre Tisa. Să încercăm să controlăm puțin aceste păreri.

Nagy e de acord că cele două tipuri de securi sînt mult mai vechi decît sosirea sciților istorici în Carpați: 700 a. Chr. Însă el dă numele de sciți unei populații nomade compuse în majoritate din finno-ugrieni și din turco-tătari, sosită în Europa încă înainte de 1500 a. Chr., și care ar fi răspîndit astfel de la Urali și Caucaz pînă în Ungaria și la Troia, timp de o mie de ani, tipurile și tehnica primitivă a securilor de cupru. Totuși, securile din al VII-lea oraș de la Troia (epoca trerocimmeriană) sînt de bronz, securile de la Țufalău sînt de aur, tipurile sînt mult mai complicate și mult mai numeroase în epoca a IV-a a bronzului ungaro-romîn decît se pare (fig. 29). Nagy însuși s-a gîndit deci un moment la cimmerieni ca autori ai tipurilor citate. Am putea numi de asemenea pe tracii de nord, care locuiau în Carpați cel puțin de la jumătatea mileniului al doilea a. Chr. Dar aceasta n-ar fi decît o ipoteză în plus. Teoria „scitică" a securilor „ungaro-romîne" nu se poate demonstra.[33]

Să vedem ce rămîne din scitismul tezaurelor de la *Gyoma* și de la *Firighiaz.*

La *Gyoma* în Békés s-a descoperit într-un tumul o cameră mortuară construită din bîrne mari ca în Rusia de sud, ceea ce a dus la ideea că e vorba de un mormînt scitic. Din mormîntul prăbușit în cursul săpăturilor s-au

---

* Principalele lucrări în care expune aceste teorii sînt: *A szkythák nemzetisége* (1895) și *A szkythák* (1909). Asupra acestor chestiuni cf. V. Pârvan, *Getica,* p. 363 și urm.

putut culege cîteva obiecte de aur (fig. 30); Márton le-a publicat apoi cu un comentariu destul de amănunțit, în care a încercat să demonstreze scitismul lor. Relevînd caracterul excepțional al acestui mormînt „scitic", bogat în aur, în comparație cu mormintele scitice din Dacia și din Carpații de nord, în general atît de „modeste și de sărace", Márton se vede silit să caute analogii în mormintele scitice din Rusia de sud. Însă comparația cu Rusia,

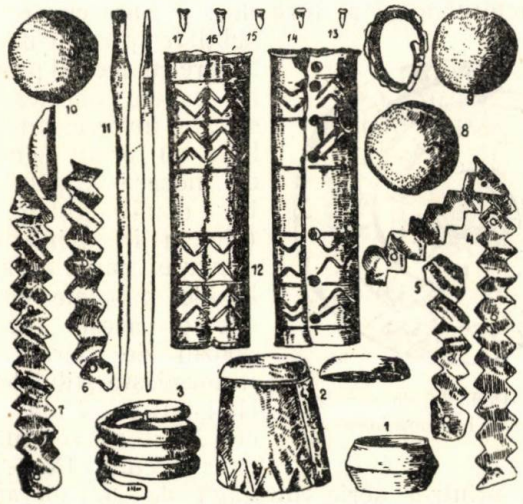

Fig. 30 — Tezaurul de aur de la Gyoma (Ungaria)

unde arta greacă modificase așa de adînc atît geometrismul local cît și naturalismul asiaților, ne ajută prea puțin pentru a demonstra scitismul tezaurului de la Gyoma. Analogiile întîlnite la sciții din Rusia de sud nu fac decît să întărească impresia de stil barbar, hallstattian, pe care o avem de îndată ce privim obiectele de la Gyoma. Singura linie decorativă e zig-zagul, vechi motiv central european. Năsturașii de aur, făcuți pentru a fi cusuți pe veșminte, sînt identici cu cei cunoscuți din epoca de bronz carpato-danubiană în ultima sa perioadă. Inelul plurispiral își are analogii — chiar după Márton — la *Perecei* în Sălaj. Admițînd că celelalte

cîteva obiecte și ritul funerar se referă la sciți, elementele orientale din tezaurul de la Gyoma rămîn în adevăr foarte slabe.

Cît despre bogatul tezaur de la *Firighiaz* pe malul stîng al Mureșului de jos, consistînd dintr-o întreagă colecție de brățări de aur masiv, e destul de ciudat că a putut fi vorba, chiar numai ca ipoteză, să fie atribuit agatirșilor. Márton, care l-a publicat, a relevat foarte just caracterul local al formelor: 1° bare cu profil pătrat, subțiate spre cele două capete, 2° bare cu același profil, ale căror capete sînt terminate în spirale inverse; în sfîrșit 3° bare cu profil semicilindric, cu fiecare capăt ramificat în două volute spirale (sîntem în plină epocă a bronzului carpato-danubian). Liniile punctate care impodobesc aceste brățări și abuzul de spirale pe care îl dovedește stilul lor anunță Hallstattul. Data atribuită de Marton acestui tezaur, circa secolul IX a. Chr., se confirmă printr-o serie întreagă de considerații stilistice pe care le-am formulat cînd a fost vorba de evoluția formelor de la Firighiaz în țările ocupate de tracii de nord (cap. I). În adevăr, arta aurului, înflorind mai ales în Dacia din a IV-a perioadă a bronzului transilvan, a atins nivelul său estetic cel mai înalt înainte de invazia scitică. Însă diferența de stil dintre brățările de la *Firighiaz* de o parte și aceea de la *Bilje* (fig. 32) de alta, trecînd prin stadiile intermediare de la *Fokorú, Szoboszló, Săcuieni* (fig. 33), *Pipea, Biia* și *Dalj*, ne silește să admitem un curs destul de lung al evoluției formelor de la un stadiu la altul. E deci foarte just ca să admitem cel puțin secolul IX pentru tezaurul de la *Firighiaz* dacă acordăm celui de la Bilje cel mai tîrziu sfîrșitul secolului VI a. Chr.

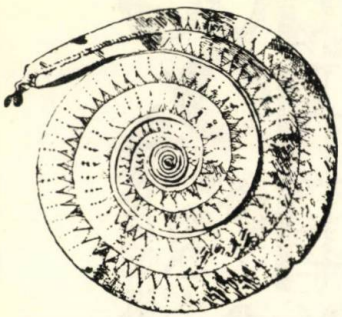

Fig. 31 — Podoabă de aur de la Sarasău în Maramureș

Stilul podoabelor de aur din a IV-a perioadă a bronzului carpato-danubian e atît de caracteristic, încît brățările cu capete în formă de spirale găsite în Boemia și chiar în Prusia sînt cu dreptate atribuite unuia și aceluiași izvor de inspirație, adică artei industriale a Carpaților. Dacă se adaugă la arta podoabelor, arta vaselor de aur, care nu erau importate din Italia ca vasele de bronz, ci erau fabricate în Dacia, nu mai poate produce mirare rolul atît de șters pe care sciții l-au jucat la

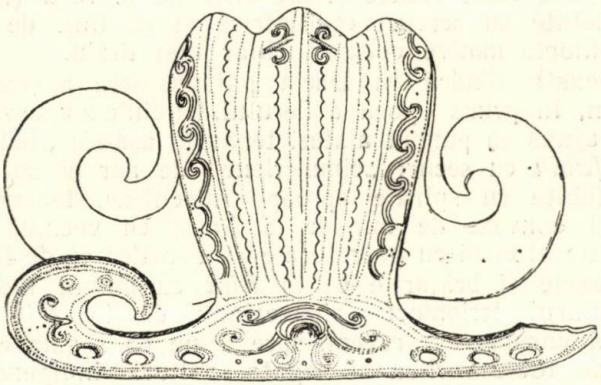

Fig. 32 — Brățară de aur de la Bilje (Baranja, Iugoslavia)

noi. În adevăr, orfăurarii din Dacia se foloseau de o veche tradiție decorativă a „bronzului" indigen, căreia îi adăugau unele motive italice ori din Europa centrală, dar plecînd totdeauna de la unitatea culturii italo-danubiene din vîrsta bronzului. Așa erau, de pildă, de o parte motivul perlelor mari înconjurate cu cercuri concentrice obținute prin lucrul *au repoussé* — dezvoltat paralel, de exemplu, pe cutare căldare atestină de bronz găsită lîngă *Stettin* și pe cupa dacă de aur găsită la *Biia* — sau de altă parte motivul torților sfîrșind în volute spirale duble ca extremitățile brățărilor contemporane de tradiție locală sau, mai mult încă, motivul liniilor punctate de veche manieră primitivă și naivă (fig. 31), ca pe cingătorile de bronz de la *Șpălnaca,* de la *Su-*

seni etc. De o răspîndire asemănătoare se bucură în prima epocă a fierului motivul canelurilor. Familiar carpato-danubienilor din eneolitic (dovadă cupele de la *Ariușd* ori de la *Bonțești*[34]), motivul ornamental al canelurilor, verticale, oblice sau orizontale, foarte la modă în vîrsta bronzului, nu lipsește nici în Transilvania, nici în Dalmația în prima epocă a fierului. Este adevărat că vasele de aur găsite în *Bihor* (fig. 8) și decorate cu caneluri sînt ca origine dintr-o epocă ceva mai veche decît vasele și brățările de la *Biia* (fig. 7), împodobite cu cercuri concentrice și cu linii de perle, dar ambele motive coexistă chiar mai tîrziu.

Aceasta fiindcă în Dacia pătrunseseră aproape simultan, în prima epocă a fierului, tendințe foarte variate. E de ajuns să punem alături tezaurul așa-zis „scitic" de la *Țufalău* cu securi „cimmeriene" de aur și cu aplice împodobite cu spirale aproape miceniene, tezaurul cu discuri convexe de aur de la *Șmig* cu vechiul motiv eneolitic al elicii cu patru brațe (o svastică ce de fapt nu e), vasele și brățările de la *Biia* cu butoni încercuiți și tezaurul teriomorf „cimmerian" de la *Mihalkovo*, asupra căruia vom reveni, spre a ne da seama că mai întîi de toate vechea și bogata cultură indigenă din vîrsta bronzului, apoi, și în mult mai mică măsură, elementele villanoviene și, în sfîrșit — în mod excepțional — motivele asiato-caucaziene sînt acelea care au determinat aspectele culturii carpato-danubiene din prima epocă a fierului.[35]

Există, firește, un întreg cerc de inspirație culturală și artistică de origine mai întîi „cimmeriană" și apoi iraniană, care dă o nuanță cu totul specială epocii de fier carpato-danubiene în totalitatea sa. Ne vom mărgini aci să examinăm orientalismul Daciei în epoca hallstattiană. Elementele scitice din epoca La Tène din Dacia vor fi tratate în al IV-lea capitol al acestei cărți.

Nu se datorește unei simple întîmplări faptul că tezaurul de la *Mihalkovo* în Galiția (fig. 35) își găsește analogii, pe de o parte, la *Dalj* în Slavonia iugoslavă, sau chiar la *Pașachioi* în Bulgaria de sud (fig. 36), de alta la *Fokorú* în Ungaria de nord și chiar în tot cercul

hallstattian al artei aplicelor de aur și, în sfîrșit, într-o a treia direcție, cu totul contrarie, la *Ananino* în Rusia centrală sau în *Caucaz*. Geto-cimmerienii constituiau pe la 1000 a. Chr. o lume unitară, cu drumuri de circulație regulată, economică și culturală, între Alpi și Caucaz. Forme de civilizație născute în Asia anterioară puteau să ajungă lesne pînă în inima teritoriului getic din Carpații de nord

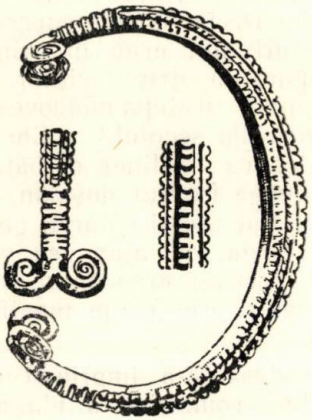

Fig. 33 — Brățară de aur de la Săcuieni

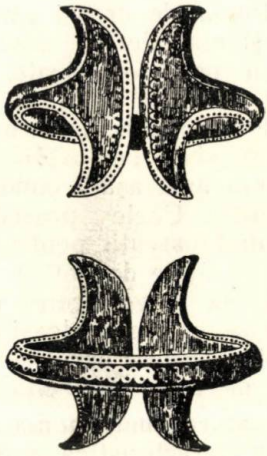

Fig. 34 — Brățară de aur din Transilvania

sau din valea Dunării: de unde fibulele cu plăci teriomorfe de stil caucazian atît la Mihalkovo, cît și la Dalj, de unde și vasul de la Paşachioi. Iar în sens contrariu, formele și tehnica hallstattiană a metalului pătrundeau pînă în Polonia și pînă în Rusia, ceea ce, firește, a dat o înrudire așa de strînsă tezaurelor de la Fokorú și de la Mihalkovo. Teriomorfismul de la Mihalkovo, de la Dalj și de la Paşachioi se arată mult mai apropiat de reprezentările caucaziene din prima epocă a fierului sau mai cu seamă de formele getice ca aceea a steagului cu cap de lup prelungit în chip de balaur, decît de formele greco-scitice, fie în aspectul lor stilizat ionic, fie în formele naive și atît de pline de simpatie pentru viața animală,

ale nomazilor iranieni. Trebuie deci să reținem un prim aspect oriental al civilizației carpato-danubiene cu mult anterior influenței iraniene și *continuînd a fi activ chiar după sosirea sciților.* Tezaurul de la Mihalkovo ar putea fi scitic ca epocă, dar nu e ca stil. Originea acestor influențe cimmero-asiatice pare să urce pînă la o epoca anterioară chiar anului 1000, după cum vom arăta mai jos cu alte probe.

Popor de arcași rătăcitori, trăind din creșterea vitelor și mai ales a cailor, sciții n-au dezvoltat forme culturale prea complicate: geții din Dacia, infinit superiori prin calitatea și vechimea culturii lor, erau în primul rînd agricultori. Pentru a se apăra împotriva sciților, au devenit și ei ἱπποτοξόται[36], cel puțin în stepa moldoveană și munteană: așa îi cunoaștem încă din secolul V a. Chr. la Tucidide. Unele procedee tactice, ca ordinea de bătaie în unghi ascuțit pentru a străpunge frontul dușman, au fost învățate de geți de la sciți. Dar acești călăreți geto-sciți, ca și geto-celții de mai tîrziu, au ajuns cu vremea să capete aceleași gusturi, aceleași preocupări, aceleași obiceiuri, care se traduceau și prin unele manifestări de artă geto-scită comune.

Naturalismul nomazilor de stepă și-a imprimat pecetea caracteristică asupra artei geometrice a plugarilor din Dacia. Mormintele scitice din Ungaria de nord, ca și cele din Transilvania, au dat la iveală inele spirale cu fir neted sau dințat, cu unul din cele două capete libere stilizat în chip de animal fantastic: balaur, șarpe etc. Dar aceste ființe apotropaice, derivări turano-siberiene din străvechii monștri mesopotamieni, se regăsesc deopotrivă la Pilin în Ungaria, la Minussinsk, la Ananino, la Oxus ori la Susa, dînd modelul unor brățări dace de aur, ca cea de la *Totești* în ținutul Hațegului (fig. 37) și creînd astfel o întreagă directivă ornamentală în arta daco-getă a argintului din epoca La Tène.

În același chip s-a răspîndit în Dacia zoomorfismul ionic, complet adoptat de către sciții din Rusia de sud, fie în forma pur grecească, fie în adaptarea iraniană. S-a găsit, de pildă, pe Tisa superioară, la *Muhipuszta* în comitatul Borsód, un vas indigen de lut cu toartă

zoomorfă (fig. 38), al cărui original trebuie să fi fost un vas grec de bronz ajuns aci în Ungaria de nord pe același drum ca și frumoasa hidrie ionică din secolul VI a. Chr., găsită la *Bene* în districtul Berehovo (fig. 39), adică pe drumul comercial scitic care lega orașele grecești din Rusia, de-a curmezișul Ucrainei, Moldovei de nord și Galiției, cu Cehoslovacia, prin pasurile Carpaților de miazănoapte. Dimpotrivă, originalul fibulelor provinciale carpato-danubiene din primele trei secole ale imperiului roman, în chip de svastică zoomorfă, cu patru capete de cai succedîndu-se, se regăsește în arta decorativă scită: aplicele de argint care împodobeau hamurile sau frîiele cailor căpeteniilor scite la *Krasnokuțk* pe Nipru ca și la *Craiova* pe Jiu (fig. 25). Aceste fibule provinciale romane, dintre care foarte caracteristice exemplare au fost descoperite la *Cristești* pe Mureș, lîngă Tîrgul Mureșului în Transilvania, ca și la *Brigetio* în Pannonia, tot în castre romane, n-au nimic a face cu noua formă iraniană, de stil sarmatic, așa cum apare de pildă la *Pásztó* în comitatul Heves din Ungaria de nord. Felul de a trata aceeași temă în secolul IV a. Chr. e complet diferit de cel din secolul IV p. Chr. Fibulele romane nu-și au originea în arta sarmatică, ci în arta scitică. Dar „arta scitică" înseamnă, din punctul de vedere al culturii Europei orientale, artă greco-asiatică din secolul VIII pînă în secolul VI a. Chr. și în această privință lumea carpato-danubiană își făcuse experiența, mai înaintea sciților, cu cimmerienii, predecesorii lor.

Unele probleme de cultură dacă, cum e aceea a steagului dac sau aceea a iataganului dac, nu și-ar putea găsi soluțiile numai în considerații privitoare la influența iraniană, ci în examinarea întregii influențe orientale în Dacia, începînd cu arta cimmeriană de la sfîrșitul mileniului al doilea a. Chr. Și unul din capitolele cele mai interesante ale unei viitoare protoistorii carpato-danubiene va fi acela care va cuprinde arta cuprului pur în Dacia în epoca bronzului și în prima epocă a fierului[37] și examenul originilor tipologice ale armelor și uneltelor de cupru și de aur (acestea de aseme-

nea!): se va putea constata atunci o dată mai mult cum cutare formă cu decor zoomorf, de origine asiatică, sa geometrizat în Dacia, însă nu destul ca să ascundă complet motivul original. Astfel securile de aur de la *Ţufalău* ori cele de aramă de la *Batta* vor trăda, în curioasa lor ondulaţie convexă, linia zoomorfă a fiarei la pîndă care era reprezentată pe securile de luptă din Asia anterioară.

Dar problema generală a raporturilor dintre sciţi şi carpato-danubieni n-ar putea fi pusă la punct în chip

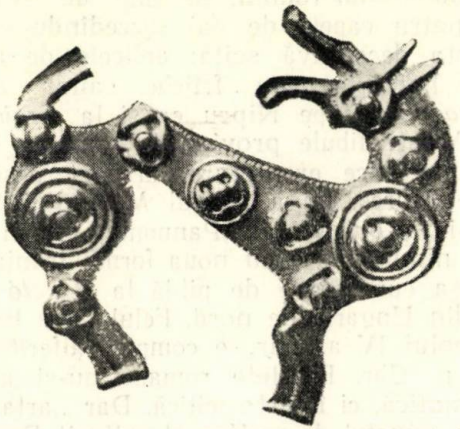

Fig. 35 — Fibulă de aur de la Mihalkovo

absolut complet decît prin examinarea întregului aspect al culturii regiunilor noastre dintre 1000 şi 300 a. Chr. şi prin deosebirea netă a elementelor locale de cele străine în tabloul general al culturii carpato-danubiene din prima epocă a fierului.

Locuitorii Daciei sînt, în a IV-a perioadă a bronzului (prima perioadă hallstattiană) şi în Hallstattul pur (a II-a perioadă în Occident), continuatori direcţi, ca rasă şi ocupaţii, ai locuitorilor din a III-a perioadă a bronzului carpato-danubian. Peste tot unde s-au făcut cercetări mai dese, în judeţul Someş, în judeţul Buzău, în Sălaj, în Bihor, în Trei Scaune, în Banat etc., pretutindeni constatăm că Dacia a fost locuită deopotrivă de intens în perioadele a III-a şi a IV-a ale bronzului. Principala ocupaţie a

indigenilor e agricultura. Dar metalurgia bronzului, a aurului, a cuprului pur[38] e de asemenea foarte activă. Argintul nu joacă decît un rol cu totul secundar. Fierul, nici un rol. Studiul aşezărilor din bronzul IV ne arată că acestea sînt o simplă continuare a aşezărilor din bronzul III. Rezultă că între 1400 şi 700 a. Chr. n-a fost în Dacia nici o tulburare mai gravă şi că viaţa omenească a continuat să se dezvolte în sensul unei prosperităţi generale şi a unei mari creşteri de populaţie. Sosirea sciţilor pe la 700 a avut urmări dezastruoase. E drept că n-au reuşit nici să transforme, nici să înlocuiască civilizaţia indigenă, ci, dimpotrivă, ei au fost aceia care au suferit deznaţionalizarea, dar de altă parte au tulburat şi sărăcit, prin prădăciunile lor neîncetate, la început, şi prin economia lor nomadă, în veacurile următoare, viaţa agricolă aşa de înfloritoare pe care au găsit-o aci.

Fig. 36 — Figură incisă pe urna funerară de la Paşachioi în Bulgaria

Aşezările din Dacia dintre 1000 şi 300 a. Chr. sînt de două feluri: *cetăţi* — aşezate pe înălţimi sau pe poziţii bine întărite de la natură prin cursuri de apă ori prin vîlcele largi — şi *sate*. Cetăţile prezintă un inventar mai bogat şi mai ales mult metal şi ceramică frumoasă aparţinînd tipurilor caracteristice ultimei mode predominante. Satele au un inventar destul de sărac; metalul aproape lipseşte cu totul, iar ceramica e de un tradiţionalism atît de îndărătnic, încît elementele *neolitice* sînt transmise cu fidelitate pînă în a doua epocă a fierului[39]. Această stare de lucruri îngreuiază mult determinarea şi datarea *satelor* din bronzul IV şi din Hallstattul II, avînd în vedere că ne găsim aci într-o perpetuă epocă primitivă şi numai mulţumită vreunui ciob singuratic sau vreunei forme de vas neaşteptate putem reuşi să ne orientăm. *Ceea ce e sigur e că*

nici cetățile, nici satele din Hallstattul carpato-danubian nu oferă nimic caracteristic scitic.

Marele număr de spade, de pumnale și de lănci de bronz găsite în „depozitele" din Europa danubiană din ultima vîrstă a bronzului ne face să ne gîndim la o clasă socială de oameni liberi, luptînd pe socoteala lor, foarte numeroasă. Sînt totuși luptători pedeștri: numai nobilii sau mai ales căpeteniile posedau care de război și arme defensive complete. E probabil că în marea ciocnire cu Orientul nobilii au pierit, iar poporul s-a supus, închizîn-

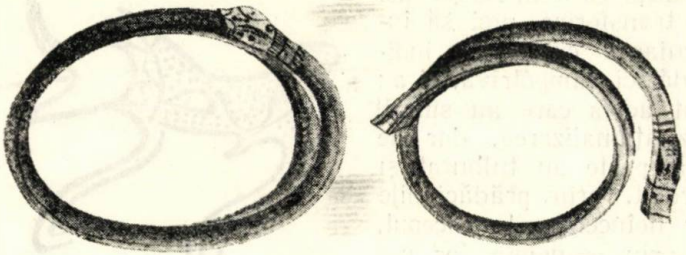

Fig. 37 — Brățări de aur din ținutul Hațegului

du-se într-o rezistență pasivă care ignora pe străini. Cu tot acest aspect războinic al evenimentelor de după 1000 a. Chr., vedem totuși comerțul înflorind. De la Marea Neagră și de la Adriatica pînă în Marea Nordului și pînă la Baltica traficul este neîntrerupt. Exemplele pe care le-am dat în primul capitol al acestei părți vor fi de ajuns ca să justifice afirmația noastră. Sosirea sciților împiedică doar pentru cîtăva vreme această circulație economică, ce va reîncepe îndată după aceea, favorizată de sciții înșiși.

Fastul de care vorbește Herodot pomenind de agatirșii din Transilvania, fast care în realitate e prescitic, n-ar putea fi documentat într-un chip mai sugestiv decît prin descoperirea de la *Țufalău* în Trei Scaune. Prin obiectele tezaurului de acolo reconstituim viața unui senior mîndru și falnic înfășurat în mantii largi presărate peste tot cu aplice de aur (discuri convexe de toate mărimile cusute pe stofă) și atît de trufaș pentru aurul

pe care îl are, încît își înarmează ostașii de gardă în zilele de sărbători mari cu *securi de luptă* turnate în aur masiv. Bogații seniori de la Mycenae și de la Sparta își aveau deci semeni și vrednici urmași la *Țufalău, Biia, Mihalkovo, Fokorú* etc.

Cimmero-sciții au fost dorienii Carpaților. Au prădat bogățiile adunate de alții. Ei n-au adus nici una. Însă,

Fig. 38 — Vas de pămînt de la Muhipuszta (Ungaria)

ca și dorienii din sud, sciții din Dacia n-au fost cu totul inutili pentru cultura locală.

Nu credem că ne-am înșela prea mult dacă am atribui elementului iranian venit în Dacia o reînviere a credințelor uraniene și solare, atît de scumpe carpato-danubienilor din vîrsta bronzului. Pe cînd traco-frigienii și grecii înșiși s-au deprins tot mai mult cu cultele htoniene din Mediterana, geții au rămas totdeauna uranieni, crezînd în nemurirea sufletului. Nici grecii din Cyzic ori din Olbia, nici Herodot nu mai înțelegeau nimic din religia lor și pe cînd unii le născoceau legende pitagoriciene, celălalt le descria credințele cu o oarecare mirare destul de slab ascunsă. Cînd au venit sciții, tracii din Carpați adorau ca toți nordicii pe zeul cerului înourat, pe *Zalmoxis*. Soarele, luna, luceafărul, zeii călăreți întovărășind cu armăsarii lor pe stăpînul de foc al cerului, nu par să fi jucat decît un rol cu totul secundar sau chiar nici unul. Reprezentările simbolice ale zeului

solar, roata, lebăda, barca etc., transmise de lumea mediteraneană nordicilor pe la începutul epocii bronzului, își îndepliniseră și în Carpați aceeași misiune ca și aiurea; aceea de a aminti prin *ex-voto*-uri sau prin *amulete* calitățile apotropaice ori medicale ale zeului solar. Căci, întocmai ca și Apollo celticul, Zalmoxis geticul era un zeu ἰατρός[40]. Dar sciții aduceau sensul naturalist al reprezentării antropomorfe și zoomorfe pe care îl învățaseră de două ori: o dată în Asia, apoi în Rusia de sud. Nu e locul să explicăm aci geneza călărețului traco-iranian, ale cărui icoane sînt așa de numeroase în regiunile danubiene din epoca romană[41], dar putem nota de pe acum că aceste imagini de cult au trebuit, ca și svasticele zoomorfe, să-și fi avut terenul preparat de către iranieni. Mithras și Anaitis au fost cunoscuți în Rusia înaintea romanilor. *Diana Regina,* marea zeiță tracă, Ἄρτεμις Βασιλήη[42], cunoscută de Herodot în Rodope, era adorată și de sciții din nordul Mării Negre influențați de cultura elenă. Ea și-a găsit reprezentarea ionică definitivă la acești greco-iranieni. E greu, în sfîrșit, să facem afirmații chiar ipotetice, în domeniul încă așa de puțin sigur al religiilor comparate din Europa de răsărit; dar ordinul monastic al asceților numiți κτίσται la geți și πολισταί la daci[43] are un aer atît de iranian și în general asiatic, încît n-aș putea să nu-l relev aci.

Firește, procesul se întîmplă și în sens invers. Vedem de pildă în mormintele de inhumație, chiar în cele „scitice" de la *Aiud* ori de la *Pișchi* pe Mureș, scheletele purtînd pe frunte o roată solară de bronz: e începutul getizării. Mai tîrziu, sciții vor primi, devenind traci, chiar obiceiul de a-și arde morții. Ca și în jocurile lor sacre, geții acceptaseră să cinstească pe Zalmoxis luptînd alături de ei împotriva monștrilor cu chip de balaur, care în timpul furtunii îi întunecau fața luminoasă, dar nu cu lănci indigene ca altădată, ci cu arcul și cu săgețile iraniene. Acești *balauri* cerești vor fi de altfel adoptați ca *apotropaia* clasice ale daco-geților și imaginea lor va deveni steagul de război al acestui popor.*

---

* In ce privește originea lor tipologică, să se compare cu ceea ce credem asupra acestui simbol religios în cap. IV.

Dacă migrațiile scitice împiedică pentru un secol și jumătate (circa 700—550 a. Chr.) legăturile așa de intense pe vremuri cu Vestul, în schimb în Carpați nu e nici o soluție de continuitate între Hallstattul I (bronzul IV) și Hallstattul II, mai ales în ce privește cultura rurală a satelor. E drept că nobilii au suferit mult: o parte uciși în lupte ori duși în robie, restul decăzuți. De aceea Hallstattul II carpato-danubian e lipsit de mărturii ale unei arte industriale de lux importate ca pe vremuri din sud-vestul italo-iliric. Doar cîteva produse grecești arhaice, dar și acelea prea puține și ajunse la noi pe cale scitică, din Orientul pontic și egeic. Totuși clasa nobilă a tracilor de nord nu dispare: numai se reînnoiește. Epoca La Tène o va revedea în toată vechea ei putere, strălucire și glorie: va fi epoca tezaurelor de argint dace, a cetăților zidite pe vîrfuri de munți, inaccesibile, a marilor războaie biruitoare împotriva sciților și celților.

Dar asupra acelei epoci ne vom extinde ceva mai jos în capitolul IV. Ceea ce trebuie să reținem acum e că prima epocă a fierului carpato-danubian nu e *scitică* decît exact în același sens în care ultima epocă a bronzului din aceste regiuni fusese *italică,* iar a doua a fierului va fi *greco-celtică.*

III. CARPATO-DANUBIENII ŞI GRECII

DEVINE din ce în ce mai probabil că migrațiile popoarelor din Europa centrală, de răsărit și de miazăzi, dezlănțuite în ultima vreme a bronzului, au împiedicat nu numai continuarea pacifică și productivă a civilizației miceniene din Grecia. dar au rupt de asemenea pentru o bucată de timp orice contact direct între lumea egeică și Europa carpato-danubiană așa cum existase în epoca bronzului. În adevăr, formelor transilvănene ale industriei metalelor, care apar și în lumea egeică încă de la începutul epocii bronzului, le corespund ca echivalent invers formele „miceniene" și chiar „minoice", care se pare că se descoperă din ce în ce mai numeroase în industria carpato-danubiană a mileniului II a. Chr.

Pînă cînd săpăturile ne vor îngădui să vorbim cu mai multă siguranță despre aceste îndepărtate legături pre- și protoistorice, putem să ne întindem cu mult folos asupra legăturilor istorice dintre carpato-danubieni și greci începînd din secolul VII a. Chr.

Nici o colonie greacă de pe coasta de apus sau de nord a Pontului Euxin nu e mai veche decît anul 650 a Chr.[44] Săpăturile de la *Apollonia* în Bulgaria, de la *Istria*[45] în Romînia, de la *Olbia* în Rusia n-au scos la iveală nici o urmă (cioburi de vase, figurine de teracotă, clădiri, monumente) care să poată fi datată într-o epocă anterioară mijlocului secolului VII a. Chr. Dar cam la aceeași dată se termină și marea frămîntare cimmeroscită, printr-o ultimă invazie în Lydia. Mari imperii[46] iraniene se formează și se consolidează în enormul spațiu cuprins între Dunărea pannonică și Don *(Tanais)*. Aborigenii, traco-geți, agricultori din cele mai vechi vremuri, primesc dominația seniorilor din stepă, dar, în schimb îi desnaționalizează. În a doua jumătate a secolului VI a. Chr., înaltul podiș transilvănean cu regiunile vecine, care depind de el politic și economic, era sub stăpînirea dinastiei iraniene (agatirsă de origine, acum tracizată) a lui *Spargapeithes*. În răsăritul Daciei, avîndu-și centrul în regiunea Olbiei, domnea *Ariapeithes*. Herodot capătă la *Olbia* multe informații asupra istoriei

personale a celor doi regi, precum și asupra rivalităților și războaielor de graniță dintre ei.

Aceste teritorii sînt foarte bogate. În secolul VI sînt chiar destul de pacificate. Abia sosiți, grecii pătrund pretutindeni. Știrile privind această penetrație chiar în cursul secolului VII lipsesc încă, dar lucrul e explicabil:

Fig. 39 — Hidria de bronz de la Bene (Rusia subcarpatică).

chiar în orașele grecești pontice resturile din secolul VII nu sînt numeroase. Aceste centre grecești erau încă în curs de formare[47]. Dimpotrivă, secolul VI e bogat în mărturii de cea mai mare însemnătate: din regiunea Kievului (cioburi de vase grecești din secolul VI găsite în Podolia) pînă în Dacia de nord (hidrie ionică de bronz din secolul VI găsită la *Bene* în comitatul Berehovo, în Carpații slovaci,[48] vezi fig. 39), grecii umplu toate aceste regiuni geto-scitice cu produsele manufacturilor lor.

Marele drum de penetrație spre Europa centrală e Dunărea. Un *aes grave* olbian cu legenda APIX (fig. 40), găsit lîngă vechea *Salsovia* (azi Mahmudia) pe malul brațului de sud al Deltei Dunării, arată că acest mijloc de schimb, pus în circulație în mari cantități (s-au găsit multe exemplare în Rusia și în Romînia) de către olbieni în secolul VI a. Chr., era activ și pe malul get al Dunării. Dar din același secol VI, avem mult mai departe pe fluviu în sus, la gura Siretului *(Tiarantos = Hierasos)*, la Bărboși în fața vechii *Dinogetia* getice, o întreagă factorie grecească: morminte cu vase attice cu figuri negre dovedesc epoca. În sfîrșit, din apusul Munteniei însăși, de la Bălănoaia lîngă *Giurgiu*, un *lebes* ionic de bronz, cel mai tîrziu din secolul V a. Chr. (fig. 22—23), iar de la *Turnu Măgurele* un tezaur barbar de monede inelare după norma ponderală a Cyzicului[49], datînd cel mai tîrziu din aceeași vreme (v. mai sus p. 40), arată pătrunderea ideilor și a produselor grecești în țara traco-getă aproape în același timp cu formele iraniene și mult mai devreme decît formele celtice.

Această influență greacă trebuie să fi fost așa de intensă, încît produsele industriei orașelor grecești au devenit familiare chiar modeștilor ceramiști indigeni, care prin același secol V a. Chr. imitau la *Muhipuszta*, în comitatul Borsód pe Tisa superioară, în lut, un vas ionic de bronz cu toartă teriomorfă (fig. 38). Cazul vaselor villanoviene de bronz imitate în lut la Tîrgul Mureșului (v. cap. I, p. 15) se repetă cu vasele grecești, venind dintr-o direcție contrarie și tot atît de îndepărtată.

Dar nu e de mirare această importanță a pătrunderii *elenice directe pe întreg teritoriul ocupat militar de sciți*, fiindcă, spre deosebire de celți, care vor dezvolta pe bază elenică o civilizație proprie, originală, răspîndită de ei ca atare în toată Europa barbară, sciții nu posedau o înaltă cultură a lor. Grecii erau aceia care lucrau pentru ei, într-un oarecare stil greco-scitic, produse al căror scitism nu consta decît din inspirație, iar nu din tehnică sau din linii, uneori nici chiar din adaptarea utilitară. În adevăr, marea majoritate a regilor și a principilor sciți care colaborau cu grecii

erau, ca și acel Scyles, fiul lui Ariapeithes de care vorbește Herodot, elenizați aproape cu desăvîrșire. Iar ei aveau nevoie de lux și de confort elenice, iar nicidecum barbare. De altfel, întocmai ca toți regii odrizi contemporani și ca marea majoritate a regișorilor și dinaștilor traci din Balcani, aceste căpetenii scite țineau ele înseși la cinstea de a se eleniza.

Dar rolul principal în această operă de elenizare revenea celor două orașe grecești de pe litoralul de nord-

Fig. 40 — Aes grave olbian găsit la *Salsovia* (Mahmudia)

vest al Pontului: *Istria* la gurile Dunării *(Istros)*, de la care își trăgea și numele, și *Borysthenes-Olbia* la gurile Niprului *(Borysthenes)*. Amîndouă înfloreau în umbra marilor regi sciți care își împărțeau Europa centrală și de răsărit, dar amîndouă par să-și fi definit sferele de influență în așa fel încît *Olbia* să domine marile drumuri comerciale spre Galiția și Ungaria, peste Moldova, respectiv peste Transilvania, pe cînd Istria s-a specializat în afacerile pur getice de pe valea Dunării și văile afluenților săi.

In adevăr, am atins încă din capitolul II al acestei cărți chestiunea legăturilor economice și, prin urmare, culturale, foarte intense, dintre sciții din Ungaria și din Transilvania pe de o parte și Olbia pe de alta, fie prin pasurile Carpaților nordici (Iablonița), fie prin trecătorile Carpaților din Moldova de sud (Oituz). Și am

relevat importul produselor bronzierilor olbieni, în primul rînd, firește, podoabele și aplicele, oglinzile, armele de oțel bun, dar și vasele frumoase de stil ionic, la tracosciții din Transilvania și din Ungaria și am atribuit bunele cunoștințe ale olbienilor asupra țării *agatirșilor* tocmai acestor legături neîntrerupte ale negustorilor lor cu seniorii din țara aurului.

Urmează de aci că olbienii cunoșteau destul de puțin valea Dunării, unde istrienii erau oarecum la ei acasă, și că în marile chestiuni politice din acea vreme olbienii trebuiau să adopte totdeauna punctul de vedere al seniorilor lor direcți, regii sciți din Ucraina de vest, a căror reședință civilizată era uneori chiar la Olbia. Documentarea acestor stări de lucruri o găsim la Herodot însuși. Două generații cel puțin după ce grecii au întemeiat stațiunea lor de comerț și de pescuit în mijlocul țării gete, la Bărboși, la gura Siretului, Herodot din Halicarnas vizita orașele grecești de la Pontul Euxin. Dar, urmînd tendințele vremii sale, el s-a grăbit să cunoască numai Sciția elenică, neținînd seamă de Tracia elenică. Și pe cînd se pare că, plecînd de la Olbia, și-a împins plimbările în împrejurimi chiar pînă la Tyras, nu are decît idei cu totul încurcate asupra țărilor situate la vest de Tyras, spre Dunăre și, ceea ce e absolut ciudat, asupra orașului Istria însuși, despre care spune că ar fi așezat chiar la vărsarea Dunării, pe cînd adevărul e acela exprimat de Flavius Sabinus, guvernatorul Moesiei, în scrisoarea sa către istrieni din anul 44 p. Chr., anume că, dimpotrivă, orașul se afla foarte departe de fluviu: καί ἐκ τοσούτον διαστήματος ἀφέδτηκεν ἡ πόλις ἀπὸ τῶν τοῦ ποταμοῦ στομάτων[50]. Mă voi opri aci în ce privește inexactitățile bine cunoscute ale lui Herodot despre direcția cursului Dunării, chiar la gurile sale, sau despre afluenții săi, pe care îi enumără unul peste altul punînd în dreapta rîurile ce se varsă în stînga fluviului și așa mai departe. Voi insista numai asupra chestiunii numelor înseși pe care li le dă. Herodot nu știe decît de numele date de sciți: nu cunoaște pe cele întrebuințate de traci (geți) pentru aceste rîuri. Chiar el povestește că rîul numit de greci Πυρετός, care

curge, firește, în țară getică, e numit la sciți Πόρατα[51]. Pentru Siret, care e geticul Σέρετος, el nu cunoaște decît exclusiv numele scitic Τιάραντος[52]. Cît despre descrierea acestui rîu din urmă, ea e total inexactă. E evident că informatorii greco-sciți ai lui Herodot nu erau în măsură să cunoască la Olbia realitatea lucrurilor din regiunea getică ce se întindea fără întrerupere la vest de Tyras pînă dincolo de munți, iar la sud pînă în ținu-

Fig. 41 — Pinax din sec. VI a. Chr., de proveniență rhodiană ori ionică, găsit la Istria. Desen negru pe fond roșu

turile trace din Balcani, trecînd din punct de vedere etnografic chiar dincolo de Dunăre, pînă la Pontul Stîng. La Olbia, Herodot nu putea să afle decît un singur lucru: că țara era și la vest de Tyras, pînă la Dunăre, scitică. Ceea ce era perfect adevărat din punct de vedere politic, dar fals din punct de vedere etnografic. E neîndoios că Herodot ar fi putut căpăta la Istria, dacă și-ar fi dat osteneala să meargă pînă acolo, știri mult mai exacte de la acei pescari și corăbieri, care, precum am văzut și precum vom constata și mai pe urmă, pătrunseseră pe vremea lui pe Dunăre în sus, în regiuni și mai depărtate decît aceea a Bărboșilor.

Pătrunderea elenică în bazinul Dunării rămînea o treabă aproape exclusiv istriană. În adevăr, *Tomis* nu începe să joace vreun rol decît în secolul III a. Chr., după înfrîngerea callatienilor (aliaţi cu istrienii), care voiau s-o facă o factorie a lor; *Callatis,* ajunsă la o importanţă mai mare, după cît se pare, abia în secolul IV a. Chr., e mai degrabă o colonie agricolă, cu un mare

Fig. 42 — Hidrie de proveniență samiană, cu desenuri negre pe fond galben, găsită la Istria

teritoriu rural de exploatat, direct sau prin indigeni, şi se îndeletniceşte în primul rînd cu comerţul de cereale; celelalte colonii, în sfîrşit, *Dionysopolis, Odessos, Mesambria* şi *Apollonia,* sînt prea depărtate de bazinul Dunării pentru a juca — în această epocă — un rol mai mare în ce priveşte exploatarea lui[53]. Abia în secolul I a. Chr., Mesambria, de pildă, va ajunge să înfiripe legături cu Dacia, dar în acea epocă însuşi regele dac — Burebista — e protectorul oraşelor greceşti ale Pontului pînă la Apollonia. Cît despre *Tyras,* această colonie

milesiană pierdută în stepele tyrageților[54], avea prea mult de lucru cu pescuitul, cu agricultura și cu creșterea vitelor într-o regiune așa de întinsă, nedisputată de nici o rivală, pentru a se mai interesa și de pescuitul și de comerțul din susul Dunării.

Întemeiată în secolul VII a. Chr. (tradiția literară se confirmă prin cioburile de vase ionice și corintiene din această epocă, găsite în săpăturile noastre încă din 1915)[55], întocmai ca și factoria de pe Berezan (la Olbia) și întocmai ca Apollonia: pe o insulă[56], Istria devine în secolul VI a. Chr. un centru comercial de întîia mînă. Cioburile de vase milesiene, samiene, rhodiene, corintiene (fig. 41—42) și statuetele zeiței cu porumbița (Aphrodite „Feniciana", fig. 43), pe care le-am găsit în partea de est a acropolei, pe malul mării (azi transformată în lagună), se întrec în număr și calitate cu fragmentele de vase attice cu figuri negre de cea mai veche epocă găsite în partea de sud-est și mai cu seamă într-un puț în formă de pîlnie cu gura pătrată, săpat în stîncă și identic ca formă și ca întrebuințare cu cele explorate de Ernest von Stern în insula Berezan și de Degrand la Apollonia în insula Sfîntul Kyriakos.

Întocmai ca în Sciția, așa și pe coasta tracă, mai ales la Istria, unde săpăturile sînt destul de întinse pentru a putea să îngăduie judecăți de ansamblu, influența civilizației attice se arată covîrșitoare către sfîrșitul secolului VI a. Chr., aproape exclusiv în același fel ca și la Olbia, la Berezan, la Panticapaeum etc., și această influență rămîne statornică — în ce privește vasele — și în cursul secolelor V și IV a. Chr. Trebuie totuși notat că ionismul se păstrează destul de bine în limba inscripțiilor pînă într-o epocă destul de tîrzie. Nu vorbesc de dedicațiile către Apollon Ietros (o bază de marmură neagră pentru statuie de bronz și o arhitravă de marmură albă de la un templu) făcute pe la sfîrșitul secolului V și începutul secolului IV a. Chr. și reprezentînd cele mai vechi inscripții istriene pe care le-am găsit pînă acum și ale căror ionisme se regăsesc în aceeași epocă pe stelele funerare de la Apollonia (dar unele forme ionice, ca ἱέρεως, genitiv ἱέρεω[57], persistă în aceste colonii milesiene pînă în secolul I a. Chr.).

Mi se pare destul de probabil ca factoria greacă de la *Bărboşi* la vest de Galaţi, constatată încă din secolul VI a. Chr., să fi fost exclusiv istriană. Căci numai istrienii trebuie să fi urcat în acea vreme destul de departe pe Dunăre în sus pentru a cunoaşte această splendidă regiune şi a se fixa acolo. În adevăr, situaţia Istriei chiar pe insula[58] cea mai apropiată de gurile Dunării pe care milesienii au găsit-o bună pentru acest scop (mai erau două şi mai aproape, dar improprii: Bisericuţa şi Popina), avusese ca principal scop economic pescuitul la gurile fluviului. Existenţa însăşi a istrienilor pare să fi atîrnat din ce în ce mai mult de libertatea de a pescui în Dunăre, chiar la gura Peuce. Peştii de apă dulce şi morunul, a cărui pescuire e foarte spornică la vărsarea braţelor Dunării, trebuie să fi fost articolul principal al comerţului cu peşte sărat, afumat sau uscat, pe care Istria îl făcea cu sudul. După ce Sciţia Minoră deveni, pe vremea lui Claudius, dimpreună cu regatul Traciei, de care depindea, provincie romană, istrienii cerură să li se confirme drepturile lor străbune şi căpătară de la romani privilegiul de a exploata Dunărea fără nici o taxă. Dar motivul acestei mărinimii romane e expus de către Asiaticus, prefectul roman al ţărmului Mării *(praefectus orae maritimae)*[59], în scrisoarea guvernatorului Flavius Sabinus, din anul 44 p. Chr. (v. mai sus p. 69), unde se spune anume: σχεδὸν ἐκείνην μόνην εἶναι τῆς πόλεως πρόσοδον τὴν ἐκ τοῦ ταρειχευομένου ἰχθύος.[60]

Fig. 43 — Figurină arhaică grecească reprezentînd pe Aphrodite, găsită la Istria

În secolele VI şi V a. Chr. istrienii erau, firește, mult mai puternici şi mai aventuroşi decît în secolul I p. Chr. Şi e foarte probabil că în afară de peştele şi de grîul geto-trac ei mai aveau şi alte articole de export.

Vînzînd barbarilor multe obiecte fabricate, cumpărau de la ei în schimb piei, miere și, de asemenea, sclavi. Drumul acelor Δᾶοι și Γέται[61] ai lui Menandru către Atena pare să fi trecut prin stațiunea de la Bărboși și prin tîrgul din Istria. Ceea ce e în orice caz foarte sigur e că pe la 500 a. Chr., Dunărea, pînă la confluența cu Siretul, era o apă grecească și că pescarii și negustorii din Istria cunoșteau foarte bine țara geto-scită pe care o traversau necontenit în susul și în josul acestei părți a fluviului, cu brațele, canalele, lacurile și afluenții săi.

Evident, cu aspra vecinătate scită, mica lume grecească a coloniilor pontice era totdeauna în funcție de capriciile stăpînilor din interiorul continental. Pătrunderea directă a grecilor trebuia să se lovească adesea de atît de mari dificultăți, încît ei preferau, fără îndoială, să-și încredințeze mărfurile acelor μιξέλληνες[62] — geto-sciți — care le transportau mai departe, în însăși inima regiunilor carpato-danubiene. Dar atracția civilizației grecești asupra barbarilor era așa de irezistibilă, încît elenizarea regilor și a principilor geto-sciți mergea uneori pînă la o uitare totală a propriei origini, ceea ce firește provoca reacțiuni naționale barbare și tragedii ca aceea a lui Scyles fiul lui Ariapeithes, pe care ne-o povestește Herodot (IV, 78 și urm.).

Trebuie să fi fost un moment unic în istoria Olbiei și a Istriei cînd — înainte de 500 a. Chr. — marele rege scit Ariapeithes, de care depîndeau grecii din Borysthenes-Olbia, a luat în căsătorie o femeie greacă din Istria. Scyles fu fiul acestei istriene, care l-a învățat limba și literele grecești și — ceea ce i-a fost fatal — și obiceiurile și religia patriei ei. E foarte firesc ca Scyles, devenind rege — și, tot după Herodot, rege mai de grabă grec în somptuosul său palat din Olbia, decît scit sub cort cu păstorii și cu crescătorii de cai —, să fi avut pentru patria mamei sale cele mai mari atenții și ca legăturile dintre Olbia, capitala sa grecească, și Istria să se fi întețit și mai mult. Dar Ariapeithes fusese ucis prin trădare de către Spargapeithes, regele agatirșilor, foarte probabil în urma vreunui conflict de frontieră și a rivalităților politice și militare pentru teritoriul situat între Carpați și Tyras. Iar Scyles i-a fost urmașul.

Se înţelege de la sine că istrienii trebuie să fi plătit destul de scump gloria de a fi fost socrii[63] unui rege scit rival aceluia care domnea în Carpaţi şi că negoţul lor în ţara geto-agatirsă trebuie să se fi resimţit de războaiele şi neînţelegerile dintre Spargapeithes şi Ariapeithes, respectiv dintre familiile lor şi dintre urmaşii lor[64].

Către mijlocul secolului V a. Chr. Istria, ca toate coloniile greceşti din Pontul Euxin, ia un avînt admirabil în sensul unei civilizaţii creatoare proprii şi acest elan nu slăbeşte decît pe la mijlocul secolului III a. Chr., în urma tulburării în care sînt aruncate toate neamurile barbare de la Dunărea de jos prin năvălirea celtă. Mărturiile istorice ale acestei înfloriri abundă chiar în ceea ce ne-au dat primele noastre săpături în ruinele Istriei. Încă din secolul V, Theoxenos, fiul lui Hippolochos, consacra lui Apollon Ietros, chiar pe vremea sacerdoţiului eponim al tatălui său Hippolochos fiul lui Theodotos, o statuie de bronz a cărei bază de marmură neagră am găsit-o avînd perfect păstrate nu numai inscripţia, dar şi cavităţile de pe faţa superioară, îngrijit modelate după forma şi mărimea picioarelor statuii care trebuia înfiptă acolo. Iar o generaţie mai tîrziu, nepoţii lui Theoxenos — Xenocles şi Theoxenos, fiii lui Hippolochos (nepot al celuilalt Hippolochos) — consacrau tot zeului eponim Apollon Ietros, pe vremea sacerdoţiului eponim al tatălui acestor închinători, Hippolochos fiul lui Hegesagores, un edificiu de marmură albă, foarte îngrijit şi scump, judecînd după epistilul cu inscripţie care ni s-a păstrat.

Din aceeaşi vreme avem şi baza unui monument onorific, de marmură albăstruie, care va fi suportat statuia de bronz a unui oarecare Apollonios — precum, pe la sfîrşitul secolului IV şi pe urmă în prima jumătate a secolului III a. Chr., vedem, în fragmente de decrete onorifice, confirmîndu-se şi la Istria obiceiul general cunoscut la greci de a onora cu coroane de aur la jocuri (ἐν τοῖς ἀγῶσι)[65] şi de a perpetua prin statui de bronz (εἰκόσι χαλκαῖς)[66] pe binefăcătorii patriei. Dar epoca lui Filip, a lui Alexandru cel Mare şi a lui Lisimah e repre-

zentată la Istria prin ştiri şi mai importante decît toate acestea. Pe la anul 300, cultul lui Helios, zeul aşa de caracteristic pentru influenţa cetăţii Rhodos în epoca elenistică, găsea şi la Istria o primire entuziastă. Am descoperit în dărîmăturile zidului din înconjur din epoca romană capul de marmură al unei statui a zeului, de două ori şi mai bine mărimea naturală, statuia măsurînd în total cam 4 m înălţime, de o execuţie foarte îngrijită şi prezentînd modelarea caracteristică a manierei lui Scopas (fig. 44). Zeul avusese coroana din raze de bronz (probabil aurite) fixate în marmură. Numeroase fragmente arhitectonice — coloane, arhitrave, cornişe etc. — de marmură albă de foarte bună calitate, găsite ca material de construcţie în zidurile cetăţii romane de la Istria, dovedesc prin dimensiunile şi stilul lor posibilitatea de a fi aparţinut fie chiar templului Soarelui, fie vreunei alte clădiri similare din aceeaşi vreme. De altă parte, pe unul din fragmentele de decrete onorifice citate am avut plăcuta surpriză de a găsi menţionat la Istria, tot pe la anul 300, un Μουσεῖον[67].

Alte inscripţii de curînd descoperite dovedesc că principalul sanctuar al cetăţii era şi în epoca elenistică tot templul lui Apollon (τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος)[68], că *gymnasiul* din Istria se popula de asemenea, chiar în secolul II a. Chr., cu statui de bronz dedicate binefăcătorilor — pe cînd *agoranomii* din Istria ridicau statui de marmură zeului lor patron Ἑρμῆς Ἀγοραῖος[69]. Un frumos relief apollinic, de caracter agonal, confirmă pentru aceeaşi vreme (secolele IV—II)[70], nu numai interesul istrienilor pentru arte, dar şi aptitudini plastice remarcabile la meşteşugarii lor şi, în general, un gust destul de fin la aceşti greci pierduţi în nordul trac.

Încă de pe la sfîrşitul secolului V (cel mai tîrziu pe la 400 a. Chr.) istrienii încep să bată monede; ei sînt cei dintîi care fac acest lucru pe coasta de apus a Pontului. Pick[71] e de părere că toate monedele de argint de la Istria aparţin secolului IV a. Chr., autonomia cetăţii — afară, poate, de vremea lui Lisimah — a rămas neatinsă în tot acest timp.

Puţinele ştiri, pe care literatura antică ni le mai prezintă pentru Istria în această vreme, nu contrazic con-

cluziile la care noi am ajuns prin fragmentele de monumente descoperite pînă acum. În adevăr, fie că e vorba de legături de rudenie, stabilite între istrieni și casa regală scită din Olbia, în secolul V a. Chr., fie de răzinerițe interne pentru motive constituționale înainte de epoca lui Aristotel care vorbește de ele, fie de războiul pe care „istrienii" (probabil niște μιξέλλνες [72] din Istria) sub

Fig. 44 — Cap de marmură de la o statuie colosală reprezentînd pe Helios. Găsit la Istria. Azi în Muzeul din Varna, Bulgaria

„regele" lor au avut să-l susțină împotriva regelui getoscit Atheas, care a pătruns în Dobrogea și n-a putut să fie scos de acolo decît de Filip în 339, fie de războiul împotriva lui Lisimah pentru independența absolută de orice protecție macedoneană, în 313, fie, în sfîrșit, de războiul împotriva Byzanțului,[73] pe la 260 a. Chr., în toate aceste cazuri deopotrivă, importanța politică și militară și, prin urmare, puterea și bogăția Istriei sînt confirmate în întregime.

E adevărat că după Filip orașele grecești din Pontul trac s-au găsit, timp de aproape o jumătate de secol, într-o oarecare dependență de regii greci ai Macedoniei sau ai Traciei. Dar, din punctul nostru de vedere, acela al penetrației în interiorul teritoriului getic din sudul Dunării, situația devenea pentru istrieni și mai favorabilă dacă barbarii din interior trebuiau să respecte în persoana negustorilor lor și pe reprezentanții puternicilor regi macedoneni.

Oricum, încă din secolul VI a. Chr. istrienii au trebuit să primească, întocmai ca și grecii de pe țărmurile de nord ale Pontului, amestecul cu indigenii. Borystheniților, care erau greco-sciți, trebuie să le fi corespuns istrioții, care erau greco-traci, adică în primul rînd greco-geți. In adevăr, în puțurile rectangulare din partea de sud-est a acropolei Istriei, conținînd vase grecești exclusiv din secolul VI, am găsit, ca și von Stern la Berezan, fragmente de vase indigene, de data aceasta foarte mari, în formă de *pithoi,* lucrate cu mîna — fără roată — într-o pastă foarte grosolană, rău frămîntată și rău arsă, și împodobite cu cercuri orizontale în relief înconjurînd tot vasul întocmai ca cercurile unui butoi și incise la rîndul lor cu mici tăieturi oblice imitînd structura sforilor groase de cînepă[74]. De altă parte, resturile barbare din a doua epocă a fierului, găsite în teritoriul orașului de jos de la Istria (la vest de acropolă), amestecate adînc cu resturile elenistice, confirmă conlocuirea barbaro-greacă nu numai în interiorul rural, dar chiar în cetate.[75]

Această colaborare eleno-tracă a permis grecilor de pe țărmurile de apus ale Pontului să presare tot litoralul cu mici așezări ale căror nume nu ne-au fost păstrate prin nici un izvor literar, dar ale căror resturi arheologice dovedesc și astăzi intensitatea vieții elenice în această regiune.

Relațiile amicale sau cel puțin de reciprocă îngăduire cu indigenii permiteau, de altă parte, grecilor din Istria și din Tomis, mai puțin celor din Callatis, să străbată Sciția Minoră direct spre vest și să atingă malul Dunării după un drum de cîteva ore călare sau cel mult de o zi cu carele încărcate de mărfuri și trase de cai

sau chiar de boi, istrienii la *Carsium,* tomitanii la *Axiopolis.* Dar, deși așa de scurt, acest drum era puțin comod pentru cine ducea cu el mărfuri care trebuiau să fie vîndute mult mai departe decît la Axiopolis sau la Carsium și care, prin urmare, trebuiau să fie încărcate și reîncărcate de mai multe ori: din corăbii pe care și invers, ceea ce, de pildă, pentru amforele cu vinuri ar fi fost nu numai imprudent, dar fatal. De aceea negustorii trebuie să fi preferat totdeauna calea apei: de la Istria, prin lacul Halmyris, pe Peuce și apoi pe Dunăre în sus, iar la fiecare confluență mai însemnată, pe pildă la a Prutului, a Siretului, a Ialomiței, a Argeșului, a Oltului, și în susul acestor rîuri, precum vom vedea îndată.[76]

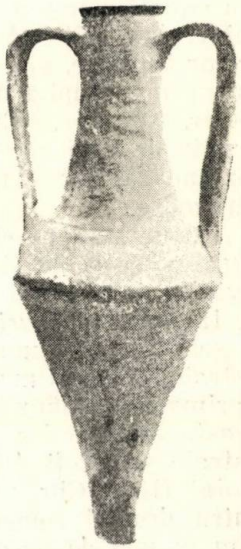

Fig. 45 — Amforă thasiană găsită la Poiana pe Siret

Expedițiile regilor macedoneni, Filip mai întîi, în 339, Alexandru apoi, în 335, împotriva geto-sciților, războaiele crîncene ale lui Lisimah, pe la sfîrșitul secolului IV și începutul secolului III a. Chr., împotriva lui Dromihete, puternicul rege get din marile șesuri moldovene și muntene, introduc pe carpato-danubieni în istoria greacă propriu-zisă. Penetrația elenică în țările danubiene devine tot așa de efectivă ca și în Tracia. Marii exportatori de vinuri și de untdelemnuri grecești, thasienii și rhodienii la început, cnidienii apoi, inundă tot bazinul Dunării. Argintul, sub forma de monede, devine foarte obișnuit la daco-geți; tranzacțiile se fac, se pare, de la egal la egal, pînă în cele mai mici și mai îndepărtate sate ale Daciei danubiene: fragmentele de amfore grecești sînt cîteodată tot așa de numeroase ca și cioburile locale din acea vreme (La Tène II și III)[77].

Cea dintîi vale mare care se deschidea către ţara „agatirşilor", în faţa negustorilor greci ajunşi la Bărboşi — vechea factorie elenică din secolul VI a. Chr. — era a Siretului. Pe această vale pînă la gura Trotuşului şi apoi pe Trotuş în sus trecea drumul cel mai scurt, care prin calea şi trecătoarea Oituzului lega ţara aurului, Transilvania „agatirşilor", cu Sciţia Minoră şi cu regiunea gurilor Dunării. Pe drumul acesta, la punctul unde Trotuşul se varsă în Siret, pe rîpa înaltă de pe stînga Siretului, se află situată cetăţuia preistorică de la Poiana, unde printre resturi daco-celtice[78] am putut să constatăm prezenţa amforelor thasiene, una dintre ele păstrată în întregime indicînd, prin stampila de pe toartă, cel mai tîrziu secolul III a. Chr. (fig. 45).[79] Cioburile de amfore greceşti, căzute în surpăturile rîpii care s-au produs încetul cu încetul prin eroziunea apelor şi tîrîte apoi în fundul văii, sînt foarte numeroase.

A doua staţiune elenică de pe Dunăre, constatată pînă acum, e cea de la *Carsium*, situată mai departe în susul fluviului, la Hîrşova. Această cetate getică, dominînd valea Ialomiţei, *Naparis* de pe atunci, ne oferă din vremea sa geto-greacă numai amfore, ca şi Poiana, unele bine păstrate, cele mai multe însă doar cioburi; după stampilele imprimate pe mănuşile unora dintre ele, provin de data aceasta din Rhodos şi Cnidos. Aceste stampile sînt bine păstrate şi pot fi datate cu multă probabilitate încă din secolul III a. Chr.[80] Dar marea însemnătate a Carsiului pentru drumul comercial pe Naparis reiese numai cînd luăm în mai de aproape cercetare resturile ceramice ale staţiunii geto-greceşti de la *Piscul Crăsanilor*, peste 100 km mai sus pe acel rîu. Ca şi la Istria în secolul VI, tot aşa şi la Crăsani, probabil începînd din secolul IV a. Chr., produsele industriei elenice au fost întrebuinţate de o populaţie care se găsea, din punctul de vedere al tehnicii proprii, într-o foarte sensibilă inferioritate.[81] Întocmai ca la *Poiana* pe Siret, amforele greceşti sînt foarte numeroase; cupele deliene (fig. 46) erau imitate de către indigeni (am găsit şi un tipar: fig. 47). Inventarul grec din masa resturilor celto-getice ale aşezării[82] se completează cu monede din *Macedonia Prima*[83] (158—150 a. Chr.), cu lămpi greceşti (fig. 48), cu monede daco-celtice imitate

după monede sudice, cu fragmente de vase de sticlă colorată și chiar cu un frumos candelabru de bronz cu trei brațe (fig. 49)[84].

Și mai departe, pe Dunăre în sus, peste o veche așezare preistorică, grecii întemeiază — de data aceasta în chip oficial, poate începînd de la Lisimah și din inițiativa acestuia — orașul *Axiopolis*, în care săpăturile făcute de răposatul Tocilescu și de germani în timpul marelui război, au arătat o continuitate a vieții civilizate din epoca elenistică pînă în vremea bizantino-bulgară. Întemeierea Axiopolei pare să se fi datorit unor scopuri strategice foarte precise, de apărare împotriva geților din marea cîmpie a Munteniei și din nenumăratele ostroave ale Dunării și de protecție a comerțului grec în susul și în josul Dunării, precum și pe drumul de uscat direct spre Tomis, de unde se putea ajunge la Axiopolis și mai repede și mai ușor decît de la Istria la Carsium. Mănuși de amfore rhodiene, avînd stampile din secolele III—I a. Chr., confirmă aceleași fapte ca și la Bărboși, Poiana, Carsium și Crăsani[85]. Și fenomenul se repetă la infinit: așezări daco-getice din La Tène II și III peste straturi mai vechi, conținînd urme foarte caracteristice ale influenței elenice, amfore cu sau fără peceți, ceramică deliană sau attică, obiecte de podoabă, statuete și plăci apotropaice, vase de sticlă colorată, lămpi de teracotă sau de bronz, chiar vase de bronz etc., cam peste tot: la *Boian*, la *Mănăstirea*, la *Piscul Coconilor*, la *Spanțov*, la *Căscioare*, la *Zimnicea* etc. etc., pe Dunăre, sau la *Tinosul*, pe Prahova, în interiorul cîmpiei romîne[86].

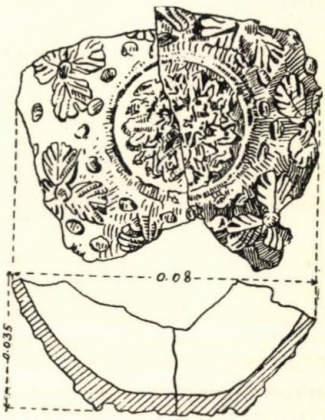

Fig. 46 — Fragment de vas de tip delian, cu desenuri în relief, găsit la Piscul Crăsanilor

Negustorii greci, o dată ajunși la gura rîului prin excelență getic al Argeșului (al cărui nume chiar ca pronunțare este tot acela de acum două mii de ani[87]), nu se sfiau să urce pe valea rîului în sus și pe afluenții săi pînă la izvor, în însăși cheile Carpaților. Iată cîteva probe în adevăr izbitoare. Dîmbovița, care prin cursul său superior duce spre pasul Branului, cea mai însemnată trecătoare care există în Carpații meridionali, între Transilvania și Muntenia, a constituit și în raporturile greco-dace o arteră principală de comunicație. Pe parcursul său s-au făcut pînă

Fig. 47 — Tipar de lut pentru cupă de tip delian cu podoabe în relief, găsit la Piscul Crăsanilor

acum aceste descoperiri: la *Bogați,* la vest de Tîrgoviște, s-a găsit un tezaur de tetradrahme macedonene și thasiene; în ruinele cetății de la *Stoienești,* care în evul mediu păzea tot trecătoarea Cîmpulungului și a Rucărului, s-a găsit de asemenea o mănușă de amforă greacă — preromană — avînd o pecete cu inscripția ΗΡΩΝΟΣ[88]. Nimic mai natural, căci la Gemenea — cîțiva kilometri mai jos de acest punct — se exploata în acea vreme în chip deosebit de intens aurul, care se găsește acolo și azi în cantități însemnate în nisipurile Dîmboviței. Acest aur era transformat de către daci — după cît se pare — în monede inelare, de forma micilor cercuri de aur găsite la Turnu Măgurele și aiurea[89]. Dar, indiferent de aurul pe care îl extrăgeau din mine, dacii întrebuințau mult moneda macedoneană și apoi thasiană: acele tetradrahme care se găsesc, fie autentice, fie ca imitații indigene, aproape pretutindeni în Dacia și în primul rînd, firește, pe malurile Dunării sau de-a lungul drumurilor care

duceau la Dunăre. Am remarcat asemenea tezaure de tetradrahme thasiene la Zimnicea[90] în vechea staţiune geto-greco-romană care domina valea Vedei, lacul Suhaia şi valea Călmăţuiului, la *Tărtăşeşti,* în judeţul Ilfov, pe valea Dîmboviţei, la 100 km de Dunăre, pe drumul care ducea la minele de aur de la Gemenea, la cetatea de la Stoienești şi spre trecătoarea Branului. De asemenea, s-au găsit în viile din împrejurimile Giurgiului cîteva sute de stateri macedoneni (drahme şi tetradrahme ale regilor) şi, de asemenea, monede din oraşele greceşti ale Traciei. La *Comana* (jud. Vlaşca) s-au descoperit trei sute de imitaţii gete de argint după staterii lui Filip II. La *Popeşti* (jud. Vlaşca), douăzeci de tetradrahme thasiene, printre care una cu legenda: ΗΡΑΚΛΕΟΥΣ ΣΩΤΗΡΟΣ ΘΡΑΚΩΝ[91].

Firește, ne e imposibil să prezentăm aci lista tuturor descoperirilor de tezaure monetare elenistice din Dacia: am dat indicaţiile trebuitoare altundeva[92], iar acum vreau să scot în relief doar cîteva puncte de interes general:

I°. Se pot urmări etapele penetraţiei greceşti cu ajutorul monedelor: din sec. VI a. Chr. găsim în Delta Dunării un *aes grave* de la Olbia (fig. 40); cizicii de electrum ajungeau încă de pe atunci la Axiopolis; monedele Istriei, Apolloniei şi Mesambriei urmau acelaşi drum şi se găsesc în mai multe localităţi de pe Dunărea de jos; mai tîrziu vor ajunge pînă în Transilvania, în cetăţuia dacă de la Costeşti; în sec. IV vor deveni covîrşitoare monedele macedonene de aur şi argint; în sec. III oraşele greceşti de la Pontul Euxin trebuie să se dea înapoi chiar dinaintea republicilor comerciale din miazăzi cu Rhodos în frunte; piaţa e complet dominată de monedele thasiene; în sec. II, monedele Macedoniei. Prima pătrund pînă în nordul Transilvaniei.

II°. Moldova şi Muntenia cu Dobrogea sînt caracterizate prin bogăţia tezaurelor cu monede de argint macedonene (Filip II, Alexandru) — dar mai ales prin marele număr de depozite cu tetradrahme barbare, getice, imitate după staterii de argint ai lui Filip II (fig. 64).

III°. Primite mai tîrziu, tetradrahmele thasiene se răspîndesc cu atît mai departe spre nord şi spre vest. Ele

devin modelul unora din imitațiile dace transilvane foarte sărace în metal nobil (fig. 65). Răspîndirea acestor tetradrahme merge împreună cu pătrunderea comercială atestată prin resturile de amfore în toate stațiunile din sec. III, II și I a. Chr., în regiunea getă de la est și sud de Carpați.

IV⁰. Nu există monede dace cu legendă, cu toate că originalele după care se băteau aceste monede aveau inscripții[93]. În adevăr, monedele de care se servesc daco-geții pentru a bate imitații spre folosința lor sînt în cea mai mare parte tetradrahme macedonene de ale lui Filip II sau mai ales tetradrahme thasiene[94]. Dar, cîtă vreme au existat destule originale, nu s-a imitat nimic. Iar cînd s-a trecut la imitații, acolo unde s-a trecut, imitatorii erau destul de barbari ca să mai poată citi legenda[95]. Thasienii au venit la daci ca negustori pacifici, pe cînd Filip devenise, prin război, seniorul lor în Sciția Minoră și vecinul lor amenințător de-a lungul întregii Dunări. Rezultatul fusese totuși același în ambele cazuri: o apropiere dacă de lumea elenică. Dar acest fapt explică și o altă împrejurare cronologică. În vremurile mai vechi (secolele VII—V a. Chr.) istrienii fuseseră singurii greci care veniseră la geți. Însă aceștia erau prea barbari spre a se fi lăsat influențați în chip mai trainic. În epoca elenistică (secolele III—I) rhodienii sînt aceia care pătrund pretutindeni și joacă la Dunăre același rol ca venețienii în evul mediu. Dar de data aceasta monedele lor găsesc locul ocupat încă din secolul IV de aurul regal al lui Filip și apoi al lui Alexandru și al lui Lisimah și de argintul Macedoniei și apoi al Thasosului[96].

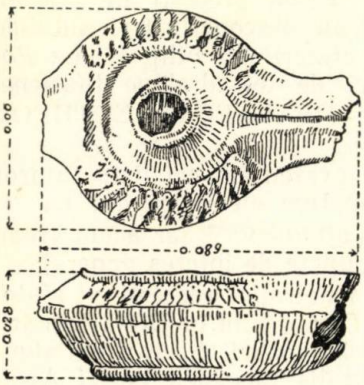

Fig. 48 — Lampă grecească de lut de la Piscul Crăsanilor

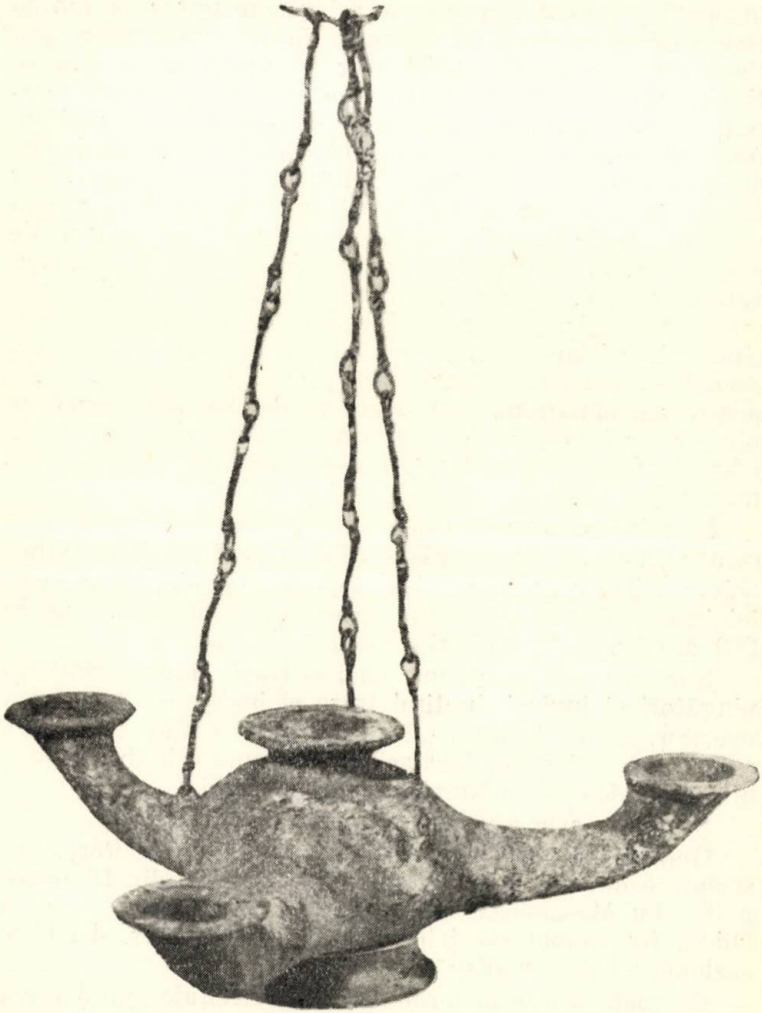

Fig. 49 — Candelabrul de bronz de la Piscul Crăsanilor

Săpăturile în cetățile dace din Carpați nu sînt încă destul de înaintate — la drept vorbind, de abia au început[97] — pentru a ne da aci răspunsul și la marea chestiune a contactului cultural intim dintre geto-agatîrșii din secolul VI—V a. Chr. și grecii de la Pontul Euxin. Sînt, de pildă, în tehnica cetăților gete din Carpați (cf. aci mai jos, cap. IV) elemente arhaice meridionale, ca întărirea zidurilor din blocuri de piatră în formă de L *(appareil à crochet)*[98], întrebuințarea cărămizilor uscate la soare ca material principal la clădirile monumentale peste temelia construită din blocuri mari de piatră, cercurile formate din blocuri spațiate sau alăturate (fig. 67), așa ca cele care înconjurau tumulii attici sau etrusci etc. etc., care dovedesc strînse raporturi cu Sudul. Vor fi fost chemați aci încă de pe vremea lui Spargapeithes meșteri constructori greci? Sau cumva toate aceste asemănări nu sînt decît resturi ale unui patrimoniu cultural comun central-european din mileniul II a. Chr., cînd grecii înșiși nu plecaseră încă din regiunile danubiene?[99]

În plină penetrație grecească în țara getă și în momentul în care Dunărea părea că va deveni, ca și Borysthenele, un fluviu grecesc, celții, care de mai bine de un veac își începuseră mișcarea lor spre răsărit, sosesc — pe la 280 a. Chr. — în regiunile Dunării de jos.

Sarmați, celți, germani, daci și traci, rînd pe rînd învingători și învinși, luptînd între ei înșiși sau împotriva grecilor, iar de la mijlocul secolului II a. Chr. împotriva romanilor, toți acești barbari, în continuu echilibru nestabil, neliniștesc și sălbăticesc valea Dunării.

Și marea este acum plină de pirați.

Geții și tracii atacă orașele grecești de la Pont. Inscripțiile din Istria, din Tomis, din Callatis, din Dionysopolis, din Mesambria, din Apollonia nu vorbesc, ca și la Olbia, tot timpul secolelor III, II și I a. Chr. decît de războaie și de năvăliri[100].

Cu toate aceste nenorociri, însă, activitatea productivă a orașelor grecești și legăturile dintre țărmul elenic și interiorul geto-trac nu încetează nici un moment; am demonstrat aceasta cu un alt prilej pentru Callatis[101]; am

enumerat de asemenea aci mai sus unele resturi grecești din secolele III—I a. Chr. găsite foarte departe pe Dunăre în sus; să ni se îngăduie să mai adăugăm încă vreo cîteva mărturii foarte caracteristice pentru legăturile ce se stabilesc în secolele II și I a. Chr. între regii și principii geți (sau traco-sciți), ca protectori, și orașele grecești de la Pont, ca protejate.

Istrienii mulțumesc lui Aristagoras, între altele, pentru că a îndeplinit anumite solii pe lîngă barbari: πρεσβήας τε πολλὰς ὑπὲρ τῆς πόλεως πρεσβεύσας κατὰ τὸ συμφέρον τοῖς πολείταις διεπράξατο πρὸς [τοὺς κρατοῦντας] τῆς χώρας καὶ τοῦ ποταμ[οῦ βαρβάρους][102] (adică la geții lui Burebista)[103].

Callatienii disting pe bunul principe Cotys, fiul regelui Rhoemetalces, cu magistratura eponimă a cetății lor. Un decret onorific al thiasului dionysiac din Callatis, găsit și publicat în ultimii ani, e datat ἐπὶ βασιλέως Κότυος τοῦ Ῥοιμητάλκα[104]. E o importantă informație în plus pe lîngă ceea ce știam mai de mult de la Ovidiu *(Ex Ponto,* II, 9, 47 și urm.) în legătură cu acest principe trac filoelen, a cărui cultură era așa de desăvîrșită încît compunea chiar poeme:

Carmina testantur; quae, si tua nomina demas
Threicium iuvenem composuisse negem.
Neve sub hoc tractu vates foret unicus Orpheus,
Bistonis ingenio terra superba tuo est[105].

Ovidiu, care de altfel era el însuși cinstit de către tomitanii vecini cu agonotesia cetății lor, profita, pe la anul 12 p. Chr., foarte probabil chiar de prezența la Callatis a colegului său întru poezie, Cotys[106], spre a se pune sub ocrotirea lui:

Haec quoque res aliquid tecum mihi foederis affert;
Eiusdem sacri cultor uterque sumus:
Ad vatem vates orantia brachia tendo[107].

Dionysopolitanii aduc mulțumiri lui Acornion, între altele, pentru că a cîștigat prin talentele lui diplomatice bunăvoința lui Burebista față de patria sa și pentru că și-a îndeplinit apoi cu bine și pe lîngă Pompeius solia pe care

o primise din partea regelui dac și despre care inscripția spune: νεωστεί τε τοῦ βασιλέως Βυρεβίστα πρώτον καὶ μεγίστον γεγονότος τῶν ἐπὶ Θρᾴκης βασιλέων καὶ πᾶσαν τήν τε πέραν τοῦ ποταμοῦ καὶ τὴν ἐπὶ τάδε κατεισχηκότος[108].

Încă din secolul II a. Chr., probabil, odesșii își exprimă recunoștința către Ἑρμεῖος Ἀσκληπιοδώρου din Antiochia, διατρίβων παρὰ βασιλεῖ Σκυθῶν Κανίτᾳ[109], un mic rege scit care domnea peste țara cuprinsă între Callatis și Odessos, pentru că acest Hermeios își oferea totdeauna serviciile odesșiților care călătoreau pentru treburi în regatul lui Canites.

Cam prin aceeași vreme sau puțin mai tîrziu, mesambrienii[110] par să fi răsplătit pe binefăcătorul lor Δεμόντης(?) Δήζου Ἀστάς [111], un trac din tribul astilor, pentru că era de folos acelora dintre ei care veneau în țara lui.

Bunele relații ale grecilor cu regii geți trebuie să fi contribuit mult la reluarea intensă a pătrunderii negustorilor greci în valea Dunării și în general în Dacia. Faptul că Burebista, marele rege cuceritor, domnul întregului teritoriu cuprins între Pădurea hercyniană și Hylaia borystheniților[112], stăpîn al întregii coaste a Pontului de la Olbia pînă la Apollonia, se servește în soliile sale de un grec din Dionysopolis, e concludent pentru noile posibilități de pătrundere greacă pe Dunăre în sus și pe afluenții ei. Deși mutilată, inscripția lui Acornion, fiul lui Dionysios, a păstrat încă destul de clară mențiunea călătoriilor acestui grec la *Argedava,* pe cît se pare capitala regatului lui Burebista, încă de pe vremea tatălui și predecesorului acestuia[113]. Acornion, vechiul prieten al casei regale gete, era de-a dreptul indicat pentru însărcinările de înaltă încredere ce i s-au dat apoi[114].

Și, în adevăr, ultimele noastre săpături în șesul muntean au dat la iveală un fapt aproape surprinzător. Valea Dunării și a afluenților săi a fost pătrunsă în chipul cel mai intens de expansiunea comercială grecească tocmai în vremea lui Burebista și a succesorilor lui, adică în a III-a perioadă a La Tène-ului dac. Ai impresia, chiar în regiuni mai depărtate, ca București, Ploiești, Turnu-Măgurele, că te găsești tot în teritoriul rural al vreunui oraș grecesc de pe litoralul trac, ca Istria, Tomis sau Odessos:

atît de numeroase sînt resturile grecești în dărîmăturile satelor dace de civilizație geto-celtică.

Dar nu e decît foarte logic ca să se ajungă la această constatare. În adevăr, Pontul Euxin nu e stăpînit direct de către geți decît începînd cu Burebista: de la Olbia pînă la Apollonia toată coasta e în mîinile regelui dac: prietenii săi din orașele grecești pot acum să circule sub ocrotirea lui pînă la „Liov", „Praga" sau „Viena". Și chiar după moartea lui Burebista, cînd statul dac se destramă din nou în mai multe regate mici, condițiile favorabile pătrunderii elenice nu se schimbă. Fie că e vorba de Cotiso, regele Daciei de apus, fie de Dicomes, regele Daciei de miazăzi, amîndoi rămîn în contact strîns cu lumea greco-romană și iau o parte activă la luptele și la intrigile politice provocate de asasinarea lui Caesar. Dicomes își oferă lui Antonius serviciile împotriva lui Octavian. Brutus, preparînd ofensiva din Tracia, se găsise de altfel în aceeași situație prielnică. Căci instinctul popular face pe daci să se ferească profund de orice cezarism, adică de imperialism, și precum Burebista fusese adversar al lui Iulius Caesar, tot așa Cotiso va fi dușmanul lui August. Acestor amestecuri foarte profitabile ale căpeteniilor și războinicilor daci în Tracia (Suetonius, *Caes.*, 44: *Daci qui se in Pontum et Thraciam effuderant*[115]) și nevoii republicanilor de-a avea mercenari împotriva cezarienilor trebuie atribuit numărul așa de mare de monede de aur cu Κόσων [116] (bătute la 42 a. Chr., în Tracia, din ordinul lui Brutus și cu efigia lui), găsite în cetățile principilor daci din Transilvania și mai ales la Grădiștea Muncelului, una din capitalele din această vreme.

Dacia face acum parte integrantă din lumea elenistică, în care pentru prima oară intrase pe la 300 a. Chr., pe vremea marilor războaie victorioase ale lui Dromihete împotriva lui Lisimah și pe vremea păcii și a colaborării care au urmat. Prin politica regilor săi, ca și prin dezvoltarea naturală a activității economice a orașelor grecești de la Pont, întreg ținutul getic pînă la Carpații Moldovei și ai Munteniei a intrat în curgerea evoluției culturale a elenismului încă din secolul III a. Chr.

Cu totul alta e situația în Dacia muntoasă, adică în Dacia întreagă, așa cum o cunoaștem mai tîrziu ca pro-

vincie romană: cu miezul de rezistență în Transilvania. Aci pătrunderea grecească va rămîne mult mai superficială decît în Muntenia și în Moldova[117].

Însă nici la nord, nici la sud de Carpați, grecii nu vor putea înlocui pe celți. Aceștia erau mult mai înrudiți cu dacii prin cultura lor, decît grecii, prin excelență orășeni.

Plugarii daco-geți au primit cu multă bunăvoință vizitele negustorilor greci și le-au cumpărat cu entuziasm vinul lor excelent și gătelile alese sau vasele frumoase pe care li le aduceau. Însă în metalurgie și în ceramică, adică în cele două mari industrii ale vieții sedentare productive, se lucra în întreaga Dacie în noul stil și după noile metode pe care le aduseseră celții din Apus[118].

Dar în ce privește acest subiect, trebuie să-i consacrăm un capitol deosebit. Ceea ce avem acum de definit, în concluzie, e faptul capital că civilizația elenă, cu toată intensitatea pătrunderii ei, n-a reușit nici în Dacia, precum n-a reușit nici în Sciția, să alcătuiască o cultură specifică, daco-elenistică. O dată mai mult orientarea Daciei s-a demonstrat a fi occidentală: acolo unde grecii n-au reușit, celții au reușit în chip strălucit.

IV. CARPATO-DANUBIENII ŞI CELŢII[119]

În ANUL 335 a. Chr. Alexandru cel Mare al Macedoniei trece Dunărea la geții din cîmpia munteană. Printre soliile barbarilor vecini, venite să-l salute pe malurile marelui fluviu, era și una trimisă de celții de la Adriatica. Nu e deci de loc de mirare că prima perioadă La Tène (400—300 a. Chr.) se găsește documentată în Transilvania și de asemenea și în Muntenia. E drept, abia prin cîteva fibule și printr-un car de luptă și cîteva fragmente de spade — poate și printr-un frumos mormînt din secolele V—IV a. Chr. — în schimb însă e foarte departe împinsă spre răsărit pînă în văile superioare ale Mureșului, Oltului și Prahovei.*

Dacii au cunoscut deci pe celți, precum și cultura lor, încă din secolul IV a. Chr. Aceștia din urmă, de altfel, ajunseseră în ținutul getic al Carpaților slovaci, între Morava și Tisa superioară[120], încă din secolul V. Paul Reinecke datează cu dreptate în al său La Tène A (500—400 a. Chr.), căștile, spadele și aplicele găsite în districtele Turc și Borsód. Anume, spada de la *Szendrő* în Borsód aparține unui tip ce se găsește deopotrivă în Boemia, în Germania de sud, în Franța de nord și chiar în Anglia și a cărui origine ar trebui căutată între Marna și Rinul de mijloc. Spre aceleași regiuni occidentale ne îndreaptă mormintele cu care găsite în aceeași țară getică dintre Morava și Tisa de sus într-o vreme ceva mai nouă, în secolul III a. Chr., dar în continuarea mișcării începute în secolul IV,

---

* Tot din valea superioară a Mureșului va fi poate inventarul unui mormînt celtic, rămas multă vreme inedit într-o colecție particulară și al cărui prim ilustrator afirmă că informațiile pe care le are i-ar permite să dea ca loc de origine *Silivașul* lîngă Uioara, pe Mureș. Frumoasa cască celtică de tip italic, precum și celelalte obiecte ale inventarului ne permit să-l datăm chiar înainte de anul 400, în orice caz cu totul la începutul La Tène-ului nostru I (fig. 52). Din nefericire nu sîntem de loc siguri de originea acestei descoperiri. Colecționarul particular care a obținut obiectele a putut prea bine să facă vreo confuzie. În adevăr, pe cînd în regiunea Tisei superioare această descoperire s-ar potrivi foarte bine cu lucrurile găsite în comitatul Borsód, din secolul V a. Chr., nimic nu ne îngăduie în Transilvania să primim ca foarte naturală o asemenea descoperire: numai cu începere din secolul IV a. Chr., am putea vorbi în chip curent de celții din Dacia.

pentru care ar putea constitui un important punct de reper mormîntul cu car de la Prejmer (Tartlau) lîngă *Braşov*. Cît despre descoperirea de la *Silivaş* în Alba (fig. 52), în miezul Transilvaniei, inventarul acestui mormînt aparţine ca stil secolului V a. Chr. şi vestului renan: locul de origine nu e însă destul de sigur.

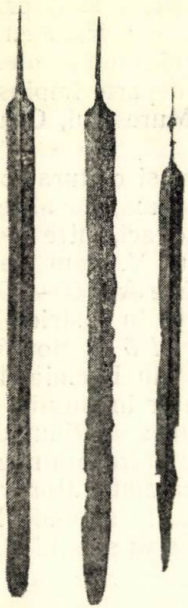

Fig. 50 — Săbii celtice din Muzeul regional de la Turnu-Severin

Acest val septentrional al marii migraţii celtice spre răsărit nu se termină totuşi în Slovacia şi în Romînia de nord. Centrului de la Mukačevo (Muncaci) în Rusia subcarpatică, atelier celtic de primul ordin, ale cărui produse se răspîndeau în toată Geţia de nord, îi corespund pe versantul galiţian şi pe Nistru oraşele celtice *Carrodunum, Maetonium, Vibantavarium* şi *Eractum*. Galiţia, Moldova, Basarabia şi o parte din Ucraina pînă la *Olbia* (cf. skirii şi galaţii din inscripţia lui Protogenes[121]) se umplu de triburi celtice care, cel mai tîrziu în cursul secolului III a. Chr., trecînd prin Germania de sud şi coborînd pe Nistru la vale, împinseseră înaintea lor pe bastarnii şi pe skirii germanici. În adevăr, încă de pe la 200 a. Chr. aceste neamuri germanice sînt bine cunoscute şi fixate în Moldova[122] şi nici *teuriscii* din nordul Daciei — în Bucovina — nici *britogallii* sau *brigolaţii* (cf. *Latobriges*) din răsăritul Daciei (în Basarabia) cu oraşele lor de la gurile Dunării: *Arrubium, Noviodunum* şi *Aliobrix*, nu s-ar fi putut aşeza aci într-o epocă mai tîrzie. De altfel o cercetare mai de aproape a ştirilor toponimice ale lui Ptolomeu despre Dacia septentrională şi orientală ne-a dus la identificarea destul de probabilă a altor nume celtice sau care trădează prezenţa celţilor în aceste regiuni de caracter etnografic getic, adică trac septentrional. Iată cîteva probe. *Cotinilor* celtici din Slovacia, de o parte,

din Pannonia de alta, le corespund *cotensii* din Moldova de Jos, în continuarea *britogallilor* din Basarabia de sud. Capitala *cotensilor* din Moldova pare să fi fost *Ramidava,* a cărei primă parte nu e decît toponimicul gallic *Ramae* constatat deopotrivă în Provence și în Tracia, în regatul celtic de la Tylis. Cît despre formația cu *dava:* „oraș, așezare", acest element toponimic dacic e comun în Dacia și în Tracia: cf. *Pulpu-deva* „orașul lui Filip" — și nu face decît să confirme, o dată mai mult, mediul etnografic getic, în care celții se stabiliseră după coborîrea lor din Galiția.

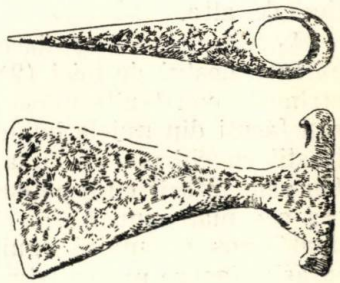

Fig. 51 — Secure de fier de tip dacic de la Kőszeg

Mult mai bine cunoscut a fost valul celtic meridional. Una din etapele importante ale acestui val a fost regatul scordisc de pe Dunărea sîrbească, iar cealaltă a fost regatul din Tylis pe Hebrul trac. Vremea cristalizării acestor două focare de cultură celtică e tot secolul III a. Chr. Un motiv mai mult pentru a nu căuta pe celții din La Tène I în prea mare număr nicăieri în sud-est.

Totuși, dacă celții au inundat aproape în întregime orientul daco-trac începînd din secolul IV a. Chr. — și cimitirul celtic, de pildă, de la *Apahida,* ni-i arată chiar în Transilvania în număr destul de mare — e astăzi un fapt neîndoios că între anul 400, dată la care celții erau stabiliți pe Tisa superioară, și anul 200, adevăratul început al înfloririi La Tène-ului carpato-danubian* nu poate fi încă vorba decît de manifestări cu totul sporadice ale noii culturi în Dacia. Dimpotrivă, jumătatea mai nouă a La Tène-ului II și toată epoca La Tène III sînt documentate atît de general și de frecvent, așezările La Tène

* La Tène-ul recent este vremea clasică a metalurgiei militare și civile celtice, iar spadele din La Tène II și III se găsesc din belșug în mormintele din regiunile noastre (fig. 50).

din Dacia sînt atît de numeroase, obiectele caracteristice — natural, înainte de toate, vasele de lut ars — se găsesc în atîta abundență, aspectele culturilor anterioare par atît de covîrșite de cele noi, încît s-ar putea ajunge în primul moment cu multă siguranță la ipoteza unei complete celtizări a Daciei.

Să pătrundem însă în amănunte, să cercetăm viața dacă însăși, în manifestările ei industriale și artistice populare, și să încercăm să distingem ce e vechi și ce e nou, elementele daco-trace carpatice de o parte, cele celtice de alta.

Locuitorii satelor dace din La Tène trăiesc în case pătrate, destul de mici (2×4 m), înghesuite pe un spațiu strîmt[123], construite întocmai ca în epoca neolitică, cu pereți făcuți din nuiele împletite sau, în părțile Dunării, din trestii cu chirpici și cu acoperișuri de paie sau de stuf. Un șanț întărit cu o palisadă apără așezarea dinspre partea cea mai expusă. De obicei se caută vreun pinten de deal rîpos pe malul unui rîu sau al unui lac, ușor de întărit dinspre partea istmului. Morții sînt arși, iar cenușa lor e îngropată pe terenul dimprejurul satului sau chiar în sat, sub locuințe[124]. Foarte puțin fier printre dărîmături, dar mult cărbune de lemn. Fiindcă ne aflăm mai degrabă în epoca lemnului decît în a fierului: nu numai casa și mobilierul, dar și carele și plugurile, multe din uneltele vieții de țară, uneori chiar vasele, spre a nu mai vorbi de butoaie, de luntri, de casele de bîrne de la munte, sînt de lemn[125]. Cioburile de vase de tip celtic se găsesc alături de lucrurile care continuă vechea tradiție locală din neolitic[126], iar în cîmpia munteană, alături de foarte numeroase cioburi de vase de origine grecească, în primul rînd de amfore provenind din Thasos, din Rhodos sau din Cnidos ori chiar de pe coasta Pontului Euxin. Nu există întrerupere în straturile culturilor care s-au succedat, dar există întrepătrundere: cutare urnă funerară de vechi tip local se găsește în tovărășia cupelor celtice sau grecești ori a sticlei egiptene caracteristice pentru această vreme tîrzie[127].

Satele sînt foarte mici: abia acoperă o suprafață de un hectar și jumătate pînă la două hectare; numărul lo-

cuințelor n-a putut deci să treacă mult peste sută, cu toată micimea lor extremă[128]. A vorbi de ulițe ar fi aproape fără rost: abia dacă sînt cîteva poteci destul de strîmte și de neregulate. Depozitele de grîne și de semințe de plante agricole și textile, păstrate în gropi în formă de *dolia*

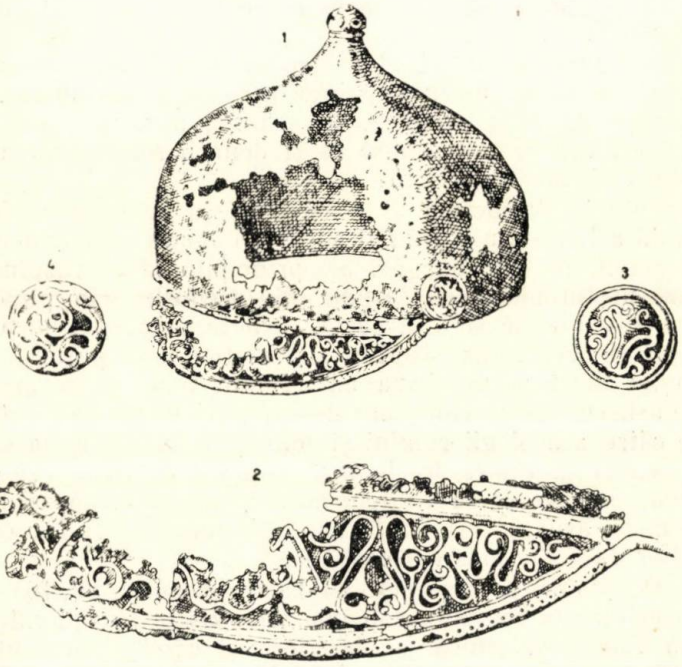

Fig. 52 — Lucruri din mormîntul celtic de la Silivaș

săpate simplu sub locuințe, depozite de altfel bine cunoscute și de autorii vechi ca fiind caracteristice pentru Tracia, au fost deseori constatate în șesul muntean: numele lor e *siri*, care pare să fie trac; conținutul lor e foarte caracteristic: grîul, inul, cînepa, meiul par să fi fost speciile cele mai obișnuite pentru contemporanii din cîmpia daco-getă ai lui Alexandru cel Mare și ai succesorilor lui.

Marele număr de vase grecești (amfore cu mănuși stampilate, cupe deliene, canthari attici), găsite cam pretutindeni în satele dace de la sud și est de Carpați, ne ajută să datăm materialul indigen și celtic într-un chip foarte precis. Cît despre monede, vom vorbi despre ele mai jos: numărul lor e foarte mic în așezări; cele mai multe se găsesc sub formă de tezaure îngropate în locuri izolate[129].

În satele dace din La Tène-ul transilvan, ceramica greacă e — cel puțin în starea actuală a cercetărilor — aproape cu totul absentă. În schimb, monedele grecești sînt tot atît de numeroase ca și denarii romani din ultimele trei veacuri a. Chr.

Totuși, strălucirea și puterea vieții dace în a doua vîrstă a fierului nici n-ar fi putut fi bănuită fără o anchetă făcută în înaltele burguri ale principilor daci, răspîndite cam pretutindeni în Carpați, din Cehoslovacia pînă în Transilvania de sud. Această anchetă a început încă de acum un veac, dar săpături sistematice n-au putut fi săvîrșite decît acum cîțiva ani și sînt încă la început[130]. Totuși, cele două campanii de săpături făcute la Costești de către arheologii romîni și sondajele executate la Grădiștea și la Piatra Roșie mai de mult de către cei maghiari ne permit să emitem încă de pe acum păreri bine formate asupra așezării, planului, tehnicii și epocii cetățuilor dace din masivul carpatic.

Descrierea pe care ne-o dă Tacit (*Annales*, IV, 46—51) cu privire la cetățuile sau mai bine zis la munții întăriți din Tracia balcanică — descriere al cărei echivalent se întîlnește la Cassius Dio (LXVIII, 9, 3), acolo unde e vorba de războaiele lui Traian împotriva dacilor (munți întăriți la fel trebuie să fie luați cu asalt de către romani) —, își regăsește în cetățuile dace din munții Transilvaniei de sud-vest o ilustrare desăvîrșită: *montem occupat angustum e aequali dorso continuum usque ad proximum castellum*[131]. Acești munți, întăriți cu adevărate turnuri cu caturi, prezintă terase concentrice care urcă pînă la acropole, unde e locuința principelui. Această locuință e la rîndul ei fortificată cu unul sau mai multe turnuri pătrate avînd ziduri puternice de 3 m grosime. Terasele,

operă imensă lucrată de mîna omului în masivul stîncos, sînt și ele ocrotite dinspre rîpi cu valuri și palisade. Cetatea de asemenea e apărată cu un zid care o înconjură în dreptul terasei mijlocii și care prezintă la unghiurile mai înaintate turnuri pătrate destul de spațioase. Acest zid e construit din blocuri mari de calcar lucrate, aduse destul de departe (e demn de reținut acest semn de bogăție și de putere a principilor daci): blocurile nu sînt legate între ele nici cu scoabe de metal în felul grecesc, nici cu var după tehnica romană mai nouă, ci prin pene mari de lemn, adevărate bîrne. E prin urmare principiul acelui *murus gallicus*[132] așa de bine cunoscut în Gallia și în toată Europa celtică. Totuși, zidurile cetăților dace n-au decît temeliile de piatră. Restul e zidit din cărămizi uscate la soare ca în Grecia arhaică sau în Orient. Tot ca în Sudul arhaic, de pildă la Dipylon în Atena, regăsim și tehnica *à crochet*[133] (cunoscută în Provence, dar mai mult la liguri)*.

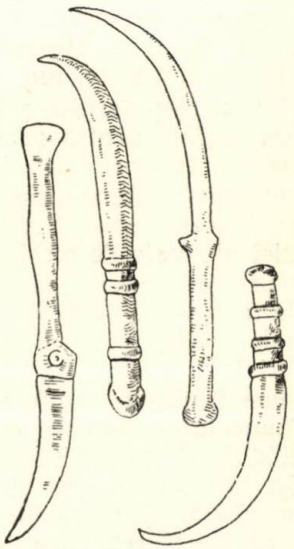

Fig. 53 — Săbii curbe și cuțite de luptă, dace. După Columna Traiană.

În Dacia e, prin urmare, o varietate de *murus gallicus* necunoscută în Apus. Ceea ce e foarte ciudat e că pe Columna lui Traian vedem o imagine cu totul aproximativă a adevăratului sistem dac de a zidi în piatră și lemn, o imagine aproape falsă dacă ne gîndim că reprezintă, cu unele rezerve, mai mult sistemul de clădit celtic din Apus decît sistemul daco-getic. Iar identitatea de tehnică a cetăților din munții dacici de la est de *Sarmizegetusa* cu cea de pe Muntele Zînei lîngă *Potaissa* e atît de

* Cf. Déchelette, *Manuel*, II, 3, p. 998.

mult în afară de orice îndoială, încît sîntem siliți să admitem generala răspîndire a acestei tehnici în toată Dacia.

De epoca cetăților dace ne vom ocupa ceva mai jos, cînd vom atinge chestiunea religiei getice. Pentru moment e de ajuns să precizăm că datarea lor în La Tène-ul recent e triplu confirmată: prin cioburile de vase din La Tène III și bronzurile celtice de stil contemporan, prin monedele grecești din orașele de la Pontul Euxin: Istria și Mesambria, prin monedele celtice ale eraviscilor din Pannonia.

Centre puternice prin situația lor strategică, ascunzători bogate pentru prada îngrămădită de căpeteniile războinice în aceste acropole formidabile, cetățile dace sînt deosebit de numeroase tocmai în regiunea minelor de fier ale Transilvaniei. Nicovale, zgură și obiecte de fier, dar și mici nicovale de meșteșugari pentru podoabe scumpe, tezaure celebre de monede de aur de la Lisimah, de o parte, de la Koson, de alta, caracterizează îndeajuns activitatea industrială, fastul politic, într-un cuvînt marea putere materială a principilor care au domnit aci. Un nume se impune înaintea tuturora cînd constatăm că la Grădiștea Muncelului calcarul, andezitul sau porfirul cu care a fost clădită și împodobită cetatea au trebuit să fie aduse de foarte departe și urcate pînă în vîrful muntelui la 1250 m cu sforțări și primejdii extraordinare: este numele marelui rege get Burebista, a cărui epocă e tocmai aceea a frumosului La Tène III dac[134] și a cărui putere și bogăție ar putea îndeajuns, fără altă dovadă, să explice măreția și monumentalitatea unei sforțări de care abia romanii ar fi putut fi capabili. Să trecem acum la industria fierului în Dacia, spre a examina principalele tipuri industriale care caracterizează La Tène-ul dac ca o varietate perfect circumscrisă și autonomă a celei de-a doua epoci de fier europene.

E sigur că marile ateliere de la Lovačka și Gališ lîngă *Mukačevo* în Carpații de nord, situate în plin teritoriu get, au lucrat aproape exclusiv pentru dacii din miazănoapte, pe cînd atelierele de la Cugir, Sebeșel, Grădiște, au trebuit să dea arme și unelte dacilor din Transilvania de sud. Cît despre Banat și Oltenia, nu este exclus ca industria scor-

discă a fierului să fi introdus acolo tipuri mai mult iliro-celtice de arme și unelte. În adevăr, securile, cuțitele, spadele, lăncile din sud-vestul Daciei își regăsesc adesea paralele în Iliria și chiar mai departe, pînă în Italia, precum

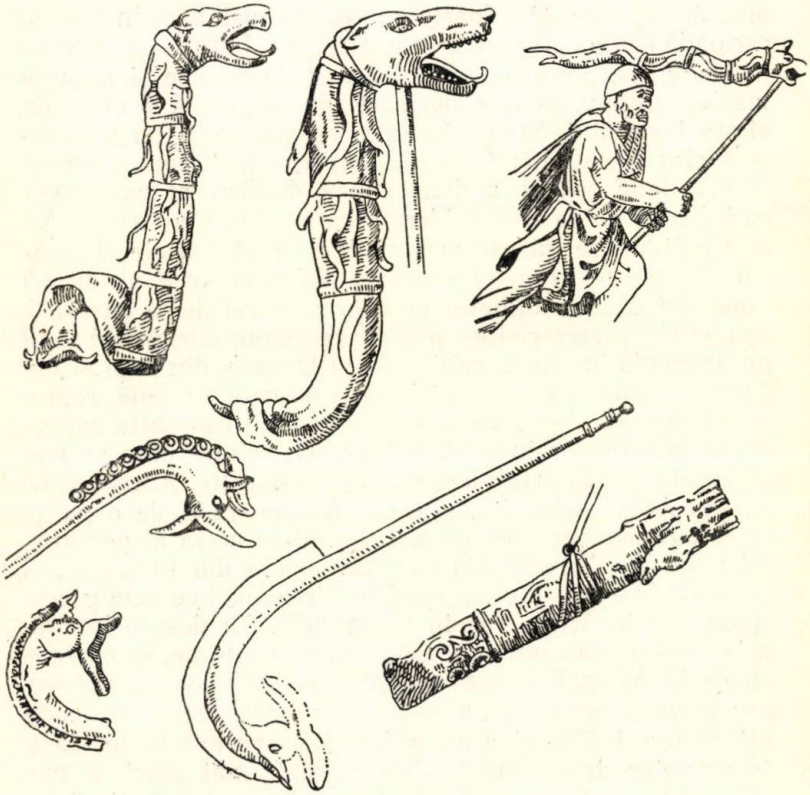

Fig. 54 — Sus, stindarde *(dracones)*, jos trompete *(carnyx)* și o tolbă, obiecte dace figurate pe Columna Traiană

vom arăta îndată. Și nu lipsește nici tendința contrarie a influenței daco-gete pînă în Italia.

Arma și unealta clasică din vremurile pre- și protoistorice e securea. E curios că forma de secure cea mai caracteristică din La Tène-ul recent în țările italo-celto-iliro-dace,

cateia[135] (fig. 51), n-a avut pînă acum o explicație tipologică suficientă: cercetătorii s-au gîndit mai degrabă la formele germanice, merovingiene, derivate, decît la ceea ce era mai vechi și mai apropiat de origini, deci în chip firesc mai hotărîtor, anume la securile de bronz, de cupru sau de aur, de tip carpatic, foarte cunoscute mai ales în ultima perioadă a bronzului transilvan (fig. 29). Foarte răspîndită în Dacia, ca pretutindeni la răsărit de Alpi, e și securea masivă și grea, de fier, derivată din securea *à douille* din vîrsta bronzului. Strîns înrudite cu tipurile bronzului recent sînt și cuțitele: însă nici cuțitele, nici tipul cel nou, caracteristic pentru a doua epocă de fier, al cosoarelor curbe, n-ar putea fi considerate ca specifice pentru Dacia: aceste tipuri se găsesc pretutindeni ca și coasele și secerile, fiarele de plug, ciocanele, foarfecele etc. Cuțitele cu lamă dublă și cu mînerul la mijloc, ca cel de la Vîrșeț[136], sînt chiar caracteristice pentru regiunile ilirice. Absolut necunoscută în lumea celtică de la Dunăre, din Alpi și din Apus e spada în formă de coasă: Columna Traiană, reproducînd armele dace, dă o atenție cu totul deosebită spadelor și pumnalelor încovoiate (fig. 53), dintre care se mai păstrează cîteva originale în muzeele noastre. Aceste arme sînt probabil strîns înrudite cu *sicae*-le trace, de o parte, cu iataganele persane, de alta (de pildă acela al persanului mort din Muzeul din Neapole, operă din Pergam), și n-au nimic a face nici cu spadele ilirice, nici cu cele greco-italice, ca în Attica sau în Picenum[137]. Cît despre iataganele enorme sarmato-bastarne reprezentate pe Monumentul de la Adamclisi, acestea sînt acei *gladii quos praelongos utraque manu regunt*[138], despre care vorbește Tacit (*Historiae*, I, 79), și a căror formă e aproape la fel cu a iataganelor dace; totuși, sînt cu mult mai mari și mai grele. În ce privește vîrfurile de lănci, ele sînt de tipul comun cunoscut pretutindeni și de mărimi foarte variabile.

Trebuie astfel să concludem, în privința armelor ca și în cazul cetăților dace, că geții cu toate infiltrațiile celte în Dacia și cu tot contactul apropiat pe care dacii îl aveau cu cultura celtă, n-au lepădat niciodată caracterul local pentru modelele noi. Spadele celte erau bine cunoscute în Dacia, dar le erau preferate iataganele.

Şi mai complicată e chestiunea stindardului dac, din pricina elementelor cu totul felurite care intră în discuţie. Balaurul dac e, la drept vorbind, un cap de lup prelungit în chip de şarpe mare. Dar lupul e un animal foarte obişnuit, de pildă, în decorul ornamental al mînerelor de oglinzi scitice de bronz: totuşi nu în aspectul său specific şi realist apare ca stindard, ci în atitudinea ofensivă de monstru fantastic, cu gura larg deschisă, ca în ornamentaţia mînerului de sabie scită de la Dobolii de Jos în Transilvania de sud-est (fig. 19) sau ca pe fibulele de aur de la Mihalkovo (fig. 35), ori pe vasul de lut de la Paşachioi (fig. 36), sau mai ales gravat ori decupat în bronz, în Caucaz, în prima epocă a fierului. Şi pretutindeni acest cap ne aduce aminte de capul de demon asiro-babilonian Tiamat, sau de demonii hetiţi. În arta Asiei anterioare din mileniul II a. Chr. trebuie să căutăm originile capului de monstru care serveşte de stindard dacilor din La Tène. Dar acest cap e aplicat la un şarpe mare, aşa cum ne apare pe nenumăratele tablete votive reprezentînd pe aşa-zişii eroi traci, Cabiri, Dioscuri, sau, după ultima versiune a lui Rostovţev, „călăreţi danubieni“ [139], jumătate traci, jumătate iranieni, sincretizaţi cu cultul lui Mithras. Dar chiar această simbioză teologică a balaurului şi a lupului sau leului se întîlneşte pe la 1120 a. Chr. pe o stelă a lui Nebukadnetzar I, unde, în zona a patra, vedem reprezentat exact simbolul balaurului dac. Ca şi motivul decorativ al grifonului emigrat din Mesopotamia, mai întîi în mileniul II către Creta, apoi pe la 1000 a. Chr. către Asia centrală, de o parte, spre Grecia, Italia şi Gallia, de alta, tot aşa motivul balaurului pare să fi devenit foarte obişnuit în Asia centrală şi în Europa din prima epocă a fierului. Stindardul numit pe urmă *draco*[140] şi trecut ca steag militar şi în armatele imperiului roman, a trebuit deci să existe deopotrivă la iranienii asiatici şi la cimmero-iranienii din Europa încă din prima vîrstă a fierului: la dacii din La Tène e un element de caracter oriental, îndeosebi iranian. La romani ni se pare, dimpotrivă, că a fost un element danubian traco-get, răspîndit pretutindeni în armată prin adoratorii zeilor-cavaleri, al căror stindard era un *draco*, cu mult înaintea admiterii oficiale a acestui

chip ca steag roman: exemplul reliefului cu zeii danubieni găsit la Terracina poate servi ca un indiciu clasic. Cît despre trompeta de război dacă, ea este identică, cel puțin pe Columna lui Traian (fig. 54), cu *carnyx*-ul gallilor[141]. Nimic mai firesc, avînd în vedere stilizarea teriomorfă a carnyx-ului, strîns legată de celelalte manifestări analoge din La Tène-ul dac: stindardele cu balaur, de o parte, colierele, brățările și inelele cu capete de șerpi sau chiar de balauri, de alta.

Iată deci trei elemente meridionale sau orientale din La Tène-ul dac: zidurile de cărămizi uscate la soare, iataganele și stindardele, cîteșitrele răsunînd în mijlocul civilizației gete atît de profund pătrunsă de elemente celtice fie în industria fierului, fie în aceea a lutului ars. Dar mai e ceva. Nu vom stărui asupra măruntelor instrumente de toaletă descoperite în morminte, ori asupra veșmintelor populare reprezentate pe monumentele romane, prea puțin caracteristice pentru a trage din ele vreo concluzie. Ne vom opri, dimpotrivă, la obiectele de podoabă, coliere, brățări, fibule etc., și vom încerca să le definim originile stilistice și, chiar prin aceasta, originea lor geografică și deci etnografică.

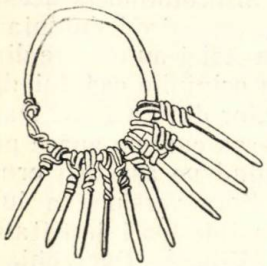

Fig. 55 — Inel decorativ de argint de la Someșul Cald

Spre deosebire de epoca bronzului și chiar de prima epocă a fierului, care întrebuințează aurul în foarte mare cantitate pentru podoabe, La Tène-ul dac e caracterizat prin lipsa aproape totală a aurului în tezaurele din acea vreme (îngropate în cursul războaielor) și prin marea predominare a argintului. E de altfel un fenomen cunoscut și în Italia, în aceeași epocă (La Tène II și mai ales III). Se poate afirma că aproape nici una din formele La Tène-ului occidental, notate și comentate de Joseph Déchelette în clasicul său „Manual", nu lipsește în Dacia. Totuși Dacia prezintă unele diferențe caracteristice: daco-geții nu par să fi cunoscut frumoasele lanțuri smălțuite cu incrustații roșii de care nu sînt lipsite nici Ungaria, nici Boemia

celtică; dimpotrivă, Dacia ne oferă un tip de lanț de podoabă de argint cu pandantive ciudate în formă de cuie mărunte (fig. 55). De asemenea colierele fastuoase, brățările și inelele de aur, bogat decorate în formă de benzi ajurate și cu motive figurate sau geometrice derivate din originale grecești, așa cum au fost găsite în regiunea Rinului de mijloc sau în a Garonnei, fie chiar în Ungaria — la Herczeg Marok în Baranja — în strînsă legătură cu podoabele asemănătoare de bronz din Boemia și din Bavaria, lipsesc pînă acum în Dacia, dar, în schimb colierele, brățările și inelele de argint, spiraliforme și cu capete de șerpi la cele două extremități (fig. 56), devin aproape specifice pentru perioada a III-a a La Tène-ului în Carpații getici. Apropierile antitetice: Italia, Dalmația, Dacia (brățări spiraliforme cu protome de șerpi, de aur și încă mai numeroase de argint), de o parte, Pannonia, Boemia, Bavaria (aceleași obiecte în stil renan) de alta, par să se impună. Deci nu printr-o simplă întîmplare întîlnim în Dacia și în Italia de nord și de răsărit (de pildă la Ornavasso și la Montefortino) aceleași securi de război cu tub orizontal larg turtit pe mîner și aceleași tipuri de podoabe.

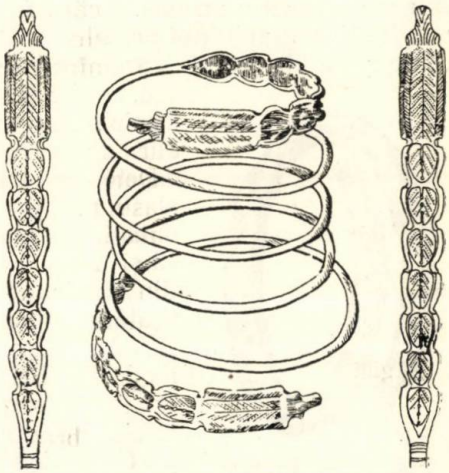

Fig. 56 — Brățară de argint din Transilvania

Totuși legăturile dintre lumea celtică din nord-vestul danubian (Bavaria, Boemia, Moravia) și Dacia nu lipsesc: brățările masive excise ori împodobite cu motive curvilinii în relief se găsesc în ambele părți (fig. 57); de asemenea, brățările de bronz cu mari emisfere sau semiove scobite, deosebit de cunoscute din Elveția pînă în Moravia, sînt foarte numeroase în Dacia de nord (fig. 58).

Aceste tipuri lipsesc însă în Dacia de sud, unde raporturile stilistice devin, dimpotrivă, mai strînse cu Dalmaţia şi cu Italia. Credem că nu depăşim justa măsură a dreptului de a generaliza admiţînd că cele două mari curente de civilizaţie celtică: cel de nord mergînd pînă în Ucraina şi cel de sud mergînd pînă în Asia Minoră se regăsesc bine diferenţiate în amănuntele modelelor şi procedeelor artei industriale daco-getice din La Tène.

Dar Dacia e un teritoriu prea organic-unitar în civilizaţia sa pentru a se diferenţia în chip absolut după regiunile de influenţe străine. Astfel nici lanţurile de argint cu pandantive gladioliforme, nici brăţările mari spiraliforme cu capete de şerpi, caracteristice pentru regiunile din sud, nu lipsesc cu totul în nordul Daciei. Mai mult, credem că putem afirma că brăţările spiraliforme cu capete de şerpi, găsite în sec. III şi IV p. Chr. în Germania, în Scandinavia şi chiar în Finlanda, trebuie să-şi aibă prototipurile nu la goţii din Rusia de sud, unde acest tip de brăţări nu se întîlneşte într-o formă în adevăr analogă, ci în Dacia, unde modelele La Tène-ului III dau uneori iluzia perfectei identităţi cu similarele lor din Nordul germanic.

Fig. 57 — Brăţară de bronz de la Gyoma (Ungaria)

Ceramica dacă din La Tène confirmă în chip strălucit completa unitate de stil a civilizaţiei La Tène din Dacia. Tipuri de vase de origine evident septentrională (Bavaria, Boemia etc.) se regăsesc pînă în Muntenia. Şi, dimpotrivă, pătrunderea elenistică, aşa de puternică la est şi sud de Carpaţi, nu crează totuşi, nici aci, nici o directivă elenizantă în tradiţia ceramistă locală, care rămîne filoceltă şi antigreacă pretutindeni în Dacia. Influenţa celtică introduce în Dacia pentru prima dată roata. Niciodată mai înainte carpato-danubienii nu întrebuinţaseră această unealtă. Totuşi, tradiţia veche de a lucra vasele simplu cu mîna continuă: vasele de tip arhaic, cu reminiscenţe chiar neolitice[142], sînt foarte numeroase în satele dace din La Tène.

Vasele de tip nou celtic (fig. 59 și 63), urne, boluri, cești, farfurii, străchini, vase-suporturi sau cupe cu picior înalt, căni etc., aproape fără excepție de lut cenușiu ori cafeniu, uneori negru ori roșcat, cu pasta fină și cu profiluri foarte frumoase, sînt extrem de numeroase: cu toate imensele cantități ale acestei olării în așezările La Tène-ului II din Dacia, nu putem totuși să-i tăgăduim caracterul exotic de marfă importată pe calea comerțului. Alături de aceste vase de calitate foarte aleasă și a căror origine,

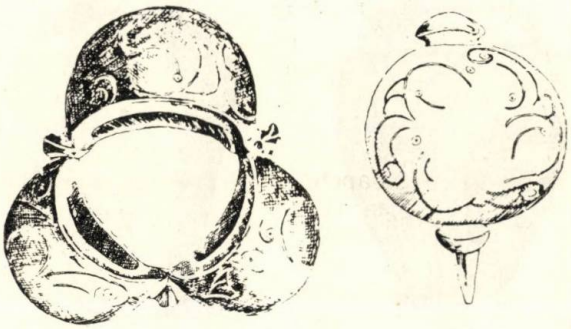

Fig. 58 — Brățară de bronz de la Sîntioana

chiar după caracterele lor tipologice, e de căutat în regiunile celtice din miazănoapte, avem o întreagă industrie locală de vase La Tène fabricate de localnici. Ceea ce e foarte ciudat e că acești olari geți, care știau foarte bine să prepare pasta fină, cenușie, de tip occidental și de asemenea și elenistic, își lucrau adesea vasele cu mîna și le dădeau forme cu totul rurale și primitive, amintind neoliticul.

Această industrie ceramică locală a continuat și sub romani. Și vom adăuga și o altă constatare: vasele din necropolele postromane din Dacia (fig. 60) dovedesc o dependență atît de mare de vasele dace din La Tène III, încît am putea fixa liniile principale ale unei întregi genealogii a ceramicii daco-celte în afara influențelor pur romane, de la geții lui Burebista pînă la goții, la gepizii și la avarii din primul ev-mediu. Cine a transmis formele?

Nu e decît un răspuns: aborigenii care au rămas totdeauna pe loc[143].

Nici influența ilirică nu lipsește în ceramica dacă din La Tène. Totuși acele urne mari în formă de clopot, de pastă trandafirie, tip Donja Dolina, întîlnite deopotrivă în valea Mureșului și în aceea a Dunării, alături de obiecte de metal amintind Hallstattul tîrziu al acelei Dalmații niciodată obișnuite cu formele adevărat „La Tène", sînt

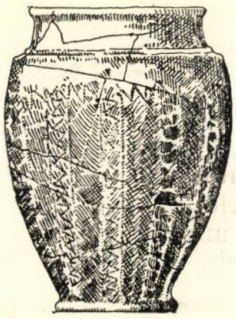

Fig. 59 — Urnă de lut de la Sighișoara

Fig. 60 — Vas barbar de lut din Muzeul național din Budapesta

puțin numeroase în Dacia: ele dovedesc mai mult influențe mai vechi și prezența unor elemente etnice ilirice pînă la frontiera însăși a Daciei occidentale. Cît despre vasele suport („cupe cu picior înalt"), există în Dacia o dublă sinteză: elemente din nord-vest — fixate din nou, mulțumită influenței celtice, pe baze mai vechi hallstattiene, alpine, de imitație a vaselor de metal — și alături, vase cu picior foarte înalt și buze larg răsfrînte (fig. 61), de tip mai mult italic, transmis apoi pe calea ilirică și foarte probabil fără legătură imediată cu celții din sud-vest[144].

Dacă amforele grecești din sud, cupele deliene (fig. 46—47) și acei *kantharoi* de fabricație poate attică din aceeași epocă elenistică tardivă (fig. 62) se regăsesc adesea în așezările getice din cîmpia munteană, venite pe

Dunăre și pe marii săi afluenți în sus, pînă departe în Carpații meridionali, Transilvania nu ne-a dat încă un asemenea material oriental: însă nimic nu se împotrivește ca Dacia centrală și de nord să fi cunoscut de asemenea ceramica elenistică[145], avînd în vedere că această marfă a pătruns, în Europa centrală, și mai departe către nord decît la noi. În aceeași cîmpie munteană putem nota, în sfîrșit, importul de vase de sticlă colorată și cu deosebire al celor de culoare albastră cobalt caracteristice pentru epoca La Tène III.

Să ne oprim acum un moment asupra activității industriale și comerciale din La Tène-ul dac.

Ținînd seama de marele număr de unelte și arme din a doua epocă a fierului găsite în Dacia și dintre care pumnalele și săbiile încovoiate sînt de un tip care nu se executase nicăieri altundeva, e foarte probabil ca minele de fier din Dacia să fi fost exploatate într-un chip mult mai activ decît ne-ar putea sugera cele cîteva cuptoare, zgura, nicovalele, ciocanele și celelalte unelte de fierari descoperite pînă acum la noi[146]. Pe de altă parte, nu e mai puțin probabil ca celții să fi fost maeștrii geților în materie de metalurgie. În adevăr, cea mai mare parte din tipurile de unelte de fier făurite în Dacia nu derivă din formele corespunzătoare din ultima perioadă a bronzului get, ci sînt absolut identice cu formele occidentale: fiarele de plug, coasele, secerile, custurile etc. sînt aceleași la celți și la daci. Ca și în Apus, principalele centre metalurgice de la noi au trebuit să fie *castellieri*-i de pe munții înalți: vecinătatea minelor de fier cu puternicele cetățui dace din Transilvania de sud-vest n-a putut să fie în nici un caz întîmplătoare. Dar resturile de minereu de argint și uneltele de orfăurărie găsite tocmai în aceste cetățui dace ne dovedesc că frumoasele podoabe de argint, de stil mai mult local, găsite în morminte și în depozitele ascunse din La Tène-ul III getic au fost lucrate pe loc[147]. Și dacă nu e mai puțin adevărat că marele număr de monede thasiene și macedonene de argint alcătuiau un material excelent pentru giuvaergiii daci, totuși monedele dace de tip local ar fi consumat ele singure tot argintul străin dacă minele țării nu și-ar fi dat contribuția lor. O sugestie tot atît de instructivă ne e dată de scriitorii antici în legătură

cu comorile lui Decebal capturate de Traian. Tot acest aur, fie bătut ca monedă, fie, mai adeseori, sub formă de vase ori podoabe de metal scump, trebuie să fi fost dobîndit nu numai pe calea năvăliriior și războaielor lui Burebista și ale urmașilor săi pînă la Decebal, în teritoriile străine: celtice, grecești și trace, ci și prin munca stăruitoare a aurarilor în mine, precum și în rîurile cu nisip aurifer atît de numeroase în Dacia. N-aș putea totuși să trec peste impresia directă pe care am avut-o din descoperirile pe loc și din obiectele păstrate în muzee, că aurul în Dacia, ca și în Gallia, în La Tène, nu e metalul prețios prin excelență așa cum e în vîrsta bronzului și că argintul e, dimpotrivă, cu mult mai obișnuit decît aurul[148], tocmai în țara aurului care e Dacia. În adevăr, dacii care au învățat de la celți și arta de a bate monede, *n-au emis niciodată monede de aur.* Tetradrahmele lor concave foarte subțiri și mari, imitate fie după staterii de argint ai lui Filip II (fig. 64) și după tetradrahmele lui Alexandru cel Mare, fie după tetradrahmele thasiene (fig. 65), și făcute dintr-un aliaj foarte prost — în care bronzul era introdus pînă în proporția de 55%, iar argintul nu intra decît abia cu 34%, ca la *Petelea* în valea de sus a Mureșului — n-au nimic corespunzător în aur. Încercarea lui Forrer* de a demonstra că dacii au bătut și monede de aur, mi se pare complet arbitrară, avînd în vedere că toate motivele pe care se sprijină pot servi spre a dovedi și contrariul: anume, că aceste monede erau celtice, iar nu dace. De asemenea dacii n-au emis monede de bronz. Exemplele de monede de cupru, dace, aduse de cutare numismat diletant nu dovedesc nimic altceva decît că respectivul erudit nu cunoaște monedele *fourrées* celtice, adică monede de cupru poleit cu argint, așa de comune și în părțile Dunării de Jos.

Numărul tezaurelor monetare dace de imitație după tetradrahmele macedonene ori thasiene e foarte mare. Totuși, față de monedele străine autentice, grecești, de o parte, încă din secolul IV, romane, de alta, după sfîrșitul secolului III, răspîndite pretutindeni în Dacia prin

* *Keltische Numismatik der Rhein- und Donaulande,* Strassburg, 1908, p. 206 și urm.

comerț, imitațiile barbare nu joacă decît un rol destul de modest. Ele n-au putut să aibă de altfel decît o circulație foarte restrînsă și forțată — ținînd seama că toată lumea prefera moneda sănătoasă, grecească sau romană.

Foarte redus e în Dacia numărul monedelor celtice (mă gîndesc mai ales la emisiunile caracteristice de aur: „Regenbogenschüsselchen“[149] și la imitațiile denarilor

Fig. 61 — Vase cu picior de la Pecica

romani). Popoare de civilizații asemănătoare, dacii și celții n-aveau multe schimburi de caracter comercial pe bază de bani. Iar dacă, de pildă, în cetățuia principelui dac de la Costești s-au descoperit deopotrivă monede de ale eraviscilor și monede de ale Istriei și Mesambriei, aceasta ne poate servi numai ca o indicație a posibilităților comerciale care existau în Dacia în cele două direcții, nu însă și pentru a demonstra intensitatea acestor legături comerciale. În adevăr, comerțul cel mare cu Dacia nu era nici în mîinile grecilor de la Pontul Euxin, nici în alt celților din Pannonia, ci în mîinile marilor exportatori de vin și de untdelemn din Grecia propriu-zisă și din Macedonia și apoi în mîinile negustorilor italici și greci de la Adriatica; monedele acestor greci din Egeea și apoi ale romanilor sînt acelea care se întîlnesc pretutindeni în

Dacia, iar nu monedele grecilor pontici ori ale celţilor de la Dunărea mijlocie.

Abia cînd luăm în cercetare numărul enorm de cioburi de amfore greceşti (thasiene, rhodiene, cnidiene, în primul rînd, dar şi de alte proveniențe) care s-au găsit în aşezările La Tène din Moldova şi din Muntenia (uneori aceste cioburi sînt tot aşa de numeroase ca şi cele „celtice")[150], ne dăm seama de intensitatea pătrunderii elenistice în Dacia de miazăzi şi de răsărit: ai impresia că te găseşti în plin teritoriu rural al vreunei cetăţi greceşti de la Pontul Euxin. Dacă găsim deci în Dacia atîta monedă bună de argint macedoneană ori grecească încă din secolul IV a. Chr. (amforele thasiene suie înapoi pînă în aceeaşi epocă), e fiindcă bogăţia ţării (grîul, mierea, pieile, sarea, sclavii), care se putea cumpăra aci, nu putea fi plătită numai în natură cu vinul, untdelemnul, vasele de bronz, armele de oţel bun, vasele de sticlă colorată, podoabele de haine şi aplicele de hamuri de bronz aduse în schimb de către negustorii greci. Dacii îşi aveau de multă vreme propria lor artă industrială şi podoabele lor erau mai preţioase şi uneori chiar mai frumoase decît produsele greceşti de a doua mînă. Trebuia deci să li se plătească în bani. Şi de asemenea romanii, pătrunzînd mai ales de la începutul secolului II a. Chr., în mare număr, în regiunile danubiene, plătesc în bani cumpărăturile pe care le fac în Dacia. Tezaurele de denari romani din ultimele două secole ale Republicii şi de drahme de-ale Apolloniei şi de-ale Dyrrachiului descoperite în Dacia sînt extrem de numeroase, iar data la care aceste tezaure au fost îngropate în cea mai mare parte e caracteristică: un mare număr dintre tezaure se opresc cu denarii lor la data de 44 a. Chr. Nu trebuie prea multă fantezie pentru a afla cărui eveniment istoric îi datorim această constatare: Dacia trebuie să fi fost plină, ca şi Gallia din aceeaşi vreme, de *Italicei negotiandi causa*

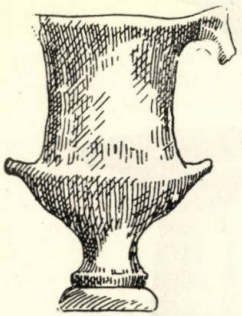

Fig. 62 — Cantharos găsit la Zimnicea

consistentes[151]. La vestea expediției pregătite de Caesar împotriva lui Burebista ei fug: nemaiavînd nădejdea să-și scape cu ei și mica lor avere în bani, o îngroapă, gîndindu-se că au să se întoarcă o dată cu armatele romane victorioase și au s-o regăsească.

Statistica depozitelor monetare din Dacia ne dovedește că jumătatea sud-estică a țării a fost influențată mai mult

Fig. 63 — Ceramică dintr-un mormînt celtic de la Balsa (Ungaria)

de greci, pe cînd jumătatea de apus și de nord mai mult de romani. Dar cu începere din secolul I a. Chr., penetrația romană se arată așa de puternică și de generală, încît denarii republicani devin obișnuiți în Muntenia și chiar în Moldova[152], iar unele așezări din La Tène-ul II recent din șesul Munteniei, ca cea de la *Tinosul* pe Prahova, se arată mai legate de tîrgul roman decît de cel grecesc: cîteva oglinzi de metal alb și vase de bronz de factură ori de stil sud-italic și o medalie de la Agrippina dovedesc această schimbare de front economic și spiritual. Cît despre Transilvania, vasele de bronz de origine campană găsite pînă acum ne dau cele mai bune speranțe pentru săpăturile viitoare[153].

Cu toate aceste influenţe precumpănitoare din sudul eleno-italic, dacii continuă totuşi să rămînă, şi în epoca celtică, septentrionali. Arta lor industrială rămîne geometrică chiar cînd e vorba să adopte motivele decorative cu capete de animale, religia lor rămîne aniconică, zeul lor suprem rămîne stăpînul unic al cerului înnourat, adorat în peşteri pe vîrfurile înalte ale munţilor. Să ne oprim mai întîi un moment la arta getică din La Tène.

Dacia suferise, începînd din ultima perioadă a vîrstei bronzului, în chip aproape statornic, influenţa artei natu-

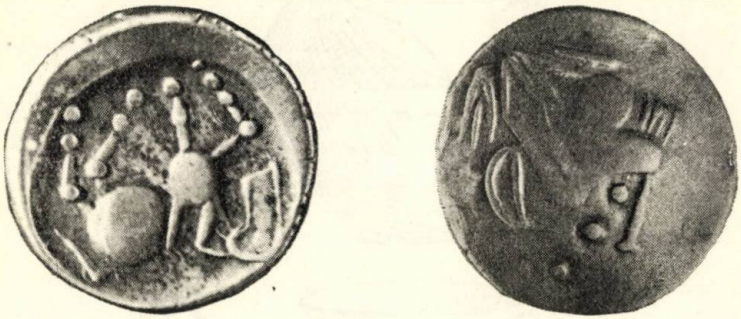

Fig. 64 — Monedă dacă găsită în Transilvania. Imitaţie după monedele macedonene

raliste: prin mijlocirea cimmero-sciţilor şi a grecilor ionieni dinspre partea orientală, prin veneto-iliri dinspre partea occidentală: figurine de animale de bronz, fie în stilul naiv scito-siberian, fie în stilizarea mai mult sau mai puţin geometrică hallstattiană, au fost găsite pretutindeni în Dacia. Cutare grup de la *Năieni* în Buzău reprezentînd pe Anaitis călare pe leu între doi acoliţi (fig. 21), cutare rhyton de la *Poroina* lîngă Turnu-Severin reprezentînd pe Marea Zeiţă, sînt monumente ale artei iraniene infiltrate în Dacia şi persistînd aci chiar în epoca La Tène. Totuşi, geţii rămîn credincioşi artei lor geometrice. Încă din a doua perioadă hallstattiană, motivul decorativ al capului de balaur ori de şarpe era comun în Dacia, iar inelele spirale la care unul din cele două capete are acest ornament (fig. 56) sînt obişnuite în arta acelei vremi. Motivul

capului de balaur ori de șarpe, general răspîndit în Europa, dar foarte activ mai ales în țările cu mare influență asupra Daciei, Sciția de o parte, Italia de alta, tocmai în vremea La Tène-ului dac, a putut foarte bine să se infiltreze la noi atît dintr-o direcție, cît și din cealaltă. Totuși stilizarea deosebită căreia i-a fost supus acest motiv în Dacia — unde capul animalului, cu totul geometrizat și împodobit cu incizii liniare, se prelungește către interiorul spiralei printr-o bandă turtită decorată în afară cu un lanț de palmete geometrizate, imprimate prin batere întocmai ca efigia unei monede (fig. 56) — e așa de nouă și analogiile cu tehnica și cu motivele decorative străine așa de rari (n-am putea cita decît teaca de pumnal scitic de la *Melgunov* în Rusia), încît brățările dace amintite pot fi considerate ca opere de artă specific dacă. Tipul dac pare să fi fost apoi adoptat și de triburile germanice, prin mijlocirea quazilor și a marcomanilor vecini, răspîndindu-se pînă în Suedia și în Finlanda. În ce privește figura omenească în arta dacă din La Tène, ea se regăsește de asemenea fie obținută prin lucrul *au repoussé* și pe urmă gravată și punctată pe placa de argint, ca la *Cioara* (fig. 66), fie sculptată și gravată în relief înalt, ca pe cutare fibulă mare din Transilvania cu mască omenească, pe cutare pandantiv, cutare disc decorativ etc. Totuși, în general arta dacă rămîne aniconică.

Cît despre arhitectura monumentală getică, lipsa de spațiu mă face să renunț la orice expunere critică și să trimit la cîteva indicații date aci mai sus în legătură cu cetățuile din Dacia centrală. Notez în treacăt că nu există sculptură decorativă getă și că pietrele, deși foarte bine lucrate și netezite, nu au totuși nici ornament plastic afară de vreo naivă scobitură verticală la muchiile clădirilor.

Să mai consacrăm cîteva cuvinte riturilor funerare și religiei gete.

Începînd din eneolitic[154], locuitorii Daciei au fost aproape fără excepție practicanți ai ritului incinerării și au rămas așa de credincioși ritului lor, încît chiar în vremea romanilor, alături de necropolele și de mormintele izolate de inhumație, în sarcofage, caracteristice pentru noii lo-

cuitori ai Daciei, dacii își ard totdeauna morții și le îngroapă cenușa în urne de forme arhaice. Toți celții veniți în Dacia și-au incinerat morții, cu începere cel puțin din perioada a II-a La Tène. Nu posedăm nici un mormînt celtic — sigur — din La Tène-ul I spre a ști dacă celții au rezistat la început, ca sciții, care chiar prin geți și-au păstrat ritul lor de inhumație ca în Rusia meridională. Mormintele celtice din Dacia de nord-vest conțin, ca în Gallia, și resturi de hrană consacrate morților: de porc,

Fig. 65 — Monedă dacă de argint găsită în Transilvania. Imitație după tetradrahma din Thasos

de pui și, de asemenea, de mistreț. Afară de vasele sacre: urna, cupa, bolul, ceașca, mormintele conțin resturile echipamentului: armele mortului, podoabele, uneori, ca la Balsa, chiar roțile carului său de război. Mormintele getice sînt, dimpotrivă, de o simplicitate impresionantă; aproape nimic alături de — sau în — urna funerară conținînd cenușa. Urna însăși nu e decît rareori de factură contemporană; ea e lucrată cu mîna după modele de veche tradiție neolitică[155]; cîteodată amforele grecești sînt întrebuințate ca urne. Mormintele gete sînt, ca și cele celtice, plane, pe cînd mormintele scitice erau tumulare. Totuși, nu e excepțional să se găsească tumuli sub care să fie îngropați practicanți ai ritului incinerării. La *Caşolț*, lîngă Sibiu, e, de pildă, o întreagă mare necropolă cu morminte tumulare de incinerație[156].

Cetățuile principilor daci din munții Transilvaniei sud-vestice ne oferă unele construcții enigmatice, de următoarele două tipuri, așezate pe terasele inferioare dinafara zidurilor acropolei. La *Grădiștea Muncelului* avem o incintă de blocuri de andezit foarte îngrijit lucrate, formînd un fel de brîu analog aceluia care înconjura tumulii etrusci sau pe cei greci arhaici; dar brîul e dublat: lespezile cercului exterior sînt mai joase și bine alăturate unele de altele, fără a fi prinse cu mortar ori cu crampoane, cele din cercul interior sînt mai înalte și spațiate (fig. 67). Știm, cu ajutorul monumentelor asemănătoare din întreaga Europă centrală și meridională, că, în prima vîrstă a fierului, aceste brîie circulare de blocuri implîntate în pămînt sînt de caracter funerar. Totuși vechile *cromlech*-uri cu lespezi spațiate (și la noi fiecare a șaptea lespede spațiată e mai lată decît celelalte, așa că totalul reprezintă un raport numeric oarecare, de caracter mistic) nu și-au găsit încă explicația[157]. Iar Dacia însăși nu ne mai oferă nici un alt exemplu de brîu circular ca acela de la Grădiștea.

Încă mai enigmatice sînt alinierile de la *Costești*. Aci, tot pe marea terasă care înconjură acropola la un nivel mai jos, avem mai multe alinieri: alcătuite din simple blocuri cilindrice de calcar, de forma unor tambure de coloane înalte abia de cîteva zeci de centimetri, aceste grupări constituie adevărate replice ale celebrelor alinieri megalitice din Bretagne. Dar alinierile noastre, ca și brîul circular de la Grădiștea, *aparțin epocii a doua a fierului* și nimic asemănător nu ne e cunoscut în Europa din această vreme. Pluralitatea lor ar arăta o întrebuințare funerară. Însă nimic sigur nu s-ar putea încă exprima cu privire la aceste construcții al căror caracter religios este evident, dar al căror sens precis rămîne ascuns.

Cine sînt autorii acestor construcții enigmatice, adică stăpînii castelelor care le dominau? Celții sau geții? Se pare, după obiectele mărunte și după monedele care s-au găsit în săpături, că nu ne e îngăduit să admitem ipoteza celtică. În adevăr, încă de pe la 60 a. Chr., Burebista distrusese cu desăvîrșire orice existență independentă celtică

pînă la Alpi. Dar cetăţuile de la *Grădiştea Muncelului* şi de la *Costeşti* sînt înfloritoare tocmai în această vreme. Totuşi, se va spune, brîiele circulare şi alinierile pot fi anterioare, urcînd înapoi pînă în secolul IV, epoca marii năvăliri a celţilor, care i-a dus pe aceşti războinici pe

Fig. 66 — Placă de argint cu figuri în relief. Tezaurul de la Cioara.

carele lor de luptă pînă în răsăritul Transilvaniei. Nu înclin să cred într-o asemenea eventualitate. Căci celţii înşişi îşi pierduseră de multă vreme obişnuinţa de a folosi acest fel de a clădi. Pînă la săpături mai complete, iarăşi *non liquet*[158].

Am remarcat mai sus că zeul suprem get, *Zalmoxis,* e vechiul Zeus, *Dia,* stăpînul cerului înnourat, zeul care mînuieşte fulgerul. Nu e reprezentat în chip plastic. N-am

identificat încă nici una din peșterile de pe vîrful munților unde era adorat, cu atît mai puțin marele său sanctuar *Kogaionon* de care vorbește Strabo. Dar marele zeu ura-

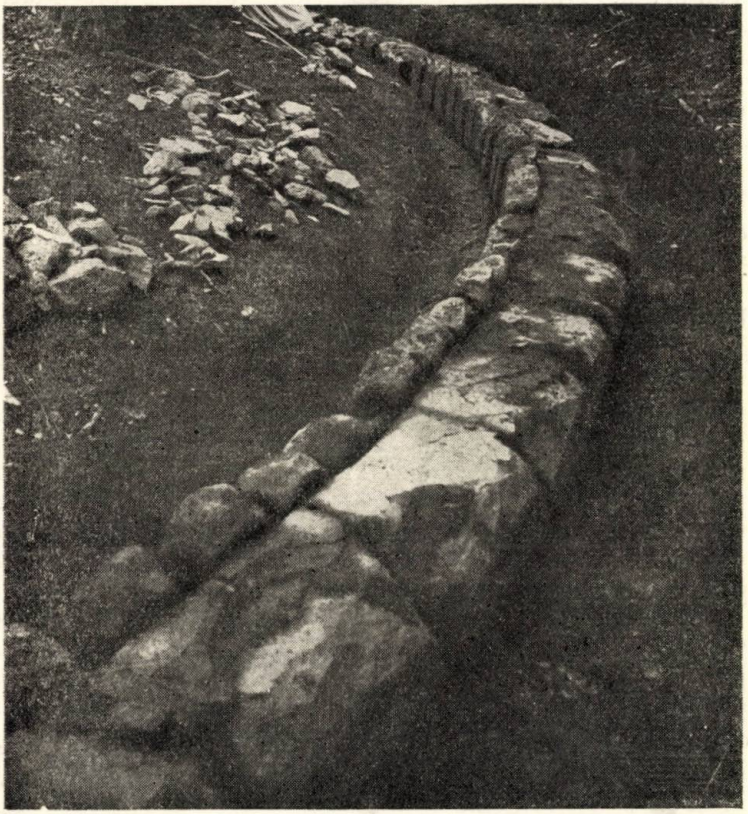

Fig. 67 — Porțiune din incinta sacră, cea mare, de la Grădiștea Muncelului.

nian nu era singurul adorat la daci. Dacă zeii traci din Rodope și din Pangeu n-au nimic comun cu religia getă — și tot ce s-a atribuit pînă acum dacilor în materie de religie orgiastică htoniană, e o simplă confuzie a criticii istorice moderne —, în schimb existența marii zeițe pre-

indo-europene, a acelei Fecioare crude din Bosporul cimmerian, a acelei *Aphrodite Urania*, Artemis „Regala", sau mai tîrziu, chiar sub imperiul roman, *Diana Regina,* e perfect asigurată. Numărul reprezentărilor plastice ale Marii Zeițe șezînd, găsite în săpăturile noastre preistorice, crește din zi în zi. Eneoliticul danubian cunoaște pe Zeița șezînd și pe acoliții săi stînd în picioare, cu tronul și cu masa votivă modelate în lut, reprezentată uneori în aspecte, gesturi și costume aproape minoice. Și pe această zeiță așezată o vedem reapărînd (după criza religiilor htoniene din epoca de bronz a indo-europenilor adoratori ai cerului și ai soarelui) pe plăcile scitice de aur și de argint care reproduc pe Călărețul solar, Açvinul, Dioscurul, venind să primească băutura sacră din mîinile zeiței. Iar rhytonul de la Poroina o reprezintă de asemenea, precum o reprezintă și nenumăratele icoane ale Călăreților danubieni, precum și patera tezaurului de la Pietroasa.

Pe lîngă religia uranică a cuceritorilor indo-europeni, renaște puțin cîte puțin religia htoniană ancestrală a mediteraneenilor aborigeni, cuceriți și, un moment, cu totul copleșiți de noile credințe: de data aceasta religia mediteraneană a zeiței mame nu mai poate să fie învinsă de nici o reînnoire a uranismului. Ea mai trăiește încă pretutindeni la mediteraneenii creștini.

Cercetarea atentă a formelor de civilizație din La Tène-ul dac ne arată că de fapt istoria națiunii daco-romane începe efectiv — din punct de vedere spiritual — încă din secolul III a. Chr., după ce și-a avut primele începuturi, din punctul de vedere al civilizației etnografice, încă din epoca bronzului. În adevăr, villanovienii mai întîi, celții pe urmă, si unii și alții ucenici ai înaltei civilizații din bazinul oriental al Mediteranei, elenizează la rîndul lor pe daci. Dar în chip apusean, adică le împrumută fermentul care civilizase și popoarele italice. La sosirea romanilor, daco-geții nu erau surprinși de nimic nou. Protoistoria Daciei este astfel cea mai bună introducere la istoria romanismului oriental. Situată între lumea cimmero-scito-grecească din Orient și lumea italo-iliro-celtă din Occident, de mentalități și de civilizații profund di-

verse, Dacia, prin situaţia ei ca parte integrantă a Europei centrale, s-a găsit încă de la anul 1000 a. Chr. legată mai mult de lumea occidentală decît de cea orientală: rezultatul nu putea să fie decît romanizarea acestei regiuni din răsărit. Cei mai buni iniţiatori ai ei pe calea spre Occident au fost celţii, cei mai buni colaboratori ilirii, cei mai destoinici stăpîni romanii.

V. CARPATO-DANUBIENII ŞI ROMANII

SECOLUL II a. Chr. vede Roma învingînd în același timp Occidentul și Orientul și statornicindu-și domnia în Spania, în Africa, în Macedonia și în Asia Mică. Dar între aceste fragmente de imperiu nu e aproape nici o continuitate teritorială. Italia se termină la Apenini; Gallia Cisalpină și fîșia de pămînt gallic numită simplu Provincia, între Alpi și Pirinei, cucerită pe la sfîrșitul secolului pentru a uni pe uscat Spania cu Italia, sînt țări de o foarte veche civilizație: greco-ligură de o parte, veneto-iliră de alta — cucerite de asemenea de marea civilizație La Tène din Europa celtică. Se uită prea adeseori că chiar în secolul I a. Chr., cînd puterea Romei se întindea tocmai pînă în Siria, încă se mai vorbea rău latinește la Padova, la Verona, la Milano, că civilizația Galliei Cisalpine, în același secol I a. Chr., se potrivește mai mult cu Europa celtică decît cu Italia romană, că cisalpinii romanizați sînt mult mai înrudiți, ca rasă ori ca mentalitate, cu galii, cu ilirii sau cu dacii, decît cu latinii.

Roma cucerește abia sub August provinciile iliro-celtice și celto-trace care se întind la nord și la est de Alpi pînă la Dunăre. Și nu complet. Pannonia Inferioară, Moesia Inferioară, Tracia vor rămîne încă în afara organizației romane. De altfel, Noricum și Raetia vor păstra foarte multă vreme alcătuirea lor indigenă, sub protectoratul roman. Granița Dunării nu e organizată — pe toată lungimea ei —, se pare, decît sub Claudius; în orice caz, nu cunoaștem nici un document anterior scrisorii lui Flavius Sabinus, guvernatorul Moesiei din 43—49 p. Chr., adresată cetățenilor Istriei și în care găsim prima știre despre vămile Dunării: τὸ τῆς κατὰ τὸν Ἴστρον ὄχθης τέλος μέχρι θαλάσσης[159]. Iar drumul roman care unea cele două lagăre legionare de la *Viminacium* (Legio V Macedonica) și de la *Ratiaria* (Legio IV Scythica), chiar de-a lungul Dunării, fusese construit de către ostașii celor două legiuni abia în 33—34 p. Chr.

Totuși Velleius povestește, numai la cincisprezece ani după biruința lui August (prin Tiberiu) asupra pannonilor, că toți acești „barbari" cunosc limba latină: *omnibus autem Pannoniis non disciplinae tantummodo, sed lin-*

guae quoque notitia Romanae; plerisque etiam litterarum usus et familiaris armorum erat exercitatio[160]. Încă de prin anii 52—63 p. Chr. Moesia era considerată ca destul de romană pentru a fi colonizată cu mai bine de 100 000 de barbari de peste Dunăre, care fuseseră prinși sau primiți de către Plautius Silvanus, „cu femeile lor, cu copiii lor, cu principii sau cu regii lor", iar provincia trimitea „mari cantități de grîu la Roma" pentru a ușura foametea care bîntuia în Italia[161]. Veteranii și cetățenii romani de origine civilă, statorniciți în provinciile dunărene pînă la Pontul Euxin, sînt sumedenie încă de pe vremea lui Vespasian.

Pare o adevărată minune. Există deci vreo pricină care ne scapă, fiindcă în istoria civilizației nu sînt minuni. Nu e cu putință să vedem o întreagă lume romanizîndu-se în 15—30 de ani. Să facem toate restricțiile, să admitem mase întregi de celto-iliro-traci care n-au încă nici o idee de limba latină și de viața romană: rămîne totuși constatarea de neclintit — deoarece se sprijină pe monumente — că *orașele și satele romane* răsar pretutindeni și că încă sub Nero, cu atît mai mult sub Vespasian, *exista un Illyricum roman,* iar în 100 a. Chr. *exista o veche toponimie latină* (nume de rîuri ca *Picusculus* și *Turgiculus*) bine fixată, alături de toponimia locală celto-iliră ori traco-scită.

Pricina e că — după știrile protoistoriei — *începutul penetrației romane,* de natură pur civilizatoare, în felul penetrației elenistice, ca pretutindeni în jurul Mediteranei, *trebuie fixat în ceea ce privește țările dunărene încă de pe la 200 a. Chr.* Nu numai în Orientul elenizat trebuie să căutăm acele active *conventus civium Romanorum negotiandi causa consistentium*[162], ci de asemenea, și chiar mai cu seamă, în țările barbare, vecine și chiar îndepărtate, unde pătrunderea celtică deșteptase mai de mult nevoi de viață civilă mai bine organizată, de confort, de lux[163].

In adevăr, încă de pe la 180 a. Chr., Titus Livius vorbește de *cives Romani* și de *socii Latini nominis*[164] care ar fi fost molestați în Dalmația, în regatul lui Gentius. Cae-

sar menționează un *conventus civium Romanorum*[165] la *Salonae,* despre care autorul comentariilor *De Bello Alexandrino* adaugă: *Salonam... oppidum maritimum, quod cives Romani fortissimi fidelissimique incolebant*[166]. Aceștia sînt îndrăzneții pionieri care pătrund în interiorul țării spre a exploata bogățiile locale[167], contribuind în chipul acesta la o repede înflorire economică a regiunii. Nici *Narona,* nici *Lissus* nu lipsesc de pe lista centrelor romane active în Iliria încă de pe vremea republicii. Dar ceea ce e și mai caracteristic e că chiar marele drum de circulație din Italia spre Dunăre, cu întrepozitul comercial de la *Nauportus,* care constituia cheia trecerii către valea Savei și a Dunării, își avea un *conventus civium Romanorum* încă înainte de organizarea imperială a acestor regiuni. În ce privește Pannonia, Velleius ne dă știri în adevăr foarte prețioase: cu prilejul revoltei pannonilor, abia cîteva lustre după anexarea lor la imperiu, romanii constată că rebelii erau foarte bine organizați, mulțumită cunoașterii desăvîrșite a obiceiurilor și a limbii romane (cf. mai sus): *itaque, Hercules, nulla unquam natio tam mature consilio belli bellum iunxit ac decreta patravit* (la fel va fi însă și în proporții și mai mari, în Dacia lui Decebal, din pricini identice); *oppressi cives Romani, trucidati negotiatores, magnus vexillariorum numerus ad internecionem ea in regione, quae plurimum ab imperatore aberat, caesus* etc.[168]. Cetățenii romani și negustorii se găseau, ca de obicei, chiar acolo unde nu existau de loc trupe; era același caz ca în Gallia pe vremea expediției lui Iulius Caesar: toată Gallia liberă era plină de negustori și de oameni de afaceri romani, precum spune Cicero în discursul său *Pro Fonteio,* 5, 11: *referta Gallia negotiatorum est plena civium Romanorum, nemo Gallorum sine cive Romano quicquam negotii gerit, nummus in Gallia nullus sine civium Romanorum tabulis commovetur*[169]. Nici o primejdie nu înspăimînta pe acești mari întreprinzători de afaceri și tot Caesar e acela care ne povestește necesitatea în care el se găsește de a face o întreagă expediție pentru a asigura calea directă a Galliei peste Alpes Poeninae spre Milano, *quo magno cum periculo magnisque cum portoriis mercatores ire consuerant*[170].

Dar noi am încercat să demonstrăm în capitolul IV, pe baza descoperirilor arheologice făcute în Dacia, că trebuie să contăm pe o pătrundere italică încă din secolul II a. Chr. și că încă de pe vremea lui Burebista, rivalul lui Iulius Caesar, Dacia era plină de *mercatores*[171], ca și Gallia și Alpii celtici. Însă nu la simplii negustori trebuie să ne gîndim cînd e vorba de pătrunderea romană în țările danubiene: principii și regii celți, iliri și daci aveau nevoie de numeroși meșteri pentru a le zidi cetăți, a le fabrica mașini de război, a le bate monede, de obicei prin imitarea denarilor republicii romane (monedele celtice din Pannonia au legende în caractere latine), apoi existau pe atunci ca și astăzi diferiți „brasseurs d'affaires"[172], a căror întrebuințare era enciclopedică: de la negocierile diplomatice pînă la vinderea prizonierilor ca sclavi.

E foarte probabil că încă din secolul II a. Chr. limba celtică a trebuit să cedeze o parte din importanța sa ca limbă „diplomatică", limbii latine, care începea să devină limbă de întrebuințare generală în Gallia Cisalpină, centrul decisiv al oricărei activități italice înspre țările danubiene. În orice caz, limba greacă nu pare să fi jucat în Europa centrală aproape nici un rol. Și dacă penetrația militară spre Dunărea daco-celtă și-a avut punctul de plecare timp de mai mult de un veac în Macedonia (168—29 a. Chr.), penetrația culturală a fost pornită în cea mai mare parte direct din Italia, peste Adriatica și peste Dalmația sau peste Alpii Iulieni pe valea Savei.

În adevăr, tezaurele monetare și alte descoperiri din Dacia ne dau în această privință indicații pozitive. Mai întîi de toate, alături de nenumăratele depozite de denari romani republicani găsiți mai cu seamă în părțile de apus și de miazăzi ale țării, dar și în Moldova, există drahmele din *Apollonia* și din *Dyrrachium,* foarte numeroase, și a căror circulație înspre Dacia e perfect clară: grecii din cele două mari orașe comerciale ale Adriaticei meridionale luau fie drumul Macedoniei de nord-vest, al Paeoniei și al Dardaniei, pe Margus și pe Timacus la vale (în sens invers era calea comercială directă către valea fluviului Axios și către Thessalonica, pe unde trebuiau să ajungă în Dacia tetradrahmele Macedoniei Prima), fie, de asemenea,

drumul Dalmației pe Drinus în jos pînă la confluența cu Sava și apoi pe Sava la vale. Aceste monede din Apollonia și din Dyrrachium se găsesc mai totdeauna în aceleași depozite cu denarii romani: italicii și grecii din Iliria făceau de data această cauză comună: și chiar cele două orașe grecești erau de la cucerirea romană a Macedoniei ele însele italice. Monede de bronz din *Corcyra* sau de cupru din *Scodra,* din *Issa* ori de la *molossi*-i epiroți, monede din *Pharos* sau chiar din *Panormus* și din *Valentia Hipponium* completează tabloul penetrației iliro-italice prin Adriatica în Dacia. Nici produse industriale din Italia meridională, ca oglinzile de metal alb sau vasele de bronz, nu lipsesc din inventarul Daciei preromane.

Macedonia nu era bogată. Minele din Pangeu nu mai erau suficiente pentru a constitui o pradă de invidiat. Romanii, o dată ajunși în viesparul balcanic, n-au putut să se mai retragă. Iliri, celto-scordisci, daci și bastarni invadară rînd pe rînd sau toți împreună provincia. Dar Macedonia îi sili pe romani să se intereseze din ce în ce mai mult de bogatele țări danubiene și, natural, printre ele începînd cu primii ani ai secolului I a. Chr., de cea mai puternică și de cea mai bogată, de Dacia.

Încă de pe la sfîrșitul secolului II se băgase de seamă că Dacia era izvorul tuturor relelor: *Minucius Rufus imperator a Scordiscis Dacisque premebatur, quibus impar erat numero*[173], spune Frontinus, *Strateg.,* II, 4, 3. Iar Florus, III, 4, 6 = 1,39, 6, adaugă, sub anul 74, cu privire la expediția lui C. Scribonius Curio: *Dacia tenus venit, sed tenebras saltuum expavit*[174]. Burebista își începuse cuceririle. După cum spune Strabo: „în cîțiva ani el întemeiă un mare imperiu, impunînd dominația getică aproape tuturor vecinilor; și constituia o mare primejdie și pentru romani, dacă ținem seama că trecea Dunărea fără să se teamă de nimeni și pustiia Tracia pînă în Macedonia și Iliria; iar celții care se amestecaseră cu tracii și cu ilirii fură nimiciți, tot așa precum suprimă pe boii care aveau pe Critasiros ca rege și pe taurisci". În același timp, Burebista încerca să-și asigure posesiunea tuturor cuceririlor sale printr-o lovitură diplomatică foarte subtilă: el oferea lui Pompeius sprijin împotriva lui Caesar; trimisul său, gre-

cul Acornion din Dionysopolis, era primit la 48 a. Chr. de către Pompeius lîngă Heraclea Lyncestis: πρός τε Γναῖον Πομπήιον Γναίου υἱὸν αὐτοκράτορα Ῥωμαίων ἀποσταλεὶς ὑπὸ βασιλέως Βυραβίστα πρεσβευτὴς καὶ συντυχὼν αὐτῷ τῆς Μακεδονίας ἐν τοῖς περὶ Ἡράκληαν τὴν ἐπὶ τοῦ Λύ(γ)κου οὐ μόνον τοὺς ὑπὲρ τοῦ βασιλέως χρηματισμοὺς διέθετο τὴν εὔνοιαν τὴν Ῥωμαίων παραγόμενος τῷ βασιλεῖ ἀλλὰ etc.[175] (Dittenberger, *Sylloge*[3], 762). Însemnătatea actului lui Burebista nu-i scăpa lui Caesar. Chiar după victoria sa împotriva lui Pompeius, el nu renunţă la ideea de a face război dacilor. În 44 a. Chr. începuse tocmai concentrarea trupelor sale în Orient, cînd fu asasinat. Burebista fu şi el ucis la rîndul lui, iar conspiratorii îşi împărţiră între ei marele imperiu pe care el îl întemeiase[176].

Dar politica lui a fost continuată. Dacii nu încetară de a se amesteca în războaiele civile de la Roma şi luară parte: unii în favoarea lui Octavian (Cotiso), alţii în a lui Antonius (Dicomes). La un moment Cotiso, regele Daciei apusene, păru aproape gata să încheie cu August o alianţă bazată chiar pe legături de rudenie; fiica lui Cotiso ar fi devenit soţia împăratului roman, iar fiica lui August, Iulia, soţia regelui dacilor. Totuşi duşmăniile erau prea mari şi dacii prea aproape de Italia: în adevăr, după cucerirea Pannoniei, a ţărilor taurisce şi scordisce şi a Triballiei de către Burebista, călăreţii geţi puteau în cîteva zile să atingă nu numai Adriatica iliră sau Egeea macedo-greacă, ci însuşi pămîntul Italiei.

Ameninţarea directă împotriva Italiei schimbă şi direcţia contraofensivei romane. De acum loviturile împotriva dacilor nu vor mai pleca numai din Macedonia, ci şi din Italia, pe Sava la vale. Siscia devine cartierul general al războiului împotriva dacilor. Însă nici sforţările ofensive ale lui August şi ale comandanţilor săi (Crassus pe la sud, Catus pe la sud-vest, Lentulus pe la sud-vest şi sud, Tiberiu pe la vest, Vinicius pe la nord-vest), nici politica defensivă a lui Tiberius (menţinerea liniei fortificate a Dunării) nu îmbunătăţesc situaţia. Domiţian mai întîi, Traian apoi vor trebui să organizeze mari războaie de durată pentru a putea în cele din urmă să înfrîngă puterea daco-getă.

Dar între luptele lui Minucius Rufus și războaiele lui Traian împotriva dacilor sînt mai mult de două secole. După această lungă lecție nu mai există nici un daco-get care să nu știe ce e Roma. Cînd Domițian consimte să facă pace cu Decebal înainte de a-l fi învins în adevăr, regele dac îi cere nu numai subsidii ca rege „clientelar" al imperiului, ci și ingineri și meșteri, instructori militari și metalurgiști romani. Nu e de altfel decît o continuare a politicii pe care Burebista și Cotiso, cu mai bine de un secol mai înainte, au trebuit de asemenea s-o practice. Căci cetățile din La Tène-ul dac prezintă și urmele tehnice romane, cel puțin în părțile cele mai recente ale construcțiilor de zid și ale lucrărilor edilitare (canalizare) sau reprezentative (sculptură și arhitectură decorativă ori monumentală).

Înaintea bătăliei de la Tapae, în primul război al lui Traian, tribul dac al *burrilor* trimite *o scrisoare în latinește* împăratului, din partea lor și a tuturor celorlalți barbari aliați ai romanilor, cu sfatul să nu facă război dacilor. Existau în Dacia, ca și în Pannonia un veac mai înainte, pe vremea lui August, destui localnici care cunoșteau literele latine, precum de altfel și destui romani în serviciul dacilor, spre a le compune scrisorile în latinește[177].

Să reținem deci, după această expunere destul de lungă, interdependența italo-celtică și daco-celtică, de o parte, romano-dacă de alta, în domeniul vieții materiale ca și în acela al vieții spirituale — *timp de mai multe secole înainte de Traian* — și să trecem la cercetarea situației după instalarea completă și definitivă a romanilor la Dunărea traco-iliră, în Carpați ca și în Balcani[178].

Prima regiune danubiană ocupată de romani în chip efectiv, mai întîi cu o legiune pe la 15 p. Chr., apoi cu două pe la 23, fu Moesia, numită mai pe urmă Moesia Superior, adică frontul danubian împotriva dacilor propriu-ziși din Dacia muntoasă. Dar această țară, care continua reliefuł aspru al Daciei către sud și care fusese în întregime administrată sub auspiciile guvernatorului Macedoniei de către un *praefectus civitatium Moesiae et Treballiae*[179], era locuită de triburi traco-iliro-celtice foarte

războinice si încă aproape sălbatice, făcînd puţină agricultură şi mult păstorit. Numai pe malul însuşi al Dunării şi în valea Moravei *(Margus)* ori în cea a Timocului *(Timacus)* putea fi vorba de a face să prospere viaţa urbană de caracter roman. Ca şi în Dalmaţia, romanii delimitară deci graniţele dintre diferitele *civitates* ale triburilor şi însărcinară pe prefecţii lor puşi peste *civitates* cu administrarea afacerilor publice şi a poliţiei interne a acestor organisme aproape municipale.

Cu toate acestea, romanizarea nu înainta de loc. Aceasta îi făcu pe Flavii să forţeze puţin lucrurile, întemeind o colonie militară la *Scupi*. Colonia a fost restaurată probabil şi de către Hadrian, care i-a dat şi numele lui, totuşi regiunea pare să fi fost profund tracică. Acolo era adorat *Deus Zberturdus*[180]. Iar *bessii* erau la ei acasă; în lista veteranilor din anul 195 ai Legiunii VII Claudia găsim o întreagă serie de legionari de origine din Scupi care poartă nume ca *Bithus, Mestula, Sausa* ori *Daizo;* ilirii ca *Dassius* (şi nu e cu totul sigur că acesta ar fi un nume exclusiv iliric)[181] sînt rari.

Abia sub Traian *Ratiaria* devine colonie, ceea ce nu împiedică totuşi ca să rămînă un centru trac foarte însemnat: în lista menţionată a veteranilor vedem nume ca *Dolens, Stambon, Drigissa, Thamarcus, Thithus, Bithus* (extrem de obişnuit în Moesia Superioară), *Sinna* şi *Curta.* Hadrian ridică la rangul de *municipium* centrul urban de la *Viminacium. Margum* este abia un *municipium Aurelium,* deci capătă acest rang sub ultimii Antonini; cît despre Singidunum nu ştim în ce vreme a devenit *municipium,* în orice caz nu devine *colonia* decît după Septimius Sever. Spre a aduna destui tineri romani pentru *Legio VII Claudia* din Viminacium, vedem în 169 oraşele următoare contribuind la recrutare (şi lista nu e completă): Pautalia, Sarmizegetusa, Sirmium, Ratiaria, Scupi, Mursa, Salonae, Nicopolis, Thessalonica, Iader, Viminacium, Heraclea, Trimontium, Philippi, Romula şi altele încă, dar cu *Ratiaria* şi *Scupi* în frunte. Sînt traci ori iliri mai mult sau mai puţin romanizaţi în patriile respective (căci în cea mai mare parte provin din teritoriile rurale ale acestor oraşe romane), care îşi vor desăvîrşi în timpul serviciului militar (în cazul de faţă a durat 27 de ani!) cultura lor ro-

mană. În adevăr, serviciul se face în limba latină și, de pildă, *Mucatra,* un *praepositus* căruia îi este lăsată în grijă fabrica de cărămizi și de țigle a Legiunii VII Claudia de la Viminacium, trebuie să pună pe cărămizi timbrul său în latinește, chiar dacă el mai vorbește încă în limba tracă locală cu camarazii săi sau cu civilii, ale căror nume sînt, chiar la 270 p. Chr., la Viminacium, tot trace: *Cutia, Cutius, Bessio* etc. Și chiar religia rămîne tracă: vedem la Singidunum un colegiu de traco-romani *collitores*[182] ai lui *Deus Heron;* la Naissus avem o dedicație din anul 223 către *Iupiter Optimus Maximus Paternus Aepilofius* (Ἐπιλόφιος) [183], care nu e altul decît *Zalmoxis* sau *Gebeleizis* adorat pe vîrfurile singuratice; la *Timacum Minus* găsim o dedicație către *Hercules Naisates*[184], care ne face să ne gîndim la nenumăratele dedicații trace către zeii regionali, cu atribute toponimice, ca acel *Sanctus Casebonus,* chiar din Moesia, care nu e decît zeul localității Κασιβόνων[185]. De altfel, chiar dedicațiile oficiale ca cea făcută în numele lui Septimius Sever, care restabilește templul ruinat al *Terrei Mater* chiar la intrarea minelor de aramă de la Rudnik, la nord-vest de Kragujevac, exploatate și de către romani, corespundeau credințelor trace: la Ratiaria zeița se numea *Proserpina,* ca soție a lui *Dis Pater;* la Singidunum, în 287, ea se numea *Dea Orcia;* dedicația era făcută în cinstea lui Dioclețian și Maximilian de către cei doi *II-viri* din *splendidissima colonia*[186], doi *Marci Aurelii,* ale căror nume personale erau *Cutea (-ae)* pentru unul și *Soso (-nis)* pentru celălalt; în realitate ea era, și sub numele de *Ceres, Diana* și *Nemesis,* tot Marea Zeiță locală, al cărei nume cel mai răspîndit printre tracii dunăreni era *Diana Regina,* adică întocmai ca la Herodot, cu șapte secole mai înainte: Ἄρτεμις βασιλήη [187].

Pe la începutul secolului III p. Chr., Moesia Superioară e încă indigenă de-a binelea. Se fac sforțări pentru a fi la curent cu ce se petrece la Roma; cutare inscripție din *Timacum Minus* e chiar duioasă: un cavaler roman din această localitate trimisese pe fiul său la Roma, probabil pentru studii, dar bietul copil *vitam insidiis in sacra urbe finivit*[188]. Totuși limba latină care se vorbește

în Moesia e destul de adaptată foneticii locale: se spune *cusit* în loc de *coxit; nun* în loc de *non,* dar și *hoc* în loc de *huc*[189]. Însuși aspectul limbii scrise (cu atît mai mult cînd era vorbită) se prezintă destul de ciudat; iată o probă chiar din Viminacium: *Lupus anemola ic avetat. Quot comidi mecum aveo. Ego Maurentia in hunc monumentum titulum posui Lupo virginio meo, cum quem quinquaginta annis bene laboravi adque inculpatim covixi; et Argenteo Samarconi(?) fratris vel subulele matris meae ipsum titulum feci*[190].

Pentru a conclude: romanismul Moesiei Superioare nu e nici prea vechi, nici prea intens; totuși va fi cu atît mai persistent cu cît Moesia și Dardania vor deveni însuși centrul imperiului, iar Naissus capitala. Traco-ilirii din această provincie se vor rupe foarte greu de vechile lor obiceiuri, dar — ca și geții din Moesia inferioară (v. mai jos, p. 141—147) — își vor păstra bine romanismul.

Să trecem acum la Pannonia.

O dată hotărîtă să fixeze Dunărea ca frontieră a imperiului, iar valea Savei ca mare bulevard imperial către Orient, Roma procedă fără întîrziere la organizarea vieții municipale a noii provincii. Mai întîi se asigură de drumul care, prin Poetovio și Savaria, ducea spre Dunărea celtică la Vindobona și Carnuntum, prin marele centru al civilizației celtice din prima și a doua vîrstă a fierului, *Scarbantia.* Încă sub Claudius *Celeia* și *Savaria* devin, cea dintîi *municipium,* iar cealaltă *colonia:* sub Flavii, *Siscia,* considerată încă de August ca un punct strategic de primul ordin pentru ofensiva împotriva dacilor, devine colonie în același timp cu *Sirmium,* postul înaintat din fața confluențelor Tisei și Savei cu Dunărea; pe cînd *Neviodunum,* pe drumul către Siscia, și *Scarbantia* pe drumul către Carnuntum, devin *municipia.* Această puternică mișcare de romanizare fusese, natural, împinsă, în același fel rapid și efectiv, pe frontul Pannoniei și Noricului: ca și *Celeia,* tot așa *Iuvavum* (Salzburg), *Teurnia* și *Virunum* sînt *municipia Claudia: Solva* e un *municipium Flavium.* Dimpotrivă, Raetia nu face nici un progres și rămîne, ca și Moesia Superioară, pe jumătate barbară.

Dar studiul monumentelor ne învață și alte lucruri. Romanismul Noricului și al Pannoniei este o simplă prelun-

gire a vieții italice. Or, această viață era așa de activă și de bogată în Gallia Cisalpină încă din primul secol al imperiului, încît a decis dezvoltarea economică și politică a întregii Europe occidentale și centrale. Marea unitate celtică a Europei, peste Italia septentrională, se reface de data aceasta în folosul Romei: de la *Lugudunum* în Gallia pînă la *Sirmium* în dreptul gurii Tisei, o singură lume, circulînd pe un singur drum, spre care duc toate celelalte, venind de la fluviile celtice Rinul și Dunărea superioară, ca și din Italia latină. Fiecare regiune străbătută de această uriașă arteră de circulație e cu atît mai înfloritoare, cu cît contribuie mai real la prosperitatea întregii unități.

Să vedem care este structura intimă a romanismului iliro-celtic. Mai întîi, din enorma întindere a provinciei *Dalmatia* numai coasta contează. Interiorul, locuit de păstori, de tăietori de păduri (*fabri tignuarii*[191]) și de lucrători de mine iliri, se aseamănă cu Moesia Superioară atît prin asprimea și sărăcia sa, cît și prin lipsa de însemnătate a vieții urbane care se dezvoltă acolo. Indigenii, aproape toți de rasă ilirică, sînt excelenți pentru serviciul militar: greoi, înceți, răbdători, îndărătnici și sălbatici, ei oferă un material uman incomparabil pentru paza frontierelor. Orașele iliro-romane de pe litoral, cu *Salonae* în fruntea lor, fac aproape parte integrantă din Italia: ele trăiesc încă de secole aceeași viață ca și coasta opusă. Latina lor e excelentă. Rasa lor e amestecată: iliro-italo-greacă. Tot ceea ce e mai vioi și mai ager în interiorul țării e „drenat" prin aceste orașe ale Dalmației către Italia. Migrațiile ilire din vremurile protoistorice continuă chiar în secolul I p. Chr. și umplu Italia cu aceste elemente noi, rezistente și harnice.

Cu totul altul e aspectul romanismului în *Pannonia*.

O frontieră între Italia și țările ilirice nu există; acolo unde Adriatica se sfîrșește (și marea unește, nu desparte), începe muntele: dar Alpii au aci un relief mai puțin sălbatic, mai mult un podiș înalt, foarte arid către mare, și plin de păduri și de pășune spre interior. Trecerea din Veneția în Pannonia se face fără prea multe greutăți și o dată ajuns în valea Savei ești răsplătit pentru sforțarea pe care ai făcut-o: o țară frumoasă și bogată începe spre a nu se

mai sfîrși pînă dincolo de Dunăre și romanii n-au neglijat să vină aci încă de la luarea în posesie statornică a Veneției.

A fost deci foarte natural ca această prelungire a Italiei către Orient să fie oficial recunoscută de către cel dintîi împărat încă înainte de bătălia de la Actium. Cu baza de operații la *Aquileia,* războaiele iliro-pannonice ale lui Octavian duc, pe la 34 a. Chr., la crearea orașelor romane *Tergeste* (Trieste) și *Pola,* în partea italică, și *Emona* (Ljubljana), în partea ilirică a muntelui. Siscia și Sirmium sînt de pe acum luate în considerare: toată valea Savei e anexată. Totuși, oficialității romane terenul i se pare încă prea puțin sigur și nu se așază cu legiuni nici pe Sava inferioară și cu atît mai puțin pe Dunăre. Răscoalele repetate ale iliro-pannonilor pînă la sfîrșitul domniei lui August justifică pe deplin această politică prudentă.

Dar în mijlocul tulburărilor și nesiguranței, strădania civilizatoare a pionierilor pacifici ai romanismului nu slăbește. Ceea ce caracterizează, de pildă, mărturiile epigrafice de pe valea superioară a Savei e marea precumpănire a inscripțiilor civile față de cele militare și e marele număr de nume indigene care apar în aceste documente. Aci e romanism serios, creat de o activitate economică, iar nu de porunci birocratice; sînt înșiși indigenii care renunță la naționalitatea lor, creînd pe loc un romanism autentic, căruia romanismul coloniștilor, venit pe deasupra, nu-i va fi decît o întărire cantitativă și ornamentală. Vedem astfel mai întîi credințele și riturile italice în migrație spre Orient: în teritoriul *Emonei* regăsim sărbătorile italice *Rosalia* într-un colegiu de meșteșugari *(fabri),* organizat pe *decuriae*[192], prăznuite la aniversarea funebră a membrilor colegiului respectiv, în aceeași lună iunie și cu aceleași rituri ca în Italia; iar pe marele drum către nord-est (drumul chihlimbarului din epocile protoistorice: Adriatica, Emona, Poetovio, Savaria, Scarbantia, Dunăre, Boemia, valea Elbei sau a Vistulei) romanii vor circula acum cu atît mai intens, umplînd cu coloniști civili, voluntari, ținuturi ca valea rîului *Arrabo,* între *Savaria* și lacul *Pelso* (Balaton), rămase pustii după marile înfrîngeri ale tauriscilor și boiilor suferite de la

dacii cuceritori ai lui Burebista. *Savaria* însăși devine *colonia* încă sub Claudius în urma acestei înfloriri a colonizării agricole civile și a dezvoltării industriale și comerciale a regiunii, pe cînd localitatea *Poetovio* pe Drava, deși mai adăpostită, trebuie să aștepte pînă la Traian și va trebui să fie întărită printr-o *deductio*[193] de coloniști militari numai pentru că pionierii romanismului liber o neglijaseră. *Rosaliile* de la Emona vor apărea chiar în extremul nord la *Brigetio,* prăznuite de un colegiu tuneraticiu de acolo.

În adevăr, pe cînd veteranii aduc și în viața civilă credințe și rituri mai degrabă străine și orientale (zeii lor favoriți sînt *Sol Invictus Mithras, Iupiter Dolichenus*[194] etc.), coloniștii civili veniți din Italia — fie că sînt agricultori ori negustori — propagă vechile culte italice ale lui *Liber Pater, Hercules, Silvanus, Fors Fortuna (Nemesis), Terra Mater* ori *Diana.* Se poate lesne face distincția între romanismul Pannoniei Superioare și al Noricului, de origine mai mult italică și civilă, și romanismul Pannoniei Inferioare și în general al frontierei, de origine militară, cosmopolită și mai puțin italic, deși mai oficial, decît celălalt. Nu va fi deci excepțional să constatăm — ca pe acei *Aelii Carni cives Romani* din *Municipium Flavium Neviodunum* de pe valea Savei — foarte numeroși indigeni romanizați pe marele drum către Savaria și Scarbantia ori către Bregetio și Aquincum. Diferitele *collegia iuventutis*[195] ca la *Poetovio* (cu *praefecti* și *quinquennales)* ori la *Adiaum* (cu un *magister)* trebuie să fie presupuse ca existînd cam pretutindeni.

Indigenii poartă mai ales nume celtice, ceea ce dovedește însemnătatea acestui element nu numai în Noricum, ci și în Pannonia, unde și ilirii sînt la ei acasă. De altminteri întăririle venite din vestul celtic nu lipsesc. *Treveri* apar la *Savaria,* la *Gerulata,* la *Carnuntum* etc., *remi, rhaeti* în alte părți. Natural, elementul celtic e tot atît de tare la Dunărea orientală, în Pannonia Inferioară, unde *eraviscii,* la nord către Aquincum și *scordiscii,* la sud către *Mursa,* joacă un rol de primul ordin și în vremea imperiului. De altfel asupra *eraviscilor* vom reveni. Mai sînt, în sfîrșit, celții din răsărit, de pildă *cotinii* din Slo-

vacia, care primiți în imperiu, vor fi colonizați sub forma de *civitas* tot în această Pannonie atît de covîrșitor celtică.

E sigur că și în Pannonia orientală romanizarea prin agricultură — baza romanismului a fost pretutindeni așezarea țăranilor de limbă latină — a avut multă importanță. Totuși, inscripțiile privitoare la această viață serioasă și tenace sînt destul de rare. Niște *vicani Basoretenses,* undeva spre Dunăre, cîțiva *possessores vici Vindoniani*[196] nu departe de *Aquincum,* o *villa Gai*[197] la est de Viena (*Itinerarii*[198]) și iată aproape totul în materie de toponimie. Dimpotrivă, mulți veterani colonizați în teritoriu rural: cu acest prilej constatăm în chip definitiv că teritoriul rural al unui oraș, de origine militară, *ager colonicus*[199], e, de pildă la *Aquincum,* cu desăvîrșire deosebit de *territorium legionis*[200]; comunitatea veteranilor depinzînd de Aquincum e de altfel foarte înfloritoare; marii demnitari ai municipiului (apoi ai coloniei) posedă și pămînturi pe care clădesc case frumoase și morminte cu lungi inscripții în versuri. Totuși celții sînt foarte numeroși și păstrează pozițiile dinainte de sosirea romanilor. Aquincum fusese întemeiat *in territorio civitatis Eraviscorum*[201]. Dar acești eravisci formau un întreg popor care își avusese regele propriu și moneda proprie, din care s-au găsit exemplare și în Dacia (cf. cap. IV). Drumuri comerciale au trebuit să-i lege direct prin șesul iazigilor cu valea Mureșului dac, ceea ce au păstrat și romanii, căci calea romană de-a lungul Mureșului pînă la confluența cu Tisa e bine cunoscută, iar capetele de pod ale Pannoniei eravisce cu *Trans Aquincum* și ale celei scordisce cu *Trans Bononiam,* zidite în *Sarmatia („in barbarico")*[202], bine documentate.

Fiindcă negoțul de frontieră cu barbarii bogați și naivi era, cu toate primejdiile, extrem de profitabil. Către nord în țara *quadi*-lor sau către est în țara sarmată, vedem pe negustori apărînd foarte numeroși în asociații prospere și influente. La *Mursa,* un *decurio coloniae, ob honorem flaminatus, tabernas L cum porticibus duplicibus in quibus mercatus ageretur pecunia sua fecit*[203]. La *Brigetio* vedem monumente dedicate *Genio commerci et negotiantium*[204];

pe celălalt mal, în fața Granului, în teritoriu barbar, se ridică pe la 371 p. Chr. un *burgus, cui nomen Commercium*[205] (aceste capete de poduri sînt de altfel sumedenie în vremea imperiului tîrziu; la *Trans Aquincum* un *beneficiarius consularis,* șeful stației de poștă, ridică și el un altar *Genio commercii*[206]. Orașul *Scarbantia,* nodul de drumuri din Pannonia septentrională, e plin de *negotiatores:* alături de localnici romano-celți, găsim și salonitani, iar la *Annamatia,* aquileieni.

Evident, după un secol de ocupație militară (între 100 și 200 p. Chr.), Pannonia a devenit profund romană: soldații se căsătoresc încă din timpul serviciului lor și introduc și în familiile lor devotamentul pentru imperiu: cutare templu al zeiței *Nemesis,* inaugurat la *Aquincum* tocmai la 24 iunie, sărbătoarea străveche italică a divinității *Fors Fortuna,* e o bună dovadă de adevărat romanism. Ceea ce nu poate face armata, completează școala: Vergilius e învățat pe de rost, ceea ce permite cutărui poet din *Sirmium* să facă exerciții pe o cărămidă într-un stil destul de pur; și aceste exerciții literare din care unele adresate unui *dominus magister*[207], precum — foarte probabil — și cutare poezie cu tendințe moralizatoare de la *Savaria,* nu sînt lipsite de interes.

Cutare comunitate rurală de veterani colonizați, ca *Aquae Iasae* lîngă lacul *Pelso,* dobîndește destulă importanță spre a fi cu desăvîrșire restaurată, după un incendiu, de către Constantin *cum porticibus et omnibus ornamentis ad pristinam faciem*[208], spre a putea să-și țină regulat tîrgurile: *nundinas die Solis perpeti*[209]. Și mărturiile foarte caracteristice despre dezvoltarea favorabilă și despre bogăția bisericii creștine din Pannonia în secolele IV și V ne servesc pentru a înțelege cît de profunde erau rădăcinile pe care romanismul le prinsese aci.

Totuși[210], *la temelia romanismului pannonic nu e nici o națiune indigenă puternică:* sînt mulți celți, dar sînt și iliri și traci din sud, precum și daci, aduși ca soldați; sînt de asemenea *nenumărați* sirieni (nu e locul să-i enumerăm aci), mulți orientali, bitini, capadoci, greci și chiar evrei. Sînt în sfîrșit berberi *(Mauri gentiles*[211]) și spanioli. Armata și comerțul au așezat cu sila sau au atras prin spe-

ranța cîștigului toată această lume. Și toate aceste fragmente de națiuni organizate de către italici, bine pătrunse de romanism, dar de o construcție spirituală foarte diversă și provenind din patrii diferite, trăiesc sub teroarea eternă a barbarului de peste Dunăre. Încă din 185 Commodus *ripam omnem burgis a solo extructis item praesidiis per loca opportuna ad clandestinos latrunculorum transitus oppositis munivit*[212]. Și această poveste se repetă la infinit pînă la sfîrșitul secolului al V-lea[213] și chiar mai tîrziu[214].

Romanismul foarte autentic și foarte puternic al Pannoniei, în continuare directă cu romanismul nord-italic, va contribui la romanizarea iliro-tracilor și apoi, din lipsă de bază etnică locală destul de largă, va fi treptat înecat de barbarii slavo-turanici[215] și va dispărea.

Să examinăm acum situația la Dunărea de Jos, în Moesia Inferioară, cu anexa sa meridională, Tracia[216]. Aci, spre deosebire de Pannonia, avem la venirea romanilor un singur mare neam, pe traci, dintre care cei de la sud de Balcani foarte pătrunși de cultura elenistică, pe cînd dacogeții din Moesia și din Dacia erau cîștigați mai de grabă pentru cultura de tip occidental adusă aci de către celți.

Se pare că expedierea de grîu getic la Roma de către Silvanus Aelianus la 52—53 p. Chr.[217] a făcut multă reclamă fertilității pămîntului Moesiei. În adevăr, precum vom vedea mai pe urmă, graba coloniștilor civili de a dobîndi pămînturi aci și de a întemeia ferme frumoase *(villae)* cam pretutindeni, în bună tovărășie cu indigenii, îndată după 46 p. Chr. (dată la care *Tracia* pînă la gurile Dunării devine provincie romană), a fost în adevăr extraordinară.

Dar să lămurim mai întîi situația *tracilor* propriu-ziși de la sud de Balcani. Ca și ilirii din Dalmația muntoasă, tracii nu erau agricultori decît în valea Hebrului (Marița)[218]; în general ei erau păstori și crescători de cai sau lucrători de mine. De veacuri regii lor imitaseră regalitățile scito-elenice și asiato-elenistice și se elenizaseră mai mult ori mai puțin, ei și supușii lor. Romanii, instalîndu-se în Macedonia, avură războaie neîncetate cu vecinii lor de la răsărit, pe care sfîrșiră prin a-i potoli numai cu puțin înainte de sfîrșitul secolului I a. Chr., făcînd din ei buni aliați autonomi împotriva celorlalți barbari. Cînd

Claudius, plictisit de atîtea războaie intestine ale micilor dinaști traci, s-a decis în sfîrșit să transforme și această țară în provincie romană, nu s-a gîndit nici un moment să facă din Tracia o altă Romania, ci s-a mulțumit cu ceea ce făcuseră și predecesorii săi — cu toate grozavele revolte ca aceea din timpul lui Tiberius — adică să recruteze infanteriști și călăreți traci, în cel mai mare număr cu putință, din aceste triburi neîmblînzite, a căror cea mai mare fericire în viață era de a putea să se joace cu moartea: dacă nu la război, cel puțin în amfiteatre[219].

Tracia primi o organizație deosebită, aproape elenistică, iar limba și obiceiurile grecești fură chiar ocrotite de către romani, care se grăbiră să considere această provincie ca făcînd parte din jumătatea elenică a imperiului. Roma, Italia și imperiul se umplură deci de ostași și de recruți traci, care fură, natural, cu toții romanizați și în mare parte se pierdură printre romanii din celelalte provincii, pe cînd Tracia, care nu vedea decît pe prea puțini din fiii ei venind înapoi, vegeta în cea mai desăvîrșită lipsă de însemnătate și în primitivitate culturală, ori procura lumii grecești și apoi imperiului grecizat din Orient material uman de mare valoare, dar complet sălbatic, spre a fi întrebuințat pentru scopuri care n-o priveau de loc.

Cu totul alta a fost situația în nordul Balcanilor. Ca și Herodot cu cinci veacuri mai înainte, tot așa și romanii pe vremea lui Claudius înțeleseseră că la nord de Balcani începea o altă lume. Aci locuiau geții, dintre care făceau parte și *moesii* și al căror neam se întindea foarte departe către nord pînă în Moravia, Silezia, Galiția și Ucraina. În toate timpurile, daco-geții fuseseră agricultori. Grecii simbolizaseră respectul lor pentru acești primi discipoli ai zeiței Demeter printre muritori creînd mitul regelui get Charnabon, adorator al lui Triptolemos. Necontenitele năvăliri iraniene, celtice și germanice în Moldova și în Muntenia, ca și în Dobrogea și în Bulgaria, nu descurajaseră acest popor prin excelență sedentar. Ovidiu povestește că geții din vremea sa țin într-o mînă plugul agricultorului și într-alta arma războinicului pentru a se apăra împotriva năprasnicilor călăreți de peste Dunăre. După cum no-

mazii erau dușmanii naturali ai geților, tot așa plugarii veniți la ei le-au fost prieteni. Afară de romani, despre care va fi vorba îndată, mai era un singur popor care a fost tovarășul nedespărțit al geților de la Dunărea de Jos: *bessii*. Expediția lui Lucullus Varro din 72 a. Chr. și aceea a lui Crassus din 29 a. Chr. împotriva tracilor din Rodope pricinuiseră o foarte activă emigrare a bessilor către nord-est, dincolo de Balcani. Ei nu s-au oprit decît în Scythia Minor. Aci făcură cauză comună cu geții, iar la sosirea romanilor existau pretutindeni *Bessi consistentes* care se înțelegeau foarte bine și cu coloniștii romani și pretutindeni răsăriră în acele *territoria* ale geților aborigeni diverși *vici* cu *cives Romani et Bessi consistentes*, ai căror *magistri* și *quaestores* erau aleși frățește rînd pe rînd sau — dacă erau două locuri — unul alături de celălalt, un roman și un bes[220].

In anul 46 Claudius întinse deci granița romană a Dunării pînă la Pont. El organiză serviciul vămilor, delimită teritoriile rurale ale orașelor grecești de la Mare, ale numeroaselor *castella* auxiliare de pe Dunăre și ale diferitelor *civitates* indigene, dar făcu mai ales fapta foarte înțeleaptă de a desprinde din Tracia regiunea așa-zisă *ripa Thraciae*[221], care era toată partea orientală din *Moesia Inferior* de mai tîrziu, dintre Asamus și Pontul Euxin, complet populată în toate timpurile de către geți, și de-a o cuprinde în *sistemul roman* al provinciilor danubiene.

Această reintegrare a bazinului dunărean își avusese de altfel un „pendant“[222] de cealaltă parte a fluviului încă de pe vremea lui August, care prin Aelius Catus, între ultimele două revolte pannonice, deci înainte de anul 6 p. Chr., nu numai că le pricinuise dacilor o foarte gravă înfrîngere în propria lor țară, *tribus eorum ducibus cum magna copia caesis*[223], dar strămutase în Moesia 50.000 de daci, colonizîndu-i la sud de Dunăre; în afară de aceasta se pare că o largă fîșie de pămînt de la nord de fluviu, pînă la „micul val roman“ din Muntenia și Oltenia, între Calafat și Giurgiu, a fost anexată atunci la imperiu ca un cap de pod în fața cetăților *Ratiaria, Oescus* și *Novae*[224]. Cincizeci de ani mai tîrziu (52—53) Plautius Silvanus a făcut marea sa demonstrație militară de-a lungul întregii Dunări de Jos

pînă la Pont şi chiar — prin ameninţările trimişilor săi — pînă în Crimeia: *Tyras* trecu sub regimul roman; *Olbia* şi *Chersonesus* trebuiră să accepte cu recunoştinţă protecţia încă neoficială, foarte altruistă a romanilor, care nu le impuneau încă suzeranitatea lor [225]. În orice caz, marea cîmpie moldo-munteană fu profund pacificată: 1⁰ prin întemeierea unei întregi serii de mici regate clientelare dacosarmato-bastarne, din care Aelianus şi-a luat ostatici pentru mai multă siguranţă şi 2⁰ (— elogiul funebru al acestui mare guvernator o spune în chip lămurit —) prin „lărgirea limitelor provinciei", ceea ce nu se putea întîmpla, firește, decît pe malul stîng al Dunării, probabil pînă la „marele val roman" al Munteniei şi pînă la valul din sudul Moldovei şi Basarabiei[226]. O sută de mii de „transdanubieni" fură colonizaţi cu acel prilej în Moesia.

Cîţiva ani mai tîrziu, Vespasian reorganiza flota de război de pe Dunăre — aşa de glorios activă încă din anul 15 p. Chr. — sub ordinele guvernatorului său, iar în lipsa acestuia sub ordinele unui *praefectus orae maritimae*[227], dîndu-i numele său *(Classis Flavia*[228] *Moesica)* şi hotărîndu-i tot în josul Dunării staţii fixe pe mal, cu castrele, clădirile şi teritoriul rural respectiv, ca pentru orice corp de trupă cantonat pe frontieră.

Între moartea lui August şi a lui Claudius (14—54), adică numai timp de patruzeci de ani, tot acel mare teritoriu care se întinde între Dunăre şi Balcani de la frontiera actualei Iugoslavii pînă la coasta românească a Mării Negre, adică întreagă Bulgarie septentrională şi întreaga Românie de peste Dunăre (Dobrogea), fusese supus, adaptat, organizat de către excelenţii comandanţi pe care Roma îi trimisese ca guvernatori numai ai Moesiei Superioare de mai tîrziu, dar care înţeleseseră în chip desăvîrşit înalta misiune ce li se încredinţase pe întreaga Dunăre de Jos şi pe coasta tracă a Pontului Euxin.

Cel mai tîrziu la 54 p. Chr. vedem pe un *legatus pro praetore*[229] al lui Claudius, pe Tullius Geminus, primind la *Tomis* o delegaţie de zece cetăţeni ai Istriei, care veneau să-l roage ca să le păstreze vechile privilegii privitoare la teritoriul lor rural şi la drepturile lor de liber pescuit în apele Dunării. Prezenţa guvernatorului Moesiei

la Tomis nu ar putea fi întîmplătoare. Dimpotrivă, trebuie să credem că chiar Flavius Sabinus, îndată după 46, a trebuit să introducă obiceiul oficial de a veni să şadă cîtva timp la Tomis pentru a rîndui treburile cu care era însărcinat în subordine un *praefectus orae maritimae.* În adevăr, dosarul de scrisori descoperite la Istria[230] dă o atît de mare greutate hotărîrilor luate de către Sabinus şi prieteniei pe care el o avea pentru aceşti greci, iar pe de altă parte ordinele pe care Sabinus trebuia să le dea cu privire la δροθεσία[231] tuturor cetăţilor de pe coasta Pontului, reclamau într-un chip atît de imperios prezenţa lui la faţa locului, încît a trebuit să atribui acestui prim Flavius, binefăcător al Moesiei, un rol decisiv în începuturile romanizării provinciei şi a trebuit să explic cel puţin o parte din marele număr de *Flavii,* noi cetăţeni romani în oraşele Pontului ori în satele traco-romane din interior, prin însuşi patronajul lui, cu mult anterior aceluia al fratelui său Vespasian, devenit împărat abia un sfert de veac mai tîrziu (43 > 69)[232].

Pînă la Traian nu există nici un castru legionar care să ţină strajă pe Dunărea de Jos mai la vale de gura Oltului. Aci, la *Oescus* şi la *Novae,* flancînd din două părţi această gură şi valea extraordinar de importantă care ducea către înaltele burguri ale Dacilor din Transilvania, legiunea *V Macedonica* şi legiunea *I Italica* aveau paza; totuşi şi aci abia sub Vespasian fusese chemată *legio V* la Oescus şi numai sub *Domiţian* se fixase *legio I* la Novae. Nu e vorba deci pînă la Traian, care ocupă toată Moesia cu trupe legionare, stabilind *legio XI Claudia* la Durostorum şi *legio V Macedonica* la Troesmis (Oescus devenind *Colonia Ulpia),* decît de corpuri de *auxilia* ca garnizoane efective ale celei mai mari părţi din Moesia Inferioară. Dar aceste corpuri nu contează decît prea puţin ca elemente de romanizare activă a provinciilor, avînd în vedere că ele însele au nevoie să fie romanizate. Cît despre instalarea lor definitivă în acele *castella* zidite pe malul fluviului, faptul acesta n-are loc, pentru regiunea de jos a Dunării moesice, decît tot după Traian.

Dar pe la anul 100, Moesia Inferioară era profund romanizată. Inscripţiile din acea vreme dovedesc o tradiţie

romană destul de veche prin aceste meleaguri. Romanii, civili, avînd ca *nomen gentile*[233] numele de *Flavius* (după cei *patru* Flavii: Sabinus, Vespasianus, Titus și Domitianus) sau *Cocceius* (după Nerva) sînt numeroși nu numai în orașele grecești și în teritoriile lor rurale, ci și în organizațiile rurale traco-romane, ca *vici, pagi* și *territoria.* Sărbătoarea italică *Rosalia* e, ca și în Pannonia, în chip general prăznuită de către țăranii acestei provincii. E chiar marea sărbătoare anuală cu prilejul căreia diferiți *magistri* și *quaestores* ai *vici*-lor consacră altare votive zeului suprem *Iupiter Optimus Maximus* pentru sănătatea și prosperitatea casei imperiale.

Fiindcă o dată mai mult Dunărea (prelungită de Sava), ca mare arteră de circulație între Adriatica și Marea Neagră, si-a făcut datoria: curentul de colonizare spre țările roditoare ale Dunării de Jos a adus elemente romane autentice din Italia, din Noricum, din Dalmația și din Pannonia, care au cumpărat aci pămînturi în calitate de coloniști uneori singuratici — îi vedem *ad villam suam*[234] în cutare *pagus* sau *territorium* daco-bes — și puțin cîte puțin au dat apoi naștere la *vici* întregi în jurul proprietăților lor, *praedia* și *villae,* satul primind, firește, numele întemeietorului: *vicus Clementiani, vicus Quintionis, vicus Secundini, vicus Celeris* etc.

Cînd, după Domițian si Traian, veteranii începură ei înșiși să se așeze aci, a fost o atît de mare creștere a romanismului în toată țara, încît nu numai teritoriile rurale ale orașelor grecești, dar înseși aceste orașe începură să se romanizeze, acceptînd sărbătorile romane *(Rosalia)* și limba romană. Din acest punct de vedere trebuie să insistăm asupra a două cazuri absolut caracteristice. Traian, respectuos pentru elenismul Traciei, își impusese ca o datorie să întemeieze chiar în Moesia Inferioară orașe cu organizare grecească: *Marcianopolis* la vest de *Odessus* și *Nicopolis (ad Istrum)* la sud de *Novae.* Nici unul, nici celălalt dintre aceste orașe n-a reușit să facă operă antiromană. Dimpotrivă, tocmai la *Nicopolis* avem un *album* așa de interesant privind un *bacchium vernaculorum*[235], în care putem constata încă o dată cum tracii (și aci geți: *Decebalus,* [? *Buro*]*busta,* ca

şi la Durostorum: *Decibalim, Seicipere, Mamutzim*)[236], romanii şi orientalii de limbă greacă erau toţi asimilaţi întru romanitate. Şi ceea ce mai trebuie relevat e că nu e vorba de un romanism de spoială, în care numele se schimbă şi lucrurile reale rămîn (cp. sirienii, egiptenii, grecii, cu nume pur romane, dar cu limbă, obiceiuri şi mentalitate indigenă), ci, ca în vestul roman, ne găsim în faţa unui fenomen de colaborare liberă, de bună voie şi cu totul demnă, a indigenului care continuă să se cheme *Clagissa Clagissae (filius), Ithazis Dada, Burtzitzines* etc., să adore pe zeii traci, să trăiască în *vici* ori în *civitates* cu nume şi organizaţii trace, ca *Scenopesis* ori *Ausdecensis,* şi care totuşi e din ce în ce mai mîndru de a fi cetăţean al imperiului, de a vorbi latineşte şi de a reprezenta împreună cu toţi adevăraţii *vernaculi* ai regiunii tradiţiile din ce în ce mai bine înrădăcinate ale romanismului local.

Nu e decît prea natural să vedem pe toţi orientalii, pe care afacerile îi aduc în Moesia şi-i îndeamnă să se fixeze aci, renunţînd la „asianismul" lor de limbă greacă şi luînd formele romane ale vieţii civile. De asemenea negustorii, funcţionarii birourilor imperiale, în primul rînd aceia ai vămilor, ale căror venituri, pe Dunărea de Jos în faţa bogatelor cîmpii geto-scitice ale Romîniei şi ale Rusiei actuale, trebuie să fi fost considerabile, tot acest personal de origine urbană, uneori servilă, în orice caz foarte cosmopolit[237], e silit să facă în Moesia operă de romanism, pentru că aci toţi oamenii s-au făcut ţărani şi toţi ţăranii *(pagani)* s-au făcut romani.

Zeul κατ' ἐξοχήν[238] al tuturor acestor ţărani este *Silvanus,* care, ca pretutindeni în Occident şi în Italia, este *sanctus, domesticus, silvester*[239], dar şi *Sanctus Silvanus Sator*[240], aşa precum pentru prima oară apare la *Ulmetum* în *territorium Capidavense,* deopotrivă ca chip sculptat pe piatra de mormînt a unui *princeps loci, quinquennalis teritorii, C. Iulius C. f. Quadratus*[241] (pe la începutul secolului II) şi ca nume scris pe altarul dedicat de către *consacrani*[242] la 1 iunie 178, probabil cu prilejul marii sărbători anuale a *Rosaliilor,* prăznuită, ca peste

tot în Sciția Minoră, de către *cives Romani et Bessi consistentes vico Ulmeto*[243].

Pe această solidă bază economică și socială, urbanismul Moesiei va lua un avînt foarte remarcabil, *Oescus* (colonia Ulpia), *Ulpia Nicopolis (ad Istrum), Durostorum* (municipium Aurelium), *Troesmis, Municipium Montanensium, Marcianopolis, Abrittus, Tropaeum Traiani* (municipiu de la Septimius Sever[244]) etc., vor reprezenta o sforțare de caracter industrial, comercial și artistic demnă de centre și de provincii mult mai adăpostite de invazii decît era Moesia, ale cărei triste anale încep încă de pe vremea lui Marcu Aureliu, cu prilejul marii năvăliri a dacilor *costoboci*[245]. Și totuși, creștinismul va găsi aci o provincie mereu bogată și prosperă și chiar pe la 600 căpeteniile armatelor bizantine, în expedițiile lor către Dunăre, vor găsi totdeauna la lucru pe țăranii de limbă romană, iar în cetățile de la Dunăre conduse de episcopii lor vor da de un spirit roman neclintit.

Care era situația Daciei cînd Traian s-a hotărît, în anul 106, s-o prefacă în provincie romană?

Mai întîi Dacia era un mare regat cu bază etnică perfect omogenă, cu tradiții istorice seculare, cu structură socială și economică bine definită[246], cu o cultură înaintată de forme mai întîi influențate de către civilizația celtică, apoi, timp de aproape două veacuri înainte de Traian, de către civilizația romană. Aci nu era vorba, ca în Dalmația, în Tracia, în Pannonia ori în Moesia, pur și simplu de un oarecare număr de triburi barbare mai mult ori mai puțin populate locuind un teritoriu destul de întins, totuși lipsite de solidaritate politică și națională între ele, ci de o națiune conștientă de ea însăși. Și în adevăr dacii, ca națiune politică[247], n-au acceptat niciodată stăpînirea romană; cei care n-au căzut în cele două mari războaie s-au retras în Dacia septentrională, care n-a fost niciodată atinsă de cucerirea romană, și de acolo — ca „daci liberi" — au invadat necontenit provincia, fie singuri, fie în tovărășia germanilor migratori, pînă ce la urmă romanii,

sub Aurelian, s-au retras din nou pe malul drept al Dunării, lăsînd Dacia în mîinile goților[248].

Acestui exod al dacilor către nordul liber se datorește numărul așa de restrîns de *auxilia* dace în armatele romane ale imperiului: abia o *ala,* organizată de Traian însuși, și patru sau cinci *cohortes,* organizate fie tot de Traian, fie de succesorul său — pe cînd națiuni mult mai puțin numeroase decît dacii, ca, de pildă, *Delmatae* și *Thraces,* spre a nu mai vorbi de spanioli, de sirieni etc., dădeau un număr important de trupe auxiliare[249].

În urma rezistenței înverșunate a dacilor, organizația dată de Traian acestei provincii a fost excepțională. Mai întîi a făcut operă de colonizare forțată, chemînd sau tăcînd să vină aci un număr enorm de elemente romanizate din toate provinciile imperiului. A pus în exploatare minele de aur și ocnele de sare ale Daciei prin specialiști romanizați, ca acei *Pirustae* din Dalmația. A restrîns frontierele provinciei în așa chip, încît cele două mari șesuri pe care le domină Dacia muntoasă, spre est stepa moldo-munteană, spre vest cîmpia Tisei și a afluenților săi pînă la Dunărea pannonică, au rămas în afara limitelor Daciei romane: aceasta fiind considerată ca o cetate, avea ca singur rost ocuparea exclusivă a regiunii muntoase. Consecința acestei concepții puțin perspicace fu că la urmă situația deveni fără putință de a fi menținută: Marcu Aureliu trebui să permită sarmaților din cîmpia ungară *(Iazyges) să treacă prin Dacia romană* pentru a vizita pe frații lor din Basarabia și din Ucraina — ceea ce consacra cu un secol mai de vreme pierderea Daciei romane. Și cu toate că chiar Marcu Aureliu a făcut din cele două *Daciae* ale lui Hadrian trei provincii[250], romanii aveau totuși o groază așa de mare de deșert și în felul acesta și de șesurile nesfîrșite care îl aminteau, încît Dacia nu cuprinse nici acum în hotarele sale decît regiunea muntoasă. Ca și în Africa, între nomazii celor două șesuri, romanii însărcinaseră pe „specialiștii" sirieni, arcașii deșertului oriental, să facă poliția în cele două „deșerturi", în estul și în vestul Daciei. Și aceasta a fost totul.

Dar numai din punct de vedere oficial, căci viaţa reală îşi are legile ei mai sănătoase decît legile meşteşugite ale oamenilor politici. Nu era posibil pentru negustorul roman şi nici chiar pentru simplul cetăţean care avea treburi personale în Dacia, cînd se afla la *Aquincum,* la *Brigetio* sau chiar la *Intercisa* ori la *Vetus Salina,* să facă mai întîi imensul ocol prin *Singidunum* şi *Viminacium* şi numai după această călătorie fără folos să ajungă la *Sarmizegetusa,* la *Apulum,* la *Napoca,* ori la *Porolissum*[251]. Sarmaţii din cîmpia ungară n-aveau, de altă parte, nici un interes, decît în caz de război, să împiedice prin teritoriul lor o circulaţie, de care profitau şi ei, între Pannonia Inferioară şi Dacia. De altminteri ei erau mai mult ori mai puţin supuşi clientelari ai Romei. Şi mai clară[252] era situaţia în Moldova. Romanii n-au ocupat-o în chip oficial. Totuşi Traian însuşi a fost acela care la *Bărboşi,* acolo unde grecii din secolul VI a. Chr. îşi avuseseră emporiul lor la gura Siretului, a întemeiat un castru foarte bine întărit, în care fură instalate nu numai trupe auxiliare, ci şi un detaşament din *classis Flavia Moesica,* flota care, ca şi în Moesia Superioară pe Margus, şi aci pe *Hierasus* făcea poliţia unui mare afluent al Dunării. Împrejurul Bărboşilor numeroşi colonişti formară un *territorium,* din ai cărui *quinquennales* cunoaştem unul chiar pe nume: *L. Iulius Iulianus qui et Rundacio*[253] (acest *signum* fiind numele trac Ῥυνδάκης)[254]. De la Bărboşi, în faţa cetăţilor dobrogene *Dinogetia* şi *Troesmis,* ducea pe *Hierasus* în sus, prin *vici*-i daco-romani de la Şendreni şi de la Poiana[255] şi apoi prin valea Trotuşului către pasul Oituzului, la castrul roman de la Breţcu în sud-estul Transilvaniei, drumul roman care lega în modul cel mai direct oraşele romane ale Sciţiei Minore de Dacia orientală. Dar chiar marele drum care de la *Olbia* ducea prin *Tyras,* peste Basarabia şi peste Moldova, drept spre Transilvania, deci tocmai prin regiunile ocupate de sarmaţii de răsărit *(Roxolani)* — şi ei supuşi clientelari ai Romei, dar care mereu aveau să se plîngă, aşa, de pildă, pe lîngă Hadrian chiar în anul morţii lui Traian, *de inminutis stipendiis*[256] — pare să fi fost nu numai umblat, dar oficial recunoscut. geograful din Ravenna îi enumeră toate staţiile[257].

Dacia reală era vecină deci deopotrivă cu Pannonia Inferioară și cu ținuturile scitice ocrotite de romani dincolo de gurile Dunării de la Pyretus și Tyras pînă la Bosporul cimeric[258]. Două regiuni ale acestei Dacii reale aveau multă asemănare cu Moesia: Banatul și Oltenia nu făcuseră niciodată romanilor opoziția înverșunată pe care le-o făcuse Transilvania.

Chiar după primul război dacic se pare că Banatul și Oltenia au încheiat pacea lor cu Roma și că dacii de pe aceste întinse și fertile teritorii s-au resemnat destul de lesne sub noul regim și s-au romanizat foarte devreme. E cazul cel puțin pentru cutare regiune din Oltenia, în valea inferioară a Oltului *(Alutus)*, unde, ca și în alte părți, întîlnim aceeași organizare rurală a indigenilor pe *territoria* cu un consiliu de *curiales*[259] în jurul cutării cetăți dace ca *Sucidava*, precum și indigeni, bogați proprietari de pămînt cu totul trecuți la romanism, ca acel *Esbenus* tocmai din *territorium Sucidavense*, al cărui nume oficial este *Ael(ius) Vale(n)s* și care posedă, ca orice roman adevărat, sclavi; aceștia, proclamați *liberti* după moartea lui, îi ridică patronului lor, plini de recunoștință, monumentul funerar.

Ca și Pannonia Inferioară, Dacia, provincie de frontieră peste tot presărată cu castre (două legiuni, o sumă de corpuri auxiliare), va fi foarte colonizată de veterani, care vor fi cu mult mai mulți decît coloniștii civili. Țară bogată și frumoasă, Dacia va oferi tuturor soldaților liberați condiții excelente pentru întemeierea unui cămin. Cum cea mai mare parte din soldați, începînd din secolul II p. Chr., se însoară chiar în timpul serviciului, cu femei localnice, în jurul numeroaselor castre din Dacia vor răsări tot atîtea focare de romanism: *villae, vici, pagi, regiones* rurale. Pînă în zilele noastre limba romînească păstrează, singura printre limbile romanice, cuvîntul *veteranus*, pronunțat *bătrîn*, doar pentru a exprima ideea de „om în vîrstă înaintată". Însuși marele oraș *Apulum* s-a născut de altfel din *canabae*-le legiunii a XIII-a.

Totuși afacerile comerciale pe care o țară atît de felurit înzestrată de la natură ca Dacia trebuia să le provoace, atrăgeau un număr așa de important de negustori de toate națiunile: *Treveri, Asiani, Galatae*[260], încît orașele

Daciei nu-şi găseau originea numai în cutare mic bîlci dimprejurul unui castru militar, ci, ca *Drobeta, Tsierna, Romula, Napoca, Germisara, Ad Mediam* etc.[261] (acestea două din urmă localităţi balneare renumite), răsăreau şi prosperau şi prin comerţ. Diferiţii *negotiatores* organizaţi pe *collegia* după provincii (cunoaştem colegiile din *Dacia Apulensis*), cu *defensores*[262], făceau să circule mărfurile lor nu numai pe căile de uscat, ci şi pe marile rîuri ale Daciei (cunoaştem mai multe *collegia* de *utricularii*[263], ca în Gallia) şi, ca şi în Pannonia, dedicaţii erau făcute către *Genius commerci*[264] din partea funcţionarilor din marile birouri de vamă, ca la *Micia* pe Mureşul de jos la ieşirea din Transilvania spre marea cîmpie care se întindea pînă la Dunărea pannonică: *Iovi optimo Maximo, Terrae Daciae et Genio populi Romani et commerci*[265]. Acestei activităţi interne îi corespundea firesc o expansiune comercială în afară, care purta negustori şi mărfuri din Dacia pînă la *Salonae*[266], la *Mytilene* ori chiar pînă în *Egipt*.

Cu minele sale de aur, cu afacerile sale comerciale, cu marile sale domenii imperiale şi particulare, exploatate de către o întreagă armată de sclavi şi de liberţi, cu nenumăraţii funcţionari ai fiscului (existau trei *procuratores*[267] pentru cele trei *Daciae*), cu armata aşa de numeroasă şi cu veteranii colonizaţi în proporţia respectivă, e uşor de înţeles cum romanismul Daciei era, la est de Alpi şi de Adriatica, cel mai complet şi — trebuie s-o spunem — şi cel mai cosmopolit. La prima vedere, inscripţiile din Dacia ne dezvăluie un adevărat haos de naţionalităţi, de religii, de îndeletniciri şi de interese[268]. Dar trebuie să distingem elementele serioase de păsările de pradă californiene.

În adevăr, cînd s-a dat pe la anul 270 ordinul de evacuare a Daciei, toţi soldaţii, funcţionarii, oamenii de afaceri au plecat. Şi o dată cu aceasta oraşele muriră. Dar ţăranii, pe peticul lor de pămînt, au rămas. Ei erau, după 150 de ani de la cucerire, foarte numeroşi. În timpul războaielor imperiului cu dacii liberi din nord, mulţi din aceştia fuseseră colonizaţi alături de veteranii romani, ca pe vremea lui Aelius şi a lui Silvanus Aelianus în Moesia. Alţi daci din văile singuratice ale munţilor provinciei se împăcaseră de asemenea cu dominaţia romană. Dar baza

populației rurale a Daciei în 270 rămînea tot aceea dată de cele 150 serii de veterani care se așezaseră pe pămîntul dac. Spre deosebire deci de cele două *Moesiae,* unde tribalii, geții și bessii fuseseră romanizați în foarte mare număr, dar prin aceasta reduseseră calitatea romanismului, Dacia se prezenta cu mult mai romană. E de ajuns, de altfel, în această privință să se compare grosolanele monumente, așa de naiv sculptate și gravate, din Moesia rurală, cu frumoasele inscripții și cu bogatele monumente ale Daciei. Străinul care nu poate înțelege dintr-o dată puritatea limbii latine ce se regăsește astăzi în limba romînă, trebuie să se gîndească la realitățile istorice expuse aci mai sus, iar nu la teoriile așa de curioase ale unui „romanism balcanic", mai degrabă traco-ilir decît roman.

Dar trebuie să concludem.

Intregul romanism al provinciei Dacia — tot așa de autentic ca și acela al Pannoniei, al coastei dalmate sau al Italiei septentrionale — ar fi fost măturat după cîteva generații dacă s-ar fi redus la propriile sale forțe[269].

Mai întîi a fost marea Dacie, aceea a lui Decebal, care i-a venit în ajutor, romanizîndu-se în întregime. Nu numai Transilvania, Banatul și Oltenia, dar și Muntenia și Moldova au primit încetul cu încetul, prin legăturile de rasă și de interese cu Dacia romană de o parte, cu Moesia getică de alta, forma romană a vieții, cu atît mai mult, cu cît aceasta era înainte de toate o viață rurală și cu cît prin mijloacele și prin metodele ei era cu mult superioară vieții agricole a dacilor liberi. Solidaritatea de interese a Daciei preromane s-a refăcut: dacii din Dacia mare au contribuit cu rasa lor la păstrarea a ceea ce romanii din Dacia romană creaseră prin cultura lor.

Succesul sforțării colonizatoare a romanilor era datorit, însă, unei activități preparatoare de proporții mult mai întinse, și anume: 1° elementelor naturii, 2° mișcărilor de popoare, 3° condițiilor economice, 4° mișcărilor spirituale — *din toată regiunea danubiană.*

In adevăr, independent de națiunile care îl locuiesc, bazinul Dunării a fost — prin definiție — din vremurile

cele mai îndepărtate (cf. epoca villanoviană studiată în cap. I al acestei cărți), o singură lume, un singur organism de geografie umană. Din momentul în care lupta dintre daci și romani s-a hotărît în folosul acestora din urmă, civilizația romană a unificat sub steagul său tot bazinul fluviului[270]. Romanii au influențat și au fost influențați și o întreagă cultură deosebită, *romanismul danubian,* diferit de cel gallic sau de cel spaniol, a luat naștere.

Romanii n-au putut prinde rădăcini decît acolo unde au putut deveni țărani. Bazinul Dunării e o regiune clasică pentru agricultură încă din neolitic. Dar civilizația țărănească a Italiei, și în general a lumii romane, era aproape identică din punct de vedere material cu civilizația țărănească a celților din a doua epocă a fierului: și mișcările popoarelor celtice către orient unificaseră încă din secolul IV a. Chr. tot bazinul Dunării în formele economice ale vieții celtice. Terenul era deci bine pregătit pentru coloniștii romani care nu aduceau, în afară de limbă, aproape nimic necunoscut indigenilor din țările dunărene. Industriile carpato-danubiene din ultimul La Tène au fost continuate, și sub romani și chiar după plecarea lor din Dacia lui Traian[271].

Mithraismul mai întîi, creștinismul mai pe urmă, au unificat pe rînd în aceeași concepție despre lume toate țările danubiene. Însă formele orientale ale creștinismului și misionarii de limbă greacă, foarte activi în Pontul Euxin, în Egeea și în Adriatica, n-au avut nici o priză asupra popoarelor danubiene. N-a fost acceptat decît creștinismul de limbă latină. Apostolul carpato-danubienilor a fost, cu începere din anul 380, episcopul Nicetas din Remesiana, prietenul lui Paulinus din Nola[272]. Apostolul goților, Ulfilas, discipol al grecilor, a trebuit să predice în latinește cînd a avut a face cu geto-romanii de la Dunărea de Jos. Toți termenii de căpetenie ai religiei creștine în românește sînt de origine latină și, ca și în alte cazuri, chiar mai latini decît în celelalte limbi romanice; se zice: *chiesa, église* după *ecclesia,* dar în românește *biserică* de la *basilica*[273].

Romanismul actual de la Dunăre nu purcede nici de la păstorii și lucrătorii de mine iliri, nici de la păstorii și

lucrătorii de mine traci[274]. El descinde de-a dreptul din plugarii danubieni, de la frontierele occidentale ale Pannoniei Superioare (unele forme lingvistice identice în Alpi și în Carpați își găsesc explicația în această perfectă unitate a romanismului danubian) pînă la gurile Dunării. Romanismul actual, păstrat mai bine tocmai în Dacia lui Decebal și tocmai în frontierele ei, n-ar putea să fie de origine balcanică pentru bunul motiv că Balcanii n-au fost romanizați. El este esențial și exclusiv danubian: la puterea sa de rezistență împotriva cumplitelor încercări ale evului mediu au contribuit deopotrivă romanii din toate țările danubiene. Și calitatea excelentă a romanismului, aproape italic, al acestor țări: Pannoniile și Moesia Inferioară în primul rînd, Dalmația și Moesia Superioară imediat după ele, a hotărît natura esențial latină a actualului romînism. Cînd au venit slavii, romanismul pastoral al Dalmației și al Moesiei Superioare a fost încetul cu încetul subminat și distrus. Dimpotrivă, romanismul agricol al Daciei și al Moesiei Inferioare a rezistat de-a lungul întregului ev mediu pînă în zilele noastre. Cît despre Pannonia, foarte agricolă de asemenea, ea a luptat foarte bine pentru cauza latină pînă destul de tîrziu: se pare, după ultimele descoperiri, pînă în secolul X. Dar lipsa de continuitate teritorială cu Dacia și cu Moesia i-a fost fatală: rămasă singură. Pannonia romană a fost zdrobită de slavi, maghiari și germani împreună. Așa s-a întîmplat că Romînia, în loc să fie o peninsulă a continentului latin către Orient, a rămas o insulă, foarte mare, dar foarte depărtată de marea masă a surorilor sale.

ADNOTAȚIILE TRADUCĂTORULUI* GLOSAR* LISTA PRINCIPALELOR LUCRĂRI ALE LUI VASILE PÂRVAN* EXPLICAȚII BIBLIOGRAFICE* INDICE* LISTA FIGURILOR

ADNOTAȚIILE TRADUCĂTORULUI

I. Carpato-danubienii și villanovienii

[1] Această cultură s-a răspîndit pe teritoriile care aparțin azi Romîniei și Ungariei. În terminologia sa, V. Pârvan nu face deosebirea pe care o obișnuim noi azi între *cultură* și *civilizație*, cei doi termeni apărîndu-i oarecum sinonimi. Distingea însă o „cultură" sau „civilizație" materială de una „spirituală" și o cultură „vegetativă" de una „creatoare". În textul francez după care am făcut traducerea prezentei cărți nu figurează decît termenul *civilisation*, deoarece cel de *culture*, în sensul folosit de noi, nu este admis de limba franceză academică. În ediția engleză de asemenea apare numai cuvîntul *civilization*. În prezenta traducere, pentru cele mai multe cazuri am adoptat termenul analog, de *civilizație*, cu sensul său general, spre a nu risca să intervenim în textul autorului cu nuanțe care nu-i erau proprii.

[2] Termenii „imperiu" și „regat" pentru formațiunea politică realizată de Burebista, ca și pentru alte formațiuni barbare asemănătoare, sînt întrebuințați de V. Pârvan numai în sens metaforic, fără a fi vorba de vreo echivalare cu un stat de tip superior, cum ar fi, de pildă, imperiul roman ori regatele elenistice.

[3] În manuscrisul original francez, Pârvan precizează anii în raport cu era noastră prin abreviațiile „av. J. C." = „înainte de Cristos" și „apr. J. C." = „după Cristos". Pentru traducerea în romînește, în intenția de a respecta stilul obișnuit al autorului, am folosit echivalentele latine ale acestor expresii: *a. Chr.* = *ante Christum* și *p. Chr.* = *post Christum*, așa cum le vedem aplicate în *Getica*. În rezumat, prin „a. Chr." avem a înțelege „î.e.n.", iar prin „p. Chr." „e.n"

[4] E vorba de securile de cupru cu un singur tăiș sau cu două tăișuri dispuse cruciș, încă discutabile din punct de vedere cronologic pe vremea lui V. Pârvan, dar azi dovedite sigur ca eneolitice: cf. Ecaterina Dunăreanu—Vulpe, *Sull'origine e l'evoluzione delle scuri di rame*

carpato-danubiane (Asupra originii și evoluției securilor de aramă carpato-danubiene), în „Ephemeris Dacoromana" (Jurnal daco-roman), IV, 1930, p. 181—211; I. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien* (Situația cercetărilor de preistorie în Romînia), Frankfurt a. M., 1933, p. 76—79; idem, în *Studii și referate privind istoria Romîniei*, București, 1954, I, p. 41—59.

[5] Cf. și Ecaterina Dunăreanu—Vulpe, *L'espansione delle civiltà italiche verso l'Oriente danubiano nella prima età del ferro.* (Răspîndirea civilizațiilor italice spre Răsăritul dunărean în prima epocă a fierului), în „Ephemeris Dacoromana", III, 1925, p. 58—109.

[6] In „Archaeologiai Értesitő" (Buletin arheologic), XIX, 1899, p. 225 și urm.

[7] Păstrăm fără modificări menționea vechilor județe așa cum figurează în manuscrisul lui Pârvan. Referințele la raioanele și regiunile din actuala împărțire administrativă sînt date în indicele de la sfîrșitul acestei cărți. In schimb, pentru localitățile, din Romînia ori din țările vecine, care în ultimii 30 de ani și-au schimbat denumirea, dăm numele actuale în locul acelora întrebuințate de V. Pârvan.

[8] Cf. B. Mitrea, în „Dacia", VII—VIII, 1937—1940, p. 147—158.

[9] Localitate în Toscana de sud, pe locul cetății etrusce *Tarquinii*.

[10] Asemănarea canelurilor hallstattiene cu cele eneolitice este vagă și întîmplătoare, neobligînd, prin urmare, la coneluzia unei continuități stilistice. Acest gen de decor, simplu, poate fi inventat în mod spontan oriunde și oricînd.

[11] Traducere: „Fibulele care au fost turnate în acest tipar aparțin unei grupe specific italice și pînă acum n-au fost niciodată întîlnite în Bosnia ... Pe baza acestei circumstanțe sîntem îndreptățiți să concludem la o influență italică, și anume nu la un simplu import, ci la o directă imigrație, căci prezența acestui tipar străin nu s-ar putea explica decît ca fiind adus de un meșter bronzier italic împreună cu toate celelalte unelte ale sale. In orice caz, acest exemplar este o dovadă mult mai clară pentru relațiile reciproce dintre Italia și țările vest-balcanice, decît lunga serie de produse italice de export pe care le-am întîlnit pînă acum".

[12] Vase de bronz în formă de găleți, ornate cu figuri, caracteristice civilizației Este.

[13] E vorba de epoca dinainte de primul război mondial, cînd prin „Ungaria" se înțelegea și Transilvania.

[14] Localitate în Toscana, pe locul orașului etrusc *Volci*.

[15] Traducere: „frumoasa vîrstă a bronzului".

[16] Cf., mai recent, D. Popescu, *Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen* (Epoca timpurie și mijlocie a bronzului în Transilvania), București, 1944, p. 141—142.

[17] Termen întrebuințat în sensul unei depresiuni de nivel pe care o prezintă cultura egeeană la sfîrșitul mileniului II î.e.n. și începutul mileniului I, între două faze de înflorire: cea minoico-micenian ă de mai înainte și cea elenică de mai tîrziu. Pârvan întrebuințează imediat mai jos, în capitolul prezent, aceeași noțiune și pentru Dacia din epoca bronzului, ca o metaforă, prin comparație exterioară cu evul mediu feudal. Cu același rost de figură literară, el duce comparația mai departe, vorbind de „seniori" și de „cavaleri medievali", care, bineînțeles, n-au nicidecum rolul social al acelora din perioada feudală.

[18] V. Pârvan, *Getica*, p. 289 și urm.

II. Carpato-danubienii și sciții

[19] M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia* (Iranieni și greci în sudul Rusiei), Oxford, 1922, p. 11. *Zoroastru* sau *Zaratustra* a fost reformatorul religiei persane antice. Chestiunea vremii cînd a trăit este foarte discutată. Față de părerea răspîndită că el ar fi existat în secolele VII—VI î.e.n., Ed. Meyer a dovedit, cu documente asiriene, că nu poate fi vorba decît de o epocă mai veche, înainte de anul 1000 î.e.n. Cf. V. Pârvan, *Getica*, p. 3.

[20] M. Vasmer, *Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven, I. Die Iranier in Südrussland* (Cercetări asupra celor mai vechi așezări ale slavilor, I. Iranienii din Rusia de sud), Leipzig, 1923, p. 21. Cf. V. Pârvan, *Getica*, p. 4. *Avestica* este limba persană străveche în care au fost scrise învățăturile religioase ale lui Zoroastru, adunate în cartea numită *Zend-Avesta*.

[21] Pentru cercetările sovietice referitoare la cimmerienii și sciții din nordul Mării Negre cf. S. A. Jebelev și M. I. Artamonov, în vol. **Очерки истории СССР: Первобытно-общинный строй и древнейшие государства на территории СССР** (Schiță a istoriei U.R.S.S.: Orînduirea comunei primitive și cele mai vechi state de pe teritoriul U.R.S.S.), Moscova, 1956, pp. 283—321 și 569—570; V. A. Ilinskaia și O. I. Terenojkin, în vol. **Нариси стародавъной истории украйнской РСР** (Schiță a istoriei vechi a R.S.S. Ucrainene), Kiev, 1957, pp. 109—214 și 602—603.

[22] Prin descoperirile ce s-au produs în ultimii treizeci de ani, spațiul acestei răspîndiri s-a lărgit. Elemente scite noi au apărut în Oltenia (cf. D. Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei*, Craiova, 1939, p. 181—188; Alex. Vulpe, în „Materiale și Cercetări arheologice", V, 1958) și în Moldova (cf. A. Nițu, în „Materiale arheologice privind istoria veche a R.P.R.", I, 1953, p. 3—11; S. Morintz, *ibidem*, III, 1957,

p. 219—226; idem, în „Dacia", n. serie, I, 1957, p. 177—132). De asemenea în Dobrogea: cf. I. Andrieşescu, în „Revista de preistorie şi antichităţi naţionale", I, nr. 1, 1937, pl. XIII—XXVII (şi pl. VII—X, cu coiful de aur de la Poiana-Coţofeneşti, în Prahova); D. Popescu, în „Studii şi cercetări de istorie veche (S.C.I.V.)", IV, 1953, nr. 1—2, p. 183. In ultimii ani s-a descoperit la Medgidia o garnitură masivă de bronz cu ornamente scitice (inedită, la Muzeul naţional de antichităţi din Bucureşti). O dare de seamă critică asupra contribuţiilor aduse la problema elementelor de cultură scitică din Dacia a fost recent publicată de D. Popescu, în „S.C.I.V.", IX, 1958, nr. 1, p. 9—38.

[23] O altă hidrie greacă, din sec. VI î.e.n., a fost descoperită în nord-estul Ungariei, lîngă graniţa cu R.P.R. (comunicare inedită din partea Dr. J. Gy. Szilágyi din Budapesta). Mai înainte se găsiseră doi aribali corintici din aceeaşi epocă, tot în Ungaria, la Szombathely: cf. J. Gy. Szilágyi, în „Antik Tanulmányok" (Studii antice), II, 1955, nr. 1—2, p. 45—52.

[24] In acest loc din manuscrisul lui V. Pârvan se află următoarea frază: „Din *Bucureşti* (dintr-un tumul distrus) putem cita un pieptene de bronz, de lucru destul de barbar, deşi făcut în vreun oraş grec (cp. fîntîna pe care o reproduce) şi al cărui stil ne face să ne gîndim la frumosul pieptene de aur de la Soloha pe Nipru, din sec. IV a. Chr." Este vorba de obiectul descris în *Getica*, p. 16, fig. 7 şi pl. II, 3, găsit pe stradă în Bucureşti, în faţa Universităţii, fără a se şti cum a ajuns acolo. Departe de-a avea vreo legătură cu pieptenele de la Soloha, cu care prezintă asemănări întîmplătoare, acest obiect este o garnitură modernă de harnaşament, de origine tiroleză, destul de răspîndită în ţările fostei Austro-Ungarii. Secţia etnografică a Muzeului de Istorie naturală din Viena posedă o bogată colecţie de piepteni similari. In eroarea lui V. Pârvan au căzut, într-o oarecare măsură, şi iluştrii specialişti ai antichităţilor scite M. Rostovtzew, *Skythien und der Bosporus* (Sciţia şi Bosforul), Berlin, 1931, I, p. 490, care înclină a data respectivul pieptene în epoca imperială romană, şi M. Ebert care, în enciclopedia sa *Reallexikon der Vorgeschichte* (Dicţionoar al preistoriei). Berlin, 1928, vol. XI, a admis ca printre ilustraţiile vocii *Rumänien* (Romînia), redactată de G. Wilke, să figureze şi pieptenele menţionat (pl. 37, c). Singurul scitolog care a considerat de la început acest pieptene ca modern a fost N. Fettich (la M. Rostovtzew, *op. cit.*, I, p. 497). Traducătorii de la Cambridge ai prezentei cărţi l-au reprodus în desen (*Dacia: An outline of the early civilizations of the Carpatho-Danubian countries*, pl. 7). Am considerat,

atît cu prilejul ediției din 1937, cît și acum, că citarea acestui obiect, sigur din vremea noastră, nu-și mai are locul în textul lui V. Pârvan.

[25] *Lebes:* cf. mai jos, la glosarul termeniior de specialitate.

[26] După unele obiecte pe care le conține, cum este cazul cu un inel spiral de păr de tip Monteoru, tezaurul de la Turnu-Măgurele nu poate fi datat decît în epoca bronzului, ceea ce exclude interpretarea ponderală dată de M. Sutzu în legătură cu Cyzicul (*Revista pentru istorie, arheologie și filologie,* 1882, p. 1—16; cf. V. Pârvan, *Getica,* p. 19—20) inelelor de aur din acest tezaur. De asemenea, nu s-ar mai putea susține scitismul mânșoanelor și tuburilor menționate de Pârvan, care de altfel nu prezintă nici un amănunt obligînd la o părere în acest sens. Cf. Ecaterina Dunăreanu-Vulpe, *Tezaurele antice,* în vol. *Studii asupra tezaurului restituit de U.R.S.S.,* București, 1958, p. 33—36.

[27] După moartea lui V. Pârvan, tezaurul de la Craiova a fost restituit Romîniei și se află în Muzeul național de antichități din București.

[28] În afară de mormintele cu obiecte scitice cunoscute acolo mai de mult (cf. B. Filow, în „Mitteilungen des k. deutschen archaeologischen Instituts: Römische Abteilung", XXXII, 1917, p. 36 și urm.), la Panaghiurișe s-a mai descoperit ulterior un tezaur de vase grecești de aur din sec. IV î.e.n., lipsite de orice legătură cu arta scită: cf. D. Cončev, în B. Svoboda — D. Cončev, *Neue Denkmäler antiker Toreutik* (Noi monumente ale toreuticii antice), Praga, 1956, p. 117—164.

[29] Azi nu am mai putea considera inhumația ca un rit exotic în Dacia, deoarece o întîlnim aici destul de des în prima epocă a fierului și chiar în cea de a doua. Pe de altă parte, nu am putea cita vreun caz sigur de incinerație în eneoliticul nostru. La Pârvan e vorba, în această privință, de impresii de primul moment care ulterior nu s-au confirmat.

[30] Și în afară de aplicele cruciforme descoperite în ultimii ani în Moldova și în Transilvania: cf. A. Nițu, în „Materiale arheologice privind istoria veche a R.P.R.", I, 1953, p. 3—11 (și p. 485 din același volum). Un exemplar, încă inedit, a fost găsit în necropola tumulară de epocă scitică de la Bîrsești, în Vrancea.

[31] Un cazan de caracter scit, dar după condițiile descoperirii datînd din era noastră, deci putînd fi atribuit sarmaților, a fost găsit la Calu, în apropiere de Piatra-Neamț: „Dacia", VII—VIII, 1937—1940 p. 59—62.

[32] La care sînt de adăugat hidria recent găsită în NE Ungariei și aribalii corintici de la Szombathely. Cf. mai sus, nota 23.

[33] Despre caracterul eneolitic al acestor securi a fost vorba mai sus, la nota 4.

[34] Staţiuni neolitice protocucuteniene de pe cele două versanturi ale Carpaţilor orientali. Categoria ceramică bicromă din aceste staţiuni, anterioară celei pictate de stil Cucuteni A, are în repertoriul decorului său şi canelurile, dar fără continuitate cu canelurile hallstattiene. Cf., recent, R. Vulpe, *Izvoare: Săpăturile din 1936—1948*, Bucureşti, 1957, p. 120—155.

[35] Am completat ultima frază de aci cu un rînd care fusese omis în traducerea noastră din 1937.

[36] *Hippotoxotai*, „arcaşi călări", cuvînt grecesc referitor aici la sciţi.

[37] După cum am arătat mai sus, în notele 4 şi 33, nu mai poate fi vorba azi de epoca bronzului şi a fierului în legătură cu aceste securi de cupru.

[38] Cuprul pur nu este lucrat curent decît în eneolitic, înainte de descoperirea bronzului. Cf. mai sus, notele 4, 33 şi 37.

[39] Vedem aici o impresie exagerată. Asemănările dintre ceramica neolitică şi cea din epoca fierului sînt foarte vagi şi se limitează la elemente simple şi generale, posibile în mod spontan oricînd şi oriunde. Nu poate fi nici o legătură între vasele primitive poroase din ceramica getică şi ceramica poroasă neolitică. Cf. mai sus, nota 10

[40] *Iatros* (cuvînt grecesc, în dialectul ionic *ietros*): „medic", „vindecător".

[41] Cf. asupra acestei divinităţi studiul lui D. Tudor, *I Cavalieri Danubiani* (Călăreţii danubieni), în „Ephemeris Dacoromana", VII, 1937, p. 189—356 (cf. şi VIII, 1938, p. 445—449).

[42] *Artemis Basileie*, „Artemis regala", latineşte *Diana Regina*.

[43] Amîndoi termenii, greceşti: *ktistai* şi *polistai*, au sensul de „întemeietori" sau „restauratori".

III. Carpato-danubienii şi grecii

[44] Ştiri generale şi bibliografice despre cercetările sovietice privind oraşele elene din nordul Pontului Euxin, la S. A. Jebelev, T. N. Knipovici şi B. F. Gaidukevici, în vol. **Очерки истории СССР: Первобытно — общинный строй и древнейшее государства на территории СССР**, Moscova, 1956, pp. 321—361 şi 569—570; L. M. Slavin, L. D. Dmitrov, A. I. Furmanskaia şi E. V. Maksimov, în vol. **Нариси стародавьной истории украйнськой РСР**, Kiev, 1957, pp. 243—312 şi 604—605.

[45] În izvoarele romane, forma numelui acestei cetăți este *Histria*, iar în cele grecești *Istria* (de la numele *Istros* al Dunării). În lucrările sale, V. Pârvan obișnuia să întrebuințeze forma română. Excepție face în *La pénétration hellénique et hellénistique dans la vallée du Danube* și în manuscrisul original al operei de față, unde folosește numai forma *Istria*.

[46] Termen cu valoare relativă, în măsura în care poate fi aplicat unor uniuni de triburi nomade.

[47] Cf. și Em. Condurachi, în vol. *Histria*, I, București, 1951, p. 16—17.

[48] Cf. mai sus, notele 23 și 32.

[49] Despre îndoielile pe care le ridică această interpretare, v. aci mai sus, nota 26.

[50] Traducere: „și orașul este despărțit printr-o așa de mare depărtare de gurile fluviului". Pentru inscripția întreagă cf. V. Pârvan, *Histria*, IV, București, 1916, p. 558 și urm.; idem, *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, București, 1923, p. 78 și urm. Data comandamentului lui Flavius Sabinus în Moesia nu e anul 44 e. n., cum se credea pe vremea lui Pârvan, ci anii 50—57 e.n.: cf. D. M. Pippidi, în „S.C.I.V.", VI, 1955, nr. 3—4, p. 363; idem, *Contribuții la istoria veche a Romîniei*, pp. 144—147 și 185.

[51] Transcriere: *Pyretos, Porata.*

[52] Transcriere: *Seretos, Tiarantos.*

[53] Pentru orașele grecești din Pontul Stîng cf., mai recent, T. V. Blavatskaia, Западнопонтийские города в VII—I веках до нашей эры (Orașele din vestul Pontului în sec. VII—I î.e.n.), Moscova, 1952; traducere parțială în romînește în „Analele romîno-sovietice, seria Istorie", VIII, 4, 1954, p. 5—28 *(Organizarea internă a orașelor grecești de pe țărmul de apus al Mării Negre în sec. VII—I î.e.n.)*.

[54] Populație getică lîngă Nistru, al cărui nume era *Tyras*, ca și al orașului grec dinspre gura sa. Cf. și I. I. Russu, „S.C.I.V.", IX, 1958, 2, p. 306.

[55] Unele din aceste elemente ceramice au fost publicate de Marcelle Lambrino, în „Dacia", III—IV, 1927—1932, p. 362—377. Ceramica rhodo-ionică descoperită la Histria după moartea lui Pârvan a fost publicată de aceeași autoare în lucrarea sa *Les vases archaïques d'Histria* (Vasele arhaice de la Histria), București, 1938.

[56] După ultimele constatări, se pare că la început Histria n-a fost așezată pe o insulă așa cum ni se pare azi, ci în vîrful unei peninsule care ulterior a fost ruptă de ape: cf. Em. Condurachi, *loc.*

cit., p. 9, nota 1, V. Canarache, în „S.C.I.V.", VII, 1956, nr. 3—4, p. 289—313.

[57] *Hiereos, hiereo* — „preot".

[58] De fapt, pe cît se pare, numai vîrful unei peninsule; cf. aci mai sus, nota 56.

[59] Traducere: „prefectul ţărmului mării".

[60] Traducere: „aproape singurul venit al oraşului e acela de la peştele sărat". Cf. V. Pârvan, *Începuturile vieţii romane la gurile Dunării*", p. 78.

[61] Transcriere: *Daoi* şi *Getai*, nume frecvent întrebuinţate de greci pentru sclavii lor, care în mare parte proveneau din regiunile scite şi daco-getice.

[62] *Mixellenes:* „greci amestecaţi", „pe jumătate greci".

[63] Figură de stil: deoarece o fiică a Istriei a devenit soţia lui Ariapeithes, tatăl lui Scyles, cetăţenii acestui oraş sînt consideraţi în bloc cu „socrii" regelui scit (în manuscrisul autorului: „beaux-pères").

[64] Pasajul care urmează de aci mai departe, pînă la nota 67, este reprodus de V. Pârvan din propria sa lucrare anterioară: *La pénétration hellénique, et hellénistique dans la vallée du Danube*, Bucureşti, 1923, p. 8—10. Cum de aci înainte alternează pasajele repetate după acea lucrare cu acelea noi scrise de mîna lui Pârvan, vom atrage atenţia asupra începutului fiecăruia din ele, în note.

[65] Traducere: „în agone" (întreceri sportive).

[66] Traducere: „cu chipuri de bronz".

[67] *Museion:* locaş închinat Muzelor, şcoală de cultură superioară. Aci se încheie pasajul reprodus din *La pénétration etc.*; cf., mai sus, nota 64. Fraza care urmează, pînă la nota 69, face parte din manuscrisul lui Pârvan.

[68] Traducere: „templul lui Apollo".

[69] *Hermes Agoraios.* Epitetul derivă din *agora*, care în oraşele greceşti era ceea ce în oraşele romane constituia un *forum:* o piaţă de adunare, de judecată şi de tîrg. *Agoranomii* erau magistraţii care se ocupau cu ordinea tîrgului. *Hermes Agoraios* era divinitatea tutelară a pieţei. Pasajul care urmează de aci înainte, pînă la nota 74, este reprodus de Pârvan după lucrarea sa anterioară *La pénétration etc.*, p. 10—11. Cf. mai sus, nota 67.

[70] În *La pénétration etc.*, p. 10 este scris „sec. IV—III", dar în exemplarul acelei lucrări ajustat ca anexă la manuscrisul cărţii de faţă, Pârvan a corectat cu mîna sa: „sec. IV—II".

[71] B. Pick, *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien* (Monedele antice din Dacia şi Moesia), II, Berlin, 1910, p. 148.

[72] *Mixellenes*. Cf. mai sus, nota 62.

[73] E vorba de cetatea elenică *Byzantion*, colonie dorică în Bosforul trac, pe locul unde mai tîrziu, la anul 330 e.n., împăratul roman Constantin avea să întemeieze Constantinopolul.

[74] Fraza care urmează, pînă la nota 75, a fost scrisă de mîna lui Pârvan pe exemplarul din *La pénétration etc.*, anexat la manuscrisul acestei lucrări. Cf. mai sus, nota 69.

[75] De aci înainte, pînă la nota 76, se reproduc din nou pasaje din *La pénétration etc.*, p. 12. Cf. nota precedentă.

[76] Ceea ce urmează, pînă la nota 77, se află în manuscrisul nou al lui Pârvan. Cf. nota precedentă.

[77] Pasajele ce urmează, pînă la nota 81, sînt reproduse din *La pénétration etc.*, p. 13—14. Cf. nota precedentă.

[78] Resturile celtice din această staţiune sînt, de fapt, puţine şi de caracter general. Rezultatele săpăturilor celor mai întinse de aci n-au fost cunoscute de V. Pârvan. Pentru aceste săpături cf. „Dacia", III—IV, 1927—1932, p. 253—351; „S.C.I.V.", I, 1950, nr. 1, p. 47—52; II, 1951, nr. 1, p. 177—216; III, 1952, p. 191—209; „Dacia", n.s., I, 1957, pp. 143—164. In textul exemplarului din *La pénétration etc.*, p. 13, ajustat ca anexă a manuscrisului (cf. aci mai sus, nota 77) expresia „daco-celtiques" a fost intercalată de mîna lui V. Pârvan.

[79] Cf. V. Pârvan, *Castrul de la Poiana şi drumul roman prin Moldova de jos*, p. 100—102.

[80] Insă frecvenţa lor cea mai mare în stînga Dunării se înregistrează în secolele II—I î.e.n.

[81] Fraza următoare, pînă la nota 84, e scrisă de mîna lui Pârvan pe exemplarul din *La pénétration etc.*, p. 14, pregătit ca anexă la manuscrisul prezentei cărţi. Cf. mai sus, nota 77.

[82] Despre caracterul discutabil al elementelor celtice de la Poiana, cf. aci mai sus, nota 78.

[83] *Macedonia Prima* era una din cele patru părţi în care romanii împărţiseră Macedonia după bătălia de la Pydna în anul 168 î.e.n. Centrul său principal se afla la Amphipolis.

[84] De aci înainte, pînă la nota 85, textul este reprodus după *La pénétration etc.*, p. 15. Cf. mai sus, nota 81.

[85] Fraza care urmează, pînă la nota 86, a fost introdusă de mîna lui Pârvan în textul din *La pénétration etc.*, p. 17, anexat la manuscrisul prezentei cărţi. Cf. nota precedentă.

[86] Elementele de caracter geto-grec de la Boian şi Căscioare sînt

superficiale și sporadice. Stațiunile de acolo se caracterizează printr-un material neolitic masiv. De aici înainte, pînă la nota 91, textul e reprodus după *La pénétration etc.*, p. 17. Cf. nota precedentă.

[87] La Herodot, numele rîului sună *Ordessos*. În lucrarea sa *Considerațiuni asupra unor nume de rîuri daco-scitice*, București, 1923, p. 12—16, Pârvan susține, pe baza unor bogate comparații din domeniul trac, că forma reală a numelui ar fi fost în antichitate tot cea de azi: *Argeș* (sub forma **Argesis*).

[88] Transcriere: *Heronos*, genitivul numelui *Heron*, al unui fabricant de amfore sau al unui magistrat din orașul respectiv însărcinat cu controlul amforelor.

[89] Despre improbabilitatea scopului monetar al acelor inele, cf. aci mai sus, nota 26.

[90] Despre întinsele săpături făcute acolo în 1948—1949, cf. „Studii", II, 1949, nr. 1, p. 116 și urm. și „S.C.I.V.", I, 1950, nr. 1, p. 93—102.

[91] Transcriere: *Heracleus Soteros Thracon*, „a lui Heracles Mîntuitorul tracilor". La Popești, pe malul drept al Argeșului, se află resturile unei importante stațiuni getice din sec. II—I î.e.n.., care a făcut obiectul unei întinse serii de săpături; cf. „S.C.I.V.", IV, 1955, nr. 1—2, p. 239—269; „Materiale și cercetări arheologice", III, 1957, p. 227—246. Pasajul din prezenta carte care urmează de aci înainte, pînă la nota 93, a fost adăugat de mîna lui Pârvan pe exemplarul din *La pénétration etc.*, p. 19, anexat la manuscris. Cf. mai sus, nota 86.

[92] V. Pârvan, *La pénétration hellénique et hellénistique dans la vallée du Danube*, p. 13 și urm. (note); cf., mai recent, B. Mitrea, *Penetrazione commerciale e circolazione monetaria nella Dacia prima della conquista* (Pătrundere comercială și circulație monetară în Dacia înainte de cucerire), în „Ephemeris Dacoromana", X, 1945, p. 3—154.

[93] Fraza următoare, pînă la nota 94, este reprodusă după *La Pénétration etc.*, p. 19. Cf. mai sus, nota 91.

[94] Cele două fraze care urmează, pînă la nota 95, au fost introduse de mîna lui Pârvan în textul exemplarului anexă din *La pénétration etc.*, p. 19, dar au fost omise în ediția din 1937, nefigurînd în copia dactilografiată de care m-am servit pentru traducere. Cf. nota precedentă.

[95] De aci înainte, pînă la nota 96, textul este reprodus după *La pénétration etc.*, p. 19—20. Cf. nota precedentă.

[96] Textul ce urmează, pînă la nota 99, a fost adăugat de mîna lui Pârvan în exemplarul ajustat din *La pénétration etc.*, p. 20. Cf. nota precedentă.

[97] Această afirmaţie era valabilă pentru anul 1926, cînd scria Pârvan. Azi lucrările din cetăţile dace sînt foarte înaintate. Cf. mai jos, notele 99, 130, 146, 152, 157.

[98] Franţuzeşte: „construcţie cu cîrlig".

[99] Săpăturile făcute de la Pârvan încoace în cetăţile dace din munţii Orăştiei n-au dat la iveală nici un document anterior secolului II î.e.n. Cf. C. Daicoviciu, în „S.C.I.V.", I, 1950, nr. 1, p. 140; II, 1951, nr. 1, p. 124; III, 1952, p. 306; VI, 1955, nr. 1—2, p. 54 şi urm.; idem, *Cetatea dacică de la Piatra Roşie*, Bucureşti, 1954, p. 122 şi urm.; idem, în vol. *Nouvelles études d'histoire présentées au Xe Congrès des Sciences historiques, Rome 1955* (Noi studii de istorie prezentate Congresului al X-lea de ştiinţe istorice, Roma 1955), Bucureşti, 1955, p. 131 şi urm.; C. Daicoviciu, N. Gostar şi I. Crişan, în „Materiale şi Cercetări arheologice", III, 1957, p. 255—277. Textul care urmează de aci înainte, pînă la nota 103, este reprodus din *La pénétration etc.*, p. 20—23. Cf. mai sus, nota 96.

[100] Pe lîngă izvoarele cunoscute pe vremea lui Vasile Pârvan în această privinţă, au apărut ulterior altele. Dintre acestea, cel mai important e decretul de la Histria în cinstea lui Agathocles al lui Antiphilos, de la începutul secolului II î.e.n., descoperit şi studiat de S. Lambrino, dar încă inedit, în care e vorba de atacurile unor grupuri trace asupra cetăţilor pontice sub conducerea unui oarecare *Zoltes* şi de protecţia pe care cetatea Histria o caută la un rege din stînga Dunării numit *Rhemaxos*. Cf. „Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres" (Dări de seamă ale Academiei de inscripţii şi literatură), Paris, 1930, p. 206; R. Vulpe, în „Gîndirea", XI, 1931, p. 362 şi urm.; idem, *Histoire ancienne de la Dobroudja* (Istoria veche a Dobrogei), Bucureşti, 1938, p. 87—90. Inscripţia, aflîndu-se în localul Universităţii din Bucureşti care a fost obiectul bombardamentului aerian american din 14 aprilie 1944, a suferit avarii foarte grave în urma trecerii sale prin incendiul produs de acel bombardament. Acum se află la Muzeul naţional de antichităţi.

[101] V. Pârvan, *Gerusia din Callatis*, Bucureşti, 1920, p. 51 şi urm.

[102] Traducere: „îndeplinind multe solii pentru cetate, a mijlocit în interesul cetăţenilor pe lîngă barbarii care stăpînesc ţara şi Dunărea". Inscripţia, care se află la Muzeul naţional de antichităţi, a fost publicată în întregime de Gr. Tocilescu, în „Archäologisch-epi-

graphische Mitteilungen" (Comunicări arheologice-epigrafice), VI, 1883, p. 36, nr. 78, și de W. Dittenberger, *Sylloge*[3], 708.

[103] Ce urmează de aici înainte, pînă la nota 107, a fost scris de mîna lui V. Pârvan în exemplarul anexă din *La pénétration etc.*, p. 23. Cf. mai sus, nota 99.

[104] Traducere: „pe vremea cînd era *basileus* Cotys al lui Rhoemetalces". *Basileus* nu are aici sensul obișnuit de „rege", ci pe acela de magistrat eponim al cetății Callatis, ales pe un an.

[105] Traducere: „Mărturie sînt versurile tale: dacă ai da la o parte numele tău, aș tăgădui că ar fi compuse de un tînăr trac. Și nici Orfeu nu va mai fi în această regiune singurul poet. Țara bistonului e mîndră de talentul tău". *Bistones*, la origine numele unei populații legendare de pe coasta tracă a Egeii, este adesea extins de poeții antici, ca în cazul lui Ovidiu, tuturor tracilor.

[105] Cf. V. Pârvan, *A propos du „basileus" Cotys de Callatis* (În legătură cu „basileul" Cotys de la Callatis), în „Dacia", I, 1924, p. 363—367.

[107] Traducere: „Și astfel se produce între mine și tine un fel de alianță; sîntem amîndoi adoratorii și inițiații aceluiași mister sacru: ca poet, către tine, poet, îmi întind rugătoarele brațe". De aci înainte, pînă la nota 114, textul prezentei cărți reproduce pasaje din *La pénétration etc.*, p. 23—24. Cf. mai sus, nota 103.

[108] Traducere: „iar de curînd devenind regele *Byrebista* cel dintîi și cel mai mare dintre regii din lumea tracă și luînd în stăpînire toată țara de dincolo de Dunăre, precum și pe cea de dincoace...". *Byrebista* e una din nenumăratele variante ale numelui lui Burebista.

[109] Traducere: „Hermeios fiul lui Asclepiodoros care s-a dus la regele sciților Canites".

[110] Numele cetății apare în chip obișnuit, în izvoarele grecești, sub forma *Mesembria*, dar, în manuscrisul său, Pârvan l-a scris sub forma originară tracă: *Mesambria*, resp. *mesambrieni*.

[111] Traducere: „Demontes fiul lui Dezos, ast".

[112] „Pădurea hercyniană" (latinește *Hercynia silva*), numele masivului de munți păduroși care în antichitate cuprindea laolaltă Pădurea Neagră și Sudeții. „Hylaia borysthenită" se referă la o regiune împădurită pe care Herodot o pomenește cu numele de *Hylaia* („Păduroasa"), la est de *Borysthenes* (Nipru), între gura acestui fluviu și Crimeia, aproape de țărmul mării.

[113] *Argedava*, menționată în inscripția lui Acornion (Dittenberger, *Sylloge*[3], 762), drept centru de reședință al lui Burebista, n-a fost

încă identificată. Nu pare a fi aceeași cu *Arcidava*, pomenită de Itinerariile din vremea romană la Vărădia în Banat. Cercetările făcute la Vărădia (Gr. Florescu, în „Istros", I, 1934, fasc. 1, p. 60—72) au avut ca obiect un castru roman, fără nici o dovadă de locuire anterioară. Pârvan, *Getica*, p. 262, nu exclude posibilitatea identificării *Argedavei* cu *Arcidava*, dar, la p. 81, se gîndește și la eventualitatea situării ei undeva pe rîul omonim Argeș (**Argesis*). De curînd, C. Daicoviciu (*Țara lui Dromichaites*, în vol. omagial pentru Kelemen Lajos, Cluj, 1957, p. 181—182) a reluat problema, aderînd categoric la ultima sugestie a lui Pârvan și înclinînd a situa *Argedava* în partea dinspre munți a văii Argeșului. Noi, împărtășind aceeași idee de a căuta reședința temporară a lui Burebista pe Argeș, considerăm mult mai firesc s-o localizăm pe cursul inferior al acestui rîu, în șes, și s-o identificăm cu importanta cetățuie de la Popești lîngă Mihăilești (R. Vulpe, *Un deceniu de cercetări arheologice în cetățile dace*, în „Știință și Tehnică", X, 1958, nr. 11, p. 36).

[114] Aci se sfîrșește partea reprodusă din *La pénétration etc.*, (pînă la p. 24); mai departe, restul prezentului capitol este nou, adăugat de mîna lui V. Pârvan. Cf. mai sus, nota 107.

[115] Traducere: „Dacii, care se răspîndiseră spre Marea Neagră și în Tracia".

[116] *Coson*, numele unui tînăr principe trac pus pe monedele de aur bătute de Brutus, în timpul războiului civil pe care acesta l-a dus cu Octavian în anul 42 î.e.n. Aceste monede au fost aduse în mari cantități în Dacia prin mercenarii geți care luptaseră de partea lui Brutus. Cf. V. Pârvan, *Getica*, p. 84, nota 1 și, mai recent, B. Mitrea, în „Ephemeris Dacoromana" X, 1945, p. 125—128.

[117] Totuși s-au găsit numeroase fragmente ceramice elenistice la Sighișoara (inedite, în muzeul de acolo) și în alte părți din Transilvania, de exemplu, de curînd, la Gușterița, lîngă Sibiu.

[118] Unele din elementele culturii geților atribuite altădată celților, cu deosebire în ceramică, s-au dovedit ulterior a fi datorite contactului direct cu grecii. Cf. aci mai sus, nota 78.

IV. Carpato-danubienii și celții

[119] În manuscris, textul acestui capitol nu este scris de mîna lui V. Pârvan, ci reprezintă o copie transcrisă cu mîna de Virginia Vasiliu-Sacerdoțeanu în februarie 1926, pe cînd era la Roma, în vederea conferinței ce a fost citită apoi de Pârvan la „Académie des

Inscriptions" (Academia de inscripții). Ciorna lui Pârvan a fost distrusă de atunci. Pe copia rămasă, autorul a procedat la mici adaosuri pe care le-a scris cu mîna proprie.

[120] Recent a apărut cartea lui J. Filip, *Keltové ve střední Evropě — Die Kelten in Mitteleuropa* (Celții în Europa centrală), Praga, 1956, în care sînt tratate și antichitățile celtice din Transilvania. Menționăm, de asemenea, lucrarea slovacă semnată de B. Benadík, E. Vlček și C. Ambros, *Keltské pohrebiská na juhozápadnom Slovensku — Keltische Gräberfelder der Südwestslowakei* (Necropole celtice din sud-vestul Slovaciei), Bratislava, 1957.

[121] Dittenberger, *Sylloge*[3], 495.

[122] In problema expansiunii bastarne în Moldova au fost aduse elemente noi de caracter arheologic prin săpăturile din 1949 de la Poienești; cf. R. Vulpe, în „Materiale arheologice privind istoria veche a R.P.R.", I, 1953, p. 490—496; idem, în vol. *Nouvelles études d'histoire présentées au Xe Congrès des Sciences historiques* (Noi studii de istorie prezentate la al X-lea congres de științe istorice), București, 1955, p. 103—119. De asemenea prin săpăturile din așezarea de la Lunca Ciurei lîngă Iași și prin cele din necropola de la Lucașovca de lîngă Orhei în R.S.S. Moldovenească; cf. G. B. Fedorov, în „**Краткие Сообщеня ИИМК Акад. Наук СССР**", 1957, fasc. 68, p. 51—61. Săpăturile din *așezarea* bastarnă de la Lucașovca, din 1956—1957, la care au participat și arheologi din R.P.R., sînt încă inedite.

[123] Cu prilejul săpăturilor din 1957—58 din stațiunea getică de la Popești pe Argeș s-au descoperit resturile unei locuințe complexe din sec. II—I î.e.n., care, deși construită primitiv din lemn și vălătuci, prezintă un plan alcătuit după un model elenistic, cu camere multe, variate și mari, cu un cuptor interior, cu numeroase vetre de factură îngrijită, cu o cameră plină de chiupuri mari *(dolia, pithoi)* și cu două construcții absidale de caracter sacru, ca la Grădiștea Muncelului și la Piatra Roșie (cf. mai jos, nota 156). Această clădire trebuie să fi constituit „palatul" șefului de trib care locuia în cetățuia de la Popești. O parte din camerele construcției erau acoperite cu țigle de tip grec, din care s-au găsit în săpături resturi abundente. Săpăturile respective sînt încă inedite.

[124] Azi nu s-ar mai putea susține tot atît de categoric acest amănunt. În urma săpăturilor foarte întinse care s-au făcut de la Pârvan încoace în stațiunile getice, s-a constatat că numeroasele gropi pline cu cenușă și resturi de vetre din aceste stațiuni nu reprezintă morminte de incinerație, ci depozite de grîne ori, uneori, depozite rituale

de resturi de la sacrificii. In schimb s-au găsit în aşezare, printre locuinţe, morminte de inhumaţie din vremea getică (cca. sec. IV—III î.e.n.) la Poiana; cf. „S.C.I.V.", III, 1952, p. 194—195.

[125] Aici este un rînd omis, din inadvertenţă, în ediţia din 1937.

[126] De fapt, ceramica primitivă poroasă getică, în ciuda aparenţelor sale, nu are nici o legătură cu vreo tradiţie neolitică. Cf. aci mai sus, nota 39.

[127] La Poiana s-au găsit scarabei egipteni de sticlă, din epoca elenistică („S.C.I.V.", III, 1952, p. 202 şi fig. 23, 3), iar la Popeşti, în „palatul" menţionat mai sus, la nota 123, a apărut un pandantiv de sticlă reprezentînd pe zeul egiptean Bes (inedit).

[128] Unele staţiuni getice, ca aceea de la Poiana care, înainte de eroziunile ce-au redus-o la proporţiile de azi, a ocupat o suprafaţă de cel puţin 1 km², trebuie să fi avut mult mai multe locuinţe.

[129] La Poiana s-au găsit, totuşi, destul de multe tezaure monetare în interiorul staţiunii, fără a mai vorbi de numeroasele monede izolate.

[130] De atunci încoace şi cu deosebire în ultimii opt ani, explorarea acestor cetăţi (Grădiştea Muncelului, Piatra Roşie, Costeşti, Blidarul) s-a făcut în proporţii foarte ample, cu rezultate bogate şi hotărîtoare pentru problemele amintite de V. Pârvan. Cf. D. M. Teodorescu, în „Anuarul Comisiunii monumentelor istorice, Secţia pentru Transilvania", 1930—1931, p. 45—68; C. Daicoviciu — Al. Ferenczi, *Aşezările dacice din munţii Orăştiei*, Bucureşti, 1951, p. 5—116; C. Daicoviciu, în „S.C.I.V.", I, 1950, nr. 1, p. 137—148; II, 1951, nr. 1, p. 95—126; III, 1952, p. 128—307; IV, 1953, nr. 1—2, p. 153—187; V, 1954, nr. 1—2, p. 123—125; VI, 1955, nr. 1—2, p. 195—232; idem. *Cetatea dacică de la Piatra Roşie*, Bucureşti, 1954, p. 23—136; C. Daicoviciu — N. Gostar — I. Crişan, în „Materiale şi Cercetări arheologice", III, 1957, p. 255—277.

[131] Traducere: „ocupă un munte îngust cu o coamă netedă, prelungit pînă la cea mai apropiată cetăţuie" (Tacitus, *Annales*, IV, 47).

[132] *Murus gallicus:* „zid gallic".

[133] Cf. mai sus, nota 98.

[134] Printre lucrările cele mai recente referitoare la Burebista, cf., pentru relaţiile cu grecii pontici: Em. Condurachi, în „S.C.I.V.", IV, 1953, nr. 3—4, p. 515—522; pentru relaţiile cu celţii: M. Macrea, *ibidem*, VII, 1956, nr. 1—2, p. 119—133; iar pentru caracterul domniei lui în general: T. D. Zlatkovskaia, Племенной союз гетов под руководством Биребисты (I в. до н. э.) (Uniunea triburilor getice sub

conducerea lui Burebista, sec. I î. e. n.), în „Вестник древней истории" (Buletin de istorie veche), 1955, nr. 2, p. 73—91, tradusă în romîneşte în „Analele romîno-sovietice, seria Istorie", IX, 1955, nr. 4, p. 15—36.

[135] Cuvînt de origine celtică sau germanică designînd o secure de luptă de fier, uşoară, destinată a fi aruncată de la distanţă, ca un bumerang.

[136] Uneltele respective, caracterizate prin lame convexe, fine, situate la ambele capete şi mînuite de la mijloc, nu sînt cuţite obişnuite, ci brice. Cf. şi Pârvan, *Getica*, p. 527.

[137] De fapt există o legătură între aceste diferite arme curbe, al căror prototip derivă din Orient, de unde, prin intermediul grecilor, au fost cunoscute de iliri, de traci şi de daci, care le-au arătat o preferinţă specială.

[138] Traducere: „Săbiile lungi pe care le mişcă cu ambele mîini".

[139] Cf. mai sus, nota 41.

[140] Cuvînt latin: „balaur".

[141] *Carnyx:* trompetă celtică avînd deschizătura modelată în forma unei guri de lup căscate. Cf. J. Déchelette, *Manuel* (Manual), II, 3, p. 1174.

[142] Cf. aci mai sus, notele 39 şi 126.

[143] S-a constatat o asemenea continuitate a ceramicii getice pînă în sec. III şi IV e. n. în mormintele şi staţiunile culturilor Poieneşti-Vîrtişcoiu şi Cerneahov-Izvoare IV. Cf. „Materiale arheologice privind istoria veche a R. P. R.", I, 1953, p. 280 şi urm., 448 şi urm., 452—453, 459 şi urm.; B. Mitrea, în vol. *Studii şi Referate privind istoria Romîniei*, I, Bucureşti, 1954, p. 108 şi urm.

[144] Proveniența acestui tip de vas în cultura getică, în care este deosebit de frecvent, se explică mult mai uşor prin tradiţii hallstattiene reîmprospătate de influenţe elene, decît prin influenţa lumii celtice, în care tipul este aproape necunoscut. Cf. „Dacia", III—IV, 1927—1932, p. 298—300.

[145] Cf. aci mai sus, nota 117.

[146] In ultimii ani, la Grădiştea Muncelului, s-au descoperit cantităţi enorme de unelte de fier referitoare la cele mai variate şi mai rafinate meşteşuguri practicate de daci în sec. I e. n.: dulgherie, tîmplărie, dogărie, metalurgie, agricultură, arhitectură, inginerie etc.: cf. C. Daicoviciu, „S.C.I.V.", III, 1952, p. 297—302; IV, 1953, nr. 1—2, p. 167—172.

[147] La Poiana au fost găsite indicii precise de prelucrare a bijuteriilor de bronz şi de argint în ateliere locale.

[148] Pentru descoperirile mai recente de obiecte dace de argint, cf D. Popescu, „Dacia", VII—VIII, 1937—1940, p. 183—202; XI—XII: 1945—1947, p. 35—69; idem, în *Studii și referate privind istoria Romîniei*, I, p. 89—104; K. Horedt, în „Dacia", XI—XII, 1945—1947, p. 265—267; N. Fettich, în „Acta archaeologica" (Acte arheologice), III, 1953, p. 127—176; Z. Székely, *Contribuții la cultura dacilor în a doua epocă a fierului* (ungurește și romînește), Miercurea Ciucului, 1954, p. 5—40; O. Floca, *Contribuții la cunoașterea tezaurelor de argint dacice*, București, 1956, p. 7—36. Pentru obiectele de aur din epoca fierului descoperite în cuprinsul Daciei, cf., recent, D. Popescu, în „Materiale și cercetări arheologice", II, 1956, p. 196—250.

[149] „Farfurioară în formă de curcubeu", expresie numismatică germană referindu-se la forma concavă a monedelor celtice de care e vorba.

[150] De fapt, e vorba de abundenta categorie a ceramicii getice de tehnică superioară. Cioburile celtice sînt prea puține, iar în cele mai multe stațiuni getice nu se constată de loc. Cf. mai sus, nota 78.

[151] Expresie latină în formă arhaică, din epoca republicană: „Italicii așezați acolo pentru negustorie".

[152] La Poiana s-au găsit în mare număr, atît în stațiune, cît și în împrejurimi; cf. Ecaterina Dunăreanu-Vulpe, în vol. *In memoria lui Vasile Pârvan*, București, 1934, p. 126—133; „S.C.I.V.", II, 1951, nr. 1, p. 190—192.

[153] Printre importantele descoperiri de la Grădiștea Muncelului este și aceea a unui *dolium* cu stampilă scrisă probabil în limba dacă, dar cu litere latine: DECEBALVS PER SCORILO „Decebal fiul lui Scorilo"; cf. C. Daicoviciu, în „S. C. I. V.", VI, 1955, nr. 1—2, p. 57 și 200—202; idem, în *Nouvelles études d'historie présentées au X-e Congrès des Sciences historiques, Rome 1955*, p. 131; C. Daicoviciu — N. Gostar — I. Crișan, în „Materiale și Cercetări arheologice", III, 1957, p. 259.

[154] Cf. mai sus, nota 29.

[155] Cf. mai sus, notele 10 și 39.

[156] Prin săpăturile recente executate acolo, s-a dovedit că necropola de la Cașolț datează cel mai de vreme din sec. I e. n. și a continuat în epoca romană: M. Macrea, în „S. C. I. V.", VI, 1955, nr. 3—4, p. 581—615; *idem*, în „Dacia", n. s. I, 1957, p. 205—220.

[157] Azi sîntem în măsură să știm mai mult despre acest monument decît se putea ști pe vremea lui V. Pârvan. Prin săpăturile sistematice din anii 1950—1952, incinta de care e vorba a fost dezgropată

în întregime (C. Daicoviciu, în „S. C. I. V.", II, 1951, 1, p. 108 și urm.: III, 1952, p. 281 și urm.: IV, 1953, 1—2, p. 153 și urm.). Grupurile de cîte șapte lespezi ale incintei se repetă de 30 de ori. Incinta era dublată spre interior de un alt cerc, concentric, constînd din 68 de stîlpi de lemn îmbrăcați cu plăci de lut ars lustruit. În mijlocul acestui cerc se afla o îngrădire mai mică de formă absidală, compusă din 34 stîlpi de lemn și orientată spre NV. În amănunt, nici problema acestei diversități de elemente, nici aceea a raportului mistic dintre cifrele pe care le reprezintă ordinea lespezilor din cercul cel mare nu și-au primit încă explicații complete. Sigur e, însă, așa precum a arătat C. Daicoviciu, că acest complex nu poate avea un caracter funerar, ci reprezintă principalul sanctuar al dacilor, în legătură cu un cult astral (cf. și D. M. Teodorescu, în „Anuarul Comisiunii monumentelor istorice, Secția pentru Transilvania", 1930—1931, p. 47—68). Această interpretare, de ordin religios, este întărită și prin prezența altor locuri de cult, secundare, constînd din incinte și alinieri, care s-au descoperit la Grădiștea Muncelului în apropierea incintei celei mari. Construcții dace de tip absidal, tot de caracter religios, s-au mai descoperit la Piatra Roșie, tot în munții Sebeșului (C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie*, pp. 50—52 și 64—65, fig 17 și pl. II), precum și de curînd la Popești în Cîmpia romînă (cf. mai sus, nota 123). De asemenea, a mai fost descoperită una, mai de mult, la Tei în marginea Bucureștilor (D. V. Rosetti, *Cîteva așezări și locuințe preistorice în preajma Bucureștilor*, București, 1932, p. 12—13, fig. 23).

[158] Expresie latină însemnînd: „nu e clar". Interpretarea getică pe care Pârvan o dădea construcțiilor din cetățile din munții Sebeșului a fost pe deplin confirmată de rezultatele săpăturilor făcute acolo ulterior de C. Daicoviciu.

V. Carpato-danubienii și romanii

[159] Traducere: „Vama malului Dunării pînă la mare". Despre inscripția de la Histria care cuprinde scrisoarea lui Flavius Sabinus, cf. V. Pârvan, *Histria*, IV, p. 562 și urm.: idem, *Inceputurile vieții romane la gurile Dunării*, p. 78.

[160] Traducere: „de asemenea, în ambele Pannonii, se cunoștea nu numai disciplina, dar și limba romană; mulți chiar foloseau scrisul și le erau familiare și exercițiile cu arme (romane)". Pasajul este luat din Velleius Paterculus, II, 110. În diversele manuscrise ale operei

acestui autor, ultima expresie din pasaj este redată în două feluri deosebite: *animorum exercitatio* „exercitarea sufletelor" şi *armorum exercitatio* „exercitarea armelor". În manuscrisul său, V. Pârvan a transcris mai întîi prima formă, apoi a corectat, preferînd-o, desigur ca mai verosimilă, pe a doua.

[161] C. I. L., XIV, 3608. În ce priveşte vremea cînd a avut loc comandamentul lui Plautius Aelianus în Moesia şi deci cînd s-au produs evenimentele menţionate aci, data 52—53 e. n. propusă de V. Pârvan (aşa figurează în manuscrisul original; în traducerea noastră din 1937, p. 152, a apărut „52—63" prin inadvertenţă de transcriere) nu mai poate fi susţinută azi cînd critica insistentă a izvoarelor a dovedit că demnitarul roman amintit n-a putut fi guvernatorul provinciei de la Dunăre decît între anii 57—67 e.n.: cf. D. M. Pippidi, în „S.C.I. V.", VI, 1955, nr. 3—4, p. 355—383; idem, *Contribuţii la istoria veche a Romîniei*, pp. 139—150 şi 185.

[162] Traducere: „comunitatea cetăţenilor romani aşezaţi acolo pentru negoţ".

[163] În manuscrisul original, pasajul următor, pe care l-am reprodus în ediţia din 1937, dar pe care acum nu-l mai trecem în text, este şters de mîna lui Pârvan, probabil din nevoia de prescurtare a prelegerii căreia i-a servit textul respectiv: „De altminteri chiar mai tîrziu, în cursul secolelor II şi III ale imperiului, termenul tehnic pentru a caracteriza începutul oricărei organizări a vieţii romane în provincii va fi acelaşi ca pentru primii pionieri ai romanismului, adică de *consistentes: veterani et cives Romani et* (indigeni: *Bessi, Daci* etc.) *consistentes vico* sau *ad canabas etc.*". Pasajul n-a apărut în ediţia engleză din 1928. La exemplele date pentru indigeni, menţionarea *dacilor* este greşită, fiindcă nicăieri în inscripţiile descoperite pînă acum dacii nu apar în această situaţie. E o scăpare din condei, în loc de *Lai*, pe care autorul n-a mai corectat-o din moment ce se hotărîse să renunţe la întregul pasaj. Pentru diferiţii *consistentes* din Dobrogea romană, cf., mai recent, „S. C. I. V.", IV, 1953, nr. 3—4, p. 723—730 şi 733—741.

[164] Traducere: „cetăţeni romani" şi „aliaţi de neam latin".

[165] Traducere: „comunitatea cetăţenilor romani".

[166] Traducere: „Salona, oraş la mare, în care locuiau cetăţeni romani foarte viteji şi foarte fideli". Citatul este din Caesar, *De bello Alexandrino* (Despre războiul din Alexandria), 43.

[167] Suprimăm din textul de aci următoarele propoziţii, apărute în ediţia din 1937, dar care au fost şterse de Pârvan în manuscrisul ori-

ginal: „pe care ei nu le transportă nicidecum în Italia, ci le adună pe loc, în marile oraşe ale ţării însăşi în care s-au aşezat". În ediţia engleză n-au apărut.

168 Traducere: „aşadar, pe Hercule, niciodată vreo naţie n-a dovedit atita maturitate în legarea războiului de o concepţie a războiului şi în executarea măsurilor luate; au fost atacaţi cetăţenii romani, ucişi negustorii, au fost măcelărite numeroase detaşamente în regiunea care se afla cea mai departe de comandant". Pasajul este reprodus din Velleius Paterculus, II, 110.

169 Traducere: „Este plină Gallia de negustori, plină de cetăţeni romani, nu e nimeni dintre galli care să nu ducă negoţ cu vreun cetăţean roman, în Gallia nici un ban nu e trecut în vreun registru fără amestecul vreunui cetăţean roman".

170 Traducere: „pe unde negustorii obişnuiau să meargă cu mare primejdie şi cu vămi mari".

171 „Negustori".

172 Expresie franceză: „oameni care se ocupă cu tot felul de afaceri".

173 Traducere: „Comandantul Minucius Rufus era ameninţat de scordisci şi de daci, cărora oastea lui le era inferioară în număr".

174 Traducere: „A venit pînă în Dacia, dar l-au înspăimîntat întunecimile codrilor".

175 Traducere: „(Acornion) fiind trimis de către regele Burebista ca sol pe lîngă comandantul romanilor Cnaeus Pompeius fiul lui Cnaeus şi întîlnindu-se cu acesta în Macedonia pe lîngă Heraclea de pe lacul Lyncos (Lyncestis), nu numai pentru rege şi-a îndeplinit cu bine sarcinile obţinînd bunăvoinţa romanilor faţă de rege, dar etc."

176 Pentru termenul „imperiu" în legătură cu autoritatea lui Burebista, cf. aci mai sus, nota 2.

177 Cf. mai sus, nota 153.

178 Aci urmează, în manuscris, următorul pasaj şters de Pârvan: „Romanii au avut totdeauna groază de deşert şi de cîmpia care îi seamănă. Ei n-au ocupat de loc pe Dunărea mijlocie marea cîmpie ungară, iar la Dunărea de jos au ocupat numai de formă stepa moldo-munteană, fără a o popula în mod efectiv prin colonizare. S-a întîmplat, aşadar, că încă de la început Dacia a fost o *via gentium* („drumul popoarelor" *n. tr.*). Marcu Aureliu a trebuit să recunoască, în timpul marelui război împotriva marcomanilor, acest fapt elementar şi a îngăduit sarmaţilor din cîmpia ungară să treacă *prin provincia romană* ca să meargă la fraţii lor din Moldova şi Ucraina. Totuşi

Traian făcuse sforțări excepționale pentru a romaniza numaidecît vechiul regat al lui Decebal, devenit acum un post înaintat al imperiului în *mijlocul* barbarilor. Textele literare și inscripțiile sînt de acord pentru a ne confirma faptul unei colonizări forțate a Daciei cu elemente mai mult sau mai puțin romanizate, aduse din toate părțile imperiului. Erau totuși mai degrabă elemente urbane, chemate pentru a crea cu ele orașe, sau lucrători specializați, ca acei *Pirustae* din Dalmația, pentru munca în minele de aur ale Daciei. Orașele Daciei n-au fost, ca în Moesia, în Dalmația sau în Pannonia, un rezultat natural și lent al vieții rurale indigene dezvoltate economic pînă la crearea unui oarecare capitalism agrar a cărui primă formă de viață urbană era fie *civitas* (pur indigenă), fie *vicus* (cu populație mixtă de *consistentes*), ambele cu drepturi aproape municipale și devenind prin romanizare *municipia*. Dacia are sau *municipia* și *coloniae* complet romane de la început, sau și *canabae* pe lîngă castrele militare, de caracter cu totul internațional, dar de limbă mai mult latină. Teritoriul rural, locuit de daci, este atribuit, deci, cu satele și *villae*-le solitare: 1° orașelor nou create; 2° castrelor (*territorium legionis* etc.); 3° latifundiilor imperiale ori particulare. Restul e organizat pe *regiones* sau *territoria* cu șefi birocratici. Viața rurală aproape în totalitatea sa e deci atît de supravegheată și de ținută de scurt, încît satele băștinașilor vor rămîne prin forța lucrurilor într-o atitudine de negație și de dușmănie față de orașele total „străine" care le exploatează. Dar să procedăm în ordine cronologică și să despărțim chestiunile privind romanizarea, după aceste puncte de vedere: vechimea, intensitatea, persistența". Acest pasaj n-a fost dactilografiat și ca atare n-a apărut nici în ediția engleză din 1928, nici în traducerea mea din 1937. Expresia „capitalism agrar", cu privire la antichitate, este improprie în lumina științei marxiste, care nu cunoaște noțiunea de „capitalism" decît pentru epoca modernă.

[179] Traducere: „prefectul cetăților Moesiei și Tribalilor".

[180] *Deus Zbelturdus* sau *Zberturdus*, divinitate supremă a tracilor balcanici.

[181] Sub formele *Dasius* și *Dassius* numele este totdeauna iliric. Numai sub formele *Daza, Dazius, Dazimus, Daizis, Daizus*, poate fi trac.

[182] *Collitores* în loc de *colitores* („cultivatori"), cuvînt latin popular, aici cu sensul de „adoratori".

[183] Traducere: „Iupiter cel prea bun și prea mare, cel părintesc, cel de pe înălțimi". Ultimul epitet, *Aepiolius*, este grecesc și, în în-

scripția respectivă, a fost transcris greșit în loc de *Epilofius* sau *Epilophius*. Termenul grec *epilophios* înseamnă „cel din vîrful muntelui".

181 „Zeul Hercules din Naissus", adică adorat în orașul Naissus (Niș).

185 Transcriere: *Casibonon.*

183 Traducere: „Duumviri ai prea strălucitei colonii".

187 Transcriere: *Artemis Basileie.* Cf. mai sus, nota 42.

188 Traducere: „Și-a sfîrșit viața în venerabila cetate din pricina primejdiilor ascunse".

189 Traducere: *coxit:* „a copt"; *non:* „nu"; *huc:* „aci".

190 Inscripție funerară compusă în latina vulgară, publicată în C.I.L., III, 14524. Traducere: „Sufletelul lui Lupus locuiește aci. Ceea ce am mîncat, am cu mine. Eu, Maurentia, pe acest mormînt am pus piatră cu inscripție soțului meu Lupus, cu care am muncit bine alăturea timp de cincizeci de ani și am trăit împreună fără certuri; și am făcut aceeași inscripție și lui Argenteus..." Sensul ultimei propoziții din inscripție este neclar, deoarece lectura numelui SAMARCONI, care urmează după Argenteus, este nesigură. Numele *Samarco* e trac, ca și analogul *Thamarcus* de la Ratiaria citat de Pârvan tot în prezenta carte, la p. 132.

191 Traducere: „meșteri lemnari".

192 Traducere: „grupe de cîte zece".

193 Traducere: „aducere", „împroprietărirea oamenilor aduși din altă parte".

194 Traducere: „Soarele nebiruit Mithras, Iupiter din Doliche". Aceasta din urmă era o localitate din Syria Commagene, situată pe Eufrat unde e azi Tell-Duluk. *Iupiter Dolichenus* este numele sub care zeul semit *Baal*, care era adorat acolo, a fost răspîndit în tot imperiul roman.

195 Traducere: „colegiile tinerimii".

196 Traducere: „proprietarii din satul lui Vindonianus".

197 Traducere: „Conacul lui Gaius".

198 E vorba de *Itinerarium Antonini* ori de *Notitia Dignitatum. Villa Gai* se află nu departe de Viena, pe locul unde azi e Schwechat. Cf. K. Miller, *Itineraria Romana* (Itinerariile romane), Stuttgart, 1916, col. 422.

199 Traducere: „ogorul coloniei".

200 Traducere: „teritoriul legiunii".

201 Traducere: „în teritoriul cetății eraviscilor".

202 *Trans Aquincum:* „Peste drum de Aquincum", adică peste Dunăre, unde este azi partea numită Pesta a orașului Budapesta. *Trans Bononiam* (sau *Contra Bononiam):* „în fața Bononiei", un castru de pe Dunăre numit și *Onagrinum* (azi Uj Begecs) în fața *Bononiei* de pe malul drept al fluviului, numită și *Milatis* (azi Banostor), deosebită de Bononia (azi Vidin) din Moesia Superior. *Sarmatia* aci înseamnă pusta ungară dintre Dunăre și Tisa, locuită în antichitate de sarmații iazigi. *In barbarico:* „în părțile dinafara imperiului roman".

203 Traducere: „decurion (reprezentant în consiliu) al coloniei. În cinstea demnității de *flamen* (preot), a făcut pe cheltuiala sa 50 de prăvălii cu duble colonade, în care să fie ținut tîrgul".

204 Traducere: „geniului prielnic comerțului și negustorilor".

205 Traducere: „cetatea al cărei nume este *Commercium* (Comerțul, Tîrgul)".

206 Traducere: „geniului comerțului".

207 Sens popular: „domnul învățător".

208 Traducere: „(restaurată) cu colonade și cu toate ornamentele după vechea înfățișare".

209 Traducere: „pentru a susține tîrgurile din ziua Soarelui (duminica)".

210 În ediția din 1937 a apărut aci următoarea frază, pe care Pârvan o șterse în manuscrisul original: „e ciudat, dar inevitabil, să spunem: nu există o Romania pannonică, precum va fi una în Moesia Inferior, o alta în Dalmatia, o a treia în Dacia și în Dardania și așa mai departe". În ediția engleză din 1928 această frază n-a fost publicată.

211 Traducere: „Maurii barbari", adică înarmați și organizați ca acasă la ei, după obiceiul societății gentilice africane din care proveneau.

212 Traducere: „Împăratul Commodus a întărit tot malul cu cetăți construite de la pămînt, precum și cu trupe de pază puse la locurile prielnice trecerii pe nesimțite a tîlharilor".

213 În ediția engleză din 1928 și în traducerea noastră din 1937, a apărut „sec. IV", dar în manuscrisul original Pârvan îndreptase: „sec. V".

214 În traducerea românească din 1937 aci a apărut următorul pasaj care lipsește în ediția engleză din 1928 și care în manuscrisul original a fost șters de mîna lui Pârvan: „Dar nici o fortificație de pe lume n-ar putea fixa aci pe acești *romani,* care pierzîndu-și patria lor barbară n-au dobîndit decît patria ideală a Romei; cînd puhoiul

barbar va fi prea puternic, *ei se vor duce în Italia*. Romanismul lor prea italian le va fi de data aceasta fatal, fiindcă nu mersese alături de un regionalism tot atît de excesiv. Sînt toţi desrădăcinaţi ca acel *Septimius Aistomodius rex Germanorum* („regele germanilor" *n. tr.*), căruia fraţii săi *Septimius Philippus* şi *Septimius Heliodorus* îi ridică la Carnuntum un monument cu tradiţionalul *Dis Manibus*". Ultima expresie înseamnă în traducere: „zeilor mani", adică e o dedicaţie făcută divinităţilor subpămîntene, care se punea în mod obişnuit în fruntea inscripţiilor funerare.

[215] Rîndul acesta, care figurează în manuscrisul original şi în ediţia engleză, a fost omis din greşeală în ediţia din 1937.

[216] Printre lucrările publicate despre Moesia după moartea lui V. Pârvan cf. C. Patsch, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan* (Lupta pentru spaţiul danubian în vremea lui Domiţian şi a lui Traian), Viena, 1937; R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucureşti, 1938, p. 93 şi urm.; A. Stein, *Die Legaten von Moesien* (Guvernatorii Moesiei), Budapesta, 1940: B. Gherov, **Романизм между Дунава и Балкана** (Romanismul dintre Dunăre şi Balcani), Sofia, 1949; T. D. Zlatkovskaia, **Мёзия в I-II веках нашей эры** (Moesia în sec. I-II e. n.), Moscova, 1951.

[217] De fapt, între anii 57—67 e. n. Cf. mai sus, nota 161.

[218] Rîndul acesta a fost omis în ediţia din 1937.

[219] Nu este o exagerare. Chiar în jocurile din viaţa lor gentilică de acasă, tracilor le plăceau întrecerile în care îşi riscau viaţa.

[220] În cazul bessilor sînt şi *Lai*-i, de asemenea o populaţie venită din Tracia şi aşezată în regiunea dintre Tomis şi Histria: V. Pârvan, „Dacia", II, 1925, p. 242 şi urm.; cf. şi „S.C.I.V.", IV, 1953, nr. 3—4, p. 733—745.

[221] Traducere: „Ripa Traciei". Este vorba de malul Dunării din nordul Bulgariei şi din Dobrogea, care pe atunci ţineau de regatul clientelar al Traciei.

[222] Cuvînt francez: „element analog în situaţie simetrică".

[223] Traducere: „măcelărindu-le o mare mulţime de oameni cu trei dintre conducători".

[224] Nu e de loc sigur că valul menţionat de Pârvan ar fi în legătură cu zona de acoperire creată de Aelius Catus în stînga Dunării, dar, neîndoielnic, această zonă a existat. Părăsirea unor cetăţi getice de prima importanţă din Cîmpia romînă, ca Zimnicea, Popeşti, Piscul Crăsanilor, a căror viaţă, după cum s-a constatat prin săpăturile ar-

heologice, se opreşte în vremea lui Augustus, este de explicat numai prin acţiunea lui Aelius Catus: cf. „S.C.I.V.", VI, 1955, nr. 1—2, p. 263.

225 Data nu este „52—53", ci 57—67 e. n. Cf. mai sus, nota 161. De asemenea, trecerea oraşului *Tyras* sub regimul roman înainte de Traian este azi insistent contestată: cf. D. M. Pippidi, în „S.C.I.V.", VI, 1955, nr. 3—4, p. 376—377; idem, *Contribuţii la istoria veche a Romîniei*, p. 165—166. În ce priveşte termenul „suzeranitate", care îşi are un sens propriu numai în orînduirea feudală, a fost întrebuinţat aci de Pârvan doar printr-o analogie vagă cu sistemul clientelar roman.

226 Interpretările de aci nu mai sînt acceptabile azi. După cum au arătat R. Syme, în „The Journal of Roman studies" (Jurnalul de studii romane), XXIV, 1934, p. 115 şi urm., şi D. M. Pippidi („S. C. I. V", VI, 1955, nr. 3—4, p. 372 şi urm.; cf. şi Em. Condurachi, în „S.C.I.V.", IX, 1958, nr. 1, p. 119—130), în epitaful lui Plautius Aelianus (C.I.L. III, 3608) nu e vorba de „lărgirea limitelor provinciei", ci de „întărirea şi răspîndirea păcii" (*pacem provinciae et confirmavit et protulit*). Marele val al Munteniei, adică „Brazda lui Novac", n-are nici o legătură cu Plautius Aelianus, ci datează, foarte probabil, din secolul IV e. n. (cf. D. Tudor, în „Revista istorică romînă", X, 1940, p. 216 şi urm.). De altă parte, valul din sudul Moldovei, situat între Ploscuţeni pe Siret (nu Adjud) şi Stoicani pe Prut (nu Folteşti), nu are nici o legătură cu valul din sudul Basarabiei (între Vadul lui Isac şi limanul Conduc) şi nici nu poate fi măcar roman, deoarece este orientat împotriva sudului (cf. „S.C.I.V.", I, 1950, nr. 2, p. 163—174). După părerea noastră, el trebuie să fie din secolul IV e.n., identic cu acea fortificaţie pe care Athanarh, regele vizigoţilor, a improvizat-o la anul 376 e.n., spre a bara accesul hunilor în podişul central al Moldovei: cf. R. Vulpe, „Materiale arheologice privind istoria veche a R.P.R.", I, 1953, p. 504; idem, *Le vallum de la Moldavie inférieure et le «mur» d'Athanaric*, Haga, 1957, p. 24 şi urm.). Cît despre valul din Basarabia meridională, orientat cu şanţul spre nord şi construit cu multă îngrijire, este de sigur roman, dar nu poate fi datat mai devreme de sfîrşitul secolului III e. n.: cf. *Sbornik Kaţarov* (Culegere de studii în cinstea prof. Kaţarov), I, Sofia, 1950, p. 89—98.

227 Cf. aci mai sus, nota 59.

228 Vespasian făcea parte din ginta Flaviilor.

229 Traducere: „delegat ca propretor". Este denumirea misiunii pe care o exercitau guvernatorii provinciilor imperiale în calitatea lor

de comandanți de armate și care erau numiți de împărat, ca reprezentanți ai lui.

230 Cf. mai sus, nota 50.

231 *Horothesia,* „hotărnicie".

232 In ediția din 1937 această paranteză a apărut sub forma „(43—69)". In manuscrisul lui Pârvan figurează însă sub forma „(43—69)", exprimînd mai clar întinderea acelui sfert de veac de care e vorba, între comandamentul lui Flavius Sabinus în Moesia, presupus de Pârvan în anii 43—44, și proclamarea ca împărat a lui Vespasian. In ediția engleză acest amănunt n-a mai fost trecut. In ce privește data misiunii lui Flavius Sabinus în Moesia, cf. mai sus, nota 50.

233 Traducere: „numele ginții", „nume de familie".

234 Traducere: „la moșia sa".

235 Traducere: „asociația bacchică a localnicilor", o uniune religioasă pentru sărbătorirea zeului Dionysos (Bacchus).

236 Această paranteză care există în manuscrisul original în text, a fost prescurtată în traducerea engleză din 1928 (p. 186) și redată ca o notă în subsol.

237 Acest rînd, care figurează în manuscrisul original și în ediția engleză din 1928, a fost omis din greșeală în ediția din 1937.

238 *Kat'exohèn,* „prin excelență", expresie elenică.

239 Epitete care înseamnă: „sfîntul", „casnicul", „pădurețul".

240 Traducere: „Sfîntul Silvanus Semănătorul".

241 Traducere: „căpetenia satului, *quinquennalis* al teritoriului, Caius Iulius Quadratus, fiul lui Caius". Cf. Glosarul, aici mai jos, *s. v. quinquennalis.*

242 Membrii asociației de adoratori ai zeului respectiv.

243 Traducere: „cetățenii romani și bessi statorniciți în satul Ulmetum".

244 In manuscrisul original această paranteză a fost scrisă lîngă numele *Troesmis* și tot așa a fost trecută în traducerea noastră din 1937. In ediția engleză din 1928 a fost suprimată. De fapt, este vorba de o inadvertență a autorului, fiindcă Troesmis, ca și Durostorum, a devenit *municipium* în vremea lui Marcu Aureliu (cf. V. Pârvan, *Municipium Aurelium Durostorum,* p. 15; A. Betz, în P.-W., *Real-Enc.,* v. *Troesmis,* col. 596), iar epocii lui Septimius Severus i-ar putea fi atribuită, aci, numai ridicarea cetății *Tropaeum Traiani* la rangul de *municipium:* Cf. V. Pârvan, *Cetatea Tropaeum,* p. 43 și urm. — Pentru faza premunicipală a orașului Troesmis, cf., mai recent

„S.C.I.V.", IV, 1953, 3—4, p. 557—582. — De curînd s-a dovedit, prin repetate documente epigrafice, că orașul Abrittus nu se afla la Abtat în Dobrogea de sud, cum se credea înainte, ci la Razgrad: T. Ivanov, în vol. *Sbornik Gavril Kațarov*, II, Sofia, 1955, p. 175—186; cf. și „S.C.I.V.", VI, 1955, 3—4, p. 939—940.

[245] Populație dacă din nord, locuind pe ambele părți ale Carpaților, prin Bucovina, Galiția, Maramureș și Rusia Subcarpatică. V. Pârvan a dat amănunte despre costoboci în *Getica*, pp. 221—223 și 240—242. Dintre alte lucrări relative la această populație, citățm: N. Županić, în vol. *Niederlouv Sbornik* (Culegere de articole în cinstea lui L. Niederle); Praga, 1925, în „Obzor praehistorický (Revista preistorică), IV, p. 236—242; O. B. Kudreavțev, în **Вестник древней истории** (Buletin de istorie veche), 1950, nr. 3; idem, **Исследования по истории балкано-дунайских областей в период римской империи и статьи по общим проблемам древней истории** (Cercetări asupra istoriei regiunilor balcano-danubiene în perioada imperiului roman și articole despre problemele generale ale istoriei antice), Moscova, 1957, p. 13—143; N. Gostar, în „Buletinul Universităților V. Babeș și Bolyai Cluj", I, 1956, nr. 1—2, p. 183—199.

[246] Asupra acestor probleme puse mai întîi de Pârvan, cf. discuțiile recente din vol. *Studii și referate privind istoria Romîniei*, I, București, 1954, pp. 31, 81—88, 103—104, 119—146, 147—158, 191—193; II, pp. 1848—1850, 1857—1863, 1871—1873, 1876—1884, 1896—1900, 1905—1913, 1936—1937, 1990—1994; C. Daicoviciu, în „S.C.I.V.", VI, 1955, nr. 1—2, p. 47—59; R. Vulpe, în „Dacia", n. s., I, 1957, p. 158—162.

[247] Termenul „națiune" nu poate avea aci un sens social precis, ci numai unul etnic, de „neam", echivalînd cel mult cu „popor".

[248] Printre lucrările despre Dacia publicate după moartea lui V. Pârvan, cf. Gr. Florescu, *I monumenti funerari della „Dacia Superior"* (Monumentele funerare din Dacia Superioară), în „Ephemeris Dacoromana", IV, 1930, p. 72—148; id., *I monumenti funerari romani della Dacia Inferiore* (Monumentele funerare romane din Dacia Inferioară), București, 1942; V. Christescu, *Viața economică a Daciei romane*, Pitești, 1929; id., *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937; C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'Antiquité*, ed. 2, București, 1945; I. T. Kruglikova, **Дакия в эпоху римской окупации** (Dacia în vremea ocupației romane), Moscova, 1955; D. Tudor, *Istoria sclavajului în Dacia romană*, București, 1957; id., *Oltenia romană*, ed. 2, București, 1958. Este utilă și culegerea de texte antice

de interes juridic a lui Vl. Hanga, *Crestomație pentru studiul istoriei statului și dreptului R.P.R.*, I, București, 1955.

[249] Azi se constată, dimpotrivă, un număr mult mai mare de unități auxiliare romane recrutate dintre daci. Cf. M. Macrea, *Cumidava*, în „Anuarul institutului de studii clasice", Cluj, IV, 1941—1943, p. 255 și urm.; C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité* (Transilvania în antichitate), București, 1945, p. 117 și urm.

[250] La anul 106, Traian a făcut din țările lui Decebal o singură provincie, această provincie a fost împărțită apoi în două: *Dacia Superior* (Ardealul și Banatul) și *Dacia inferior* (Oltenia), iar la anul 158, Antoninus Pius (iar nu Marcu Aureliu) a împărțit-o în trei: *Dacia Malvensis* (Oltenia), *Dacia Apulensis* (Banatul și centrul Transilvaniei) și *Dacia Porolissensis* (Transilvania de nord). Cf. C. Daicoviciu în „Anuarul institutului de studii clasice". Cluj, II, 1933—1935, p. 71 și urm.; idem, *La Transylvanie dans l'antiquité*, București, 1945, p. 89; idem, recent, în „Steaua", IX, 1958, nr. 100, p. 118; D. Tudor, *Oltenia romană*, București, 1942, p. 53—55; idem, în „Revista istorică romînă", XIV, 1944, fasc. 2, p. 157 și urm.; Gr. Florescu, în „Balcania" VII, I, 1944, p. 45 și urm.

[251] *Aquincum* = Budapesta; *Bregetio* = Ó-Szöny, *Intercisa* = Dunapentele, *Vetus Salina* = Adony, *Singidunum* = Belgrad, *Viminacium* = Kostolac, *Sarmizegetusa* = Grădiștea (Sarmizegetusa), *Apulum* = Alba Iulia, *Napoca* = Cluj, *Porolissum* = Moigrad. Cetățeanul imaginat de Pârvan ca voind să meargă din Pannonia în Dacia, fără a ieși din teritoriul roman și fără a atinge pusta ocupată de sarmați, ar fi fost silit să țină Dunărea la vale pînă la Belgrad și la Kostolac, pentru ca abia de acolo să pornească iar spre nord pînă la Hațeg, la Alba Iulia, la Cluj și la Moigrad. Ocolul era imens.

[252] În manuscrisul original e scris: „encore plus claire" = „și mai clară", pe cînd în ediția din 1937 s-a strecurat expresia greșită „și mai puțin clară".

[253] Traducere: „Lucius Iulius Iulianus zis și Rundacio".

[254] Transcriere: *Rhyndaces*. Termenul *signum* înseamnă aci „poreclă".

[255] *Hierasus* = Siret. La Poiana săpăturile au dovedit existența unui foarte important centru getic, lipsit însă total de caracterul unui *vicus* roman.

[256] Traducere: „de subvenții scăzute".

[257] Itinerariul pe care acest autor anonim din Ravenna îl dă drumului dintre nordul Daciei și Marea Neagră este punctat prin stațiu-

nile *Tyras, Tirepsum, Iscina, Capora, Alincum, Ermerium, Urgum, Sturum, Congri, Porolissum, Certie.* Dintre acestea numai prima şi ultimele două sînt cunoscute şi din alte izvoare. Celelalte n-au fost identificate.

258 E vorba de Bosporul Cimmerian, azi strîmtoarea Kerci.

259 *Curiales* = decurioni, membri ai sfatului de conducere al teritoriului. Acest sfat se numea *curia.*

260 *Treverii* locuiau în Gallia, unde este azi oraşul german Trier. *Asiani* sînt locuitorii veniţi din provincia *Asia,* cuprinzînd Mysia, Phrygia, Lydia şi Caria. *Galatae* erau celţii aşezaţi în sec. III î.e.n. în centrul Asiei Mici şi rămaşi acolo.

261 *Drobeta* = Turnu Severin, *Tsierna* = Orşova, la gurile rîului Cerna, *Romula* = Reşca, *Napoca* = Cluj, *Germisara* = Băile Geoagiu, *Ad Mediam* = Mehadia.

262 Traducere: „apărătorii": e vorba de patroni, protectori importanţi.

263 Traducere: „plutaşi cu burdufuri". Erau luntraşi care, transportînd mărfuri pe ape de mică adîncime, ca lacurile şi rîurile, şi pe mici distanţe, se serveau de plute sau bărci ajutate să se menţină la suprafaţă prin burdufuri umflate.

264 Cf. mai sus, nota 206.

265 Traducere: „Lui Iupiter celui prea bun şi prea mare, ţării Daciei, geniului poporului roman şi al comerţului". Cf. mai sus nota 204.

266 *Salonae* = Split.

267 *Procuratores,* conducătorii fiecăreia din cele trei subdiviziuni în care s-a împărţit provincia Dacia la anul 158 e. n. Peste ei comanda guvernatorul întregii provincii, *legatus Augusti pro praetore* (delegat al împăratului ca propretor).

268 Cf. A. Kerényi, *A dáciai személynevek — Die Personennamen von Dazien* (Numele de persoane din Dacia), Budapesta, 1941; I. I. Russu, *Rectificări şi adause la „Onomasticon Daciae",* în „Anuarul Institutului de studii clasice," Cluj, V, 1949, p. 282—296. Pentru religiile din Dacia romană cf. O. Floca, *I culti orientali nella Dacia* (Cultele orientale din Dacia), în „Ephemeris Dacoromana", VI, 1935, p. 204—239; D. Tudor, *I Cavalieri danubiani* (Călăreţii danubieni), *ibidem,* VII, 1937, p. 189—356; id., *Nouve rappresentazioni dei Cavalieri danubiani* (Noi reprezentări ale Călăreţilor danubieni), *ibidem,* VIII, 1938, p. 445—449.

269 În manuscrisul original, alineatul care urmează a fost şters de mîna autorului. Totuşi, considerăm util a-l menţine în text, ca şi în

ediția din 1937, fiindcă ideile pe care le conține nu contravin concepțiilor generale ale lui Pârvan despre fenomenul discutat și pentru că este necesar clarității textului. În ediția engleză din 1928 n-a fost suprimat, dar a fost înlocuit cu următorul pasaj mai scurt: „Din fericire, aceasta nu s-a întîmplat: am văzut că o mult mai mare «Dacie» decît teritoriul cuprins în cele trei provincii, de fapt întregul spațiu de extensiune al imperiului lui Burebista de altădată, a fost sub influența romană". Nu pot ști dacă această prescurtare se datorește inițiativei traducătorilor englezi, sau este rezultatul unei corecturi făcute de V. Pârvan pe copia dactilografiată trimisă la Cambridge.

[270] Rîndul ce se termină aci a fost omis în ediția din 1937. Figurează, însă, în manuscrisul original, ca și în ediția engleză.

[271] Cf. mai sus, nota 143.

[272] Azi se tinde la a se reduce rolul lui Nicetas, în ce privește creștinarea regiunilor dunărene, la proporții mai restrînse decît acelea care erau acceptate pe vremea lui V. Pârvan; cf. D. M. Pippidi, în „Revue historique du sud-est européen" (Revista istorică a sud-estului european), XXIII, 1946, p. 99—117; idem, *Contribuții la istoria veche a Romîniei*, p. 248—264.

[273] Pentru noțiunea de „biserică", în limba latină de la începuturile creștinismului existau doi termeni, ambii de origine greacă păgînă: *ecclesia* (grecește „adunare") în sensul social de „adunare", „comunitate creștină", și *basilica* (grecește „locuință regală)", în sensul material de „locaș de cult". Ambii termeni, cu accepții generalizate, au trecut în limbile romanice moderne, cu pronunții modificate: primul în limbile romanice occidentale, de exemplu italianul *chiesa* și francezul *église*, iar celălalt în limba romînă, în forma veche *băserecă*, devenită apoi *biserică*. Dacă Pârvan consideră termenul *basilica* mai latin decît pe acela de *ecclesia* este fiindcă a intrat în limba latină încă din era păgînă, în vremea republicii, pe cînd *ecclesia* a fost împrumutat din limba greacă abia cu accepția sa creștină. Pentru ceilalți termeni latini din nomenclatura creștină romînească, cf. V. Pârvan, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București, 1911, p. 85—143.

[274] În ediția din 1937 au fost omise aici cîteva cuvinte care figurează în manuscrisul original.

GLOSAR

de termeni de specialitate ori de circulație restrînsă

Aborigeni = băștinași.

Absidă = parte semicirculară a unei clădiri, a unei biserici.

Absidal = în formă de absidă.

Acoliți = divinități secundare care însoțesc o divinitate principală.

Acropole = partea fortificată a unui oraș grec din antichitate.

Açvini = divinități indiene antice, analoge Dioscurilor greci.

A douille (cuvînt francez) = cu tub de înmănușare.

Aes grave (termen latin: „bronz greu") = monedă de bronz mare, masivă, datînd de la începutul întrebuințării acestui mijloc de schimb.

Agatirși (Agathyrsi) = popor scitic pe cale de tracizare, menționat de Herodot în sec. VI î.e.n. în Dacia.

Agonal = referitor la *agones*, întreceri atletice la grecii antici.

Agonotesie (grecește *agonothesia*) = președinția întrecerilor atletice la grecii antici.

Agonotet (grecește *agonothetes*) = președintele întrecerilor atletice la grecii antici.

Ahei (latinește *Achaei*) = populație greacă străveche.

A jour (cuvînt francez: „cu lumină", „cu găuri") = în arheologie termenul este întrebuințat pentru ornamentul format din găuri practicate într-o placă de metal ori în pereții unui vas de lut, iar în cazul de față pentru vasele de lut cu picior străpuns de serii de ferestre triunghiulare.

Ala (cuvînt latin: „aripă") = unitate romană de cavalerie.

Album (cuvînt latin: „spațiu alb") = listă de nume.

Alinieri (franțuzește: *alignements*) = monumente de caracter religios, frecvente în epoca bronzului în Franța, în Anglia etc. și constînd din șiruri drepte, paralele, de blocuri mari de piatră brută înfipte vertical în pămînt la intervaluri regulate. Prin comparație, Pârvan a dat acest nume și șirurilor de pietre mai mici, tăiate rotund, care s-au constatat în cetățile dace din Transilvania și care nu sînt decît baze pentru stîlpii de lemn ai unor temple.

Amforă = vas antic de lut, de dimensiuni mari, umflat la mijloc, cu gît strîmt, cu fund ascuțit și cu două torți laterale lungi. Servea la păstratul și transportul lichidelor. Unele amfore grecești purtau pe torți o ștampilă aplicată înainte de ardere, conținînd de obicei numele magistratului din orașul de proveniență, însărcinat cu controlul atelierelor ceramice.

Amulet = talisman. Mic pandantiv, de forme foarte variate, purtat cu un sentiment superstițios.

A navicella (cuvînt italian: „cu luntrișoară") = numire dată unui tip de fibulă de origine italică din prima epocă a fierului, caracterizat printr-un arc îngroșat și scobit în interior în forma unei bărci

Aniconic = fără icoane. Se aplică la religiile în care divinitățile nu sînt reprezentate plastic ori la artele lipsite de reproducerea chipului omenesc.

Ansa cornuta (latinește: „toartă cu coarne") = mănușă de vas prevăzută în partea superioară cu două protuberanțe în formă de coarne, frecventă în ceramica din epoca bronzului.

Ansa lunata (latinește: „toartă cu lună") = mănușă de vas din epoca bronzului și din prima epocă a fierului, asemănătoare cu cea precedentă, dar avînd coarnele curbate și subțiate ca extremitățile unei imagini de lună nouă.

Antropomorf = în forma figurii umane.

Aplică = garnitură de metal ori de os destinată a fi aplicată ca ornament pe veșminte ori pe obiecte de lemn, de piele etc.

Apollinic = relativ la zeul Apollo.

Apotropaic = relativ la superstiția ocrotirii împotriva duhurilor rele.

Apotropeu (gr. *apotropaion*, plural *apotropaia*) = talisman sau orice mijloc inspirat de superstiție pentru îndepărtarea relelor.

Appareil à crochet (expresie franceză: „sistem cu cîrlig") = mod de a întări un zid prin pietre tăiate în formă de L.

Arhaic = străvechi. În arheologia clasică, termenul are un sens special, referindu-se la perioada de la începutul evoluției artei grecești, în secolele VII—VI î. e. n.

Arhitravă = la clădirile cu coloane, piesa așezată orizontal deasupra coloanelor.

Aribal (gr. aryballos: „pungă") = vas mic elenic, cu gît foarte strîmt și cu buză răsfrîntă, lată.

Arieni = vechea populație indo-europeană a Indiei și a Iranului numită Arya. Prin extensiune, numele este aplicat tuturor populațiilor indo-europene.

Arnoaldi = numele proprietarului unui teren de la Villanova lîngă Bologna, în Italia, unde s-au descoperit morminte de la începutul epocii fierului. Acest nume servește pentru a designa perioada caracterizată prin obiectele conținute în acele morminte și datată între anii 750 și 550 î. e. n.

Asia anterioară = nume prin care se înțelege partea continentului asiatic cuprinsă între Asia Mică și Pamir.

Atestin = referitor la *Ateste*, oraș antic numit azi *Este*, în regiunea Veneției. În apropiere de această localitate s-au descoperit morminte de la începutul epocii fierului cu un inventar arheologic caracteristic pentru cultura numită *Este* sau *atestină*, înrudită și contemporană cu cultura Villanova.

Attic = referitor la *Attica*, regiune a Greciei antice în care se afla orașul Atena. Termenul servește pentru designarea tuturor produselor civilizației ateniene.

Au repoussé (uneori *en repoussé*, expresie franceză) = metodă de ornamentare a unei foi de metal prin baterea cu ciocanul dinăuntru spre afară pentru a se produce figuri în relief.

Auxilium (plural *auxilia*, cuvînt latin) = trupă aliată încadrată în armata romană, în afara legiunilor și recrutată dintre locuitorii neromani ai provinciilor.

Auxiliară = trupă romană din categoria precedentă.

Barbar (grecește *barbaros:* „străin") = negrec sau neroman. La origine cuvîntul nu avea sensul peiorativ de azi. Acest sens a apărut din cauză că cele mai multe populații străine grecilor și romanilor erau de o cultură înapoiată. În cartea de față, Pârvan aplică termenul *barbar*, fără nuanță afectivă, populațiilor antice, de cultură rustică, aflate încă în stadiul orînduirii gentilice.

Benacci = numele proprietarului unui loc de la Villanova, lîngă Bologna, în Italia, unde s-au descoperit morminte cu obiecte caracte-

ristice pentru o anumită perioadă de la începutul epocii fierului. Numele *Benacci* servește în arheologie pentru designarea acestei perioade, care cuprinde două subdiviziuni: Benacci I (1000—900 î. e. n.) și Benacci II (900—750 î. e. n.).

Bes = divinitate egipteană inferioară, reprezentată sub forma caricaturală a unui bătrîn diform. Imaginea sa era folosită în scop apotropaic.

Bitronconic (sau *bitroncoconic*) = vas în forma a două trunchiuri de con cu baza comună, adică strîns spre gură și spre fund și prezentînd pe mijloc o muchie unghiulară. Este o formă răspîndită la noi cu deosebire în prima epocă a fierului.

Boii (articulat în romînește: *boiii*) = populație celtică, răspîndită în sec. II—I î. e. n. pînă în pusta ungară.

Bol (cuvînt francez) = ceașcă emisferică simplă.

Bolognez = referitor la Bologna, oraș în Italia, la sud de delta Padului. În cartea de față termenul se referă la descoperirile arheologice de la Villanova, localitate situată aproape de acest oraș.

Borysthenîți = locuitori sciți și greco-sciți din preajma fluviului *Borysthenes* (Niprul).

Bronz (vîrsta sau *epoca bronzului)* = partea din evoluția orînduirii comunei primitive corespunzătoare mileniului II î. e. n., caracterizată arheologic prin apariția și dezvoltarea uneltelor și armelor de bronz, iar social prin dezvoltarea păstoritului, a patriarhatului, a războaielor de pradă, a relațiilor de schimb intertribale. Pe teritoriul țării noastre epoca bronzului este considerată ca ținînd de la cca. 1900 î. e. n. pînă la 700 î. e. n. După sistemul său cronologic, P. Reinecke împărțea epoca bronzului din Europa danubiană în patru perioade: bronzul I (cca. 2000—1800 î. e. n.), bronzul II (1800—1500 î. e. n.), bronzul III (1500—1150 î. e. n.) și bronzul IV (1150—850 î. e. n.). Pârvan, pornind de la acest sistem, aduce următoarele modificări: *bronzul III* = 1400—1000 î. e. n. și *bronzul IV* = 1000—700 î. e. n. Cf. V. Pârvan, *Getica*, p. 292.

Bucchero (cuvînt italian: „vas ordinar de lut") = categorie de vase etrusce de pastă neagră, cu decor în relief.

Burg (latinește *burgus*) = cetățuie.

Cabiri = divinități egeice străvechi, analoage Dioscurilor. Cultul lor, oficiat în insula Samotracia cu deosebire, era foarte vestit în epoca elenistică.

Călărețîi danubieni (sau *Cavalerii danubieni*) = divinități astrale de origine dacă analoge Acvinilor indieni ori Dioscurilor greci, ale

căror imagini, sub forma a doi războinici călăreți sau a unuia singur, se întîlnesc foarte frecvent în epoca romană în provinciile danubiene, cu deosebire în Dacia și în Pannonia.

Călărețul trac (sau *Eroul trac*) = divinitate tracă reprezentată sub forma unui vînător călare. Imaginile sale sînt foarte frecvente în epoca romană în provinciile Tracia și Moesia.

Campan = referitor la *Campania*, regiune din Italia, în preajma orașului Neapole. În această regiune, în antichitate erau ateliere vestite pentru lucrul vaselor de bronz.

Canabe (latinește *canabae:* „colibe") = locuințe civile grupate în marginea lagărelor militare romane.

Caneluri = jgheaburi paralele, alăturate, scobite de-a lungul unei coloane antice. Prin extensiune, termenul se întrebuințează și în ceramică pentru jgheaburile similare trase pe suprafața vaselor.

Cantharos (sau *kantharos*, cuvînt grec, plural *canthari*) = cupă cu picior și cu două torți.

Carnyx (cuvînt celtic) = trompetă întrebuințată de neamurile celtice, avînd deschizătura modelată în forma unui cap de animal cu gura căscată.

Caspian = relativ la regiunile din jurul Mării Caspice.

Castelliere (cuvînt italian) = cetățuie antică din regiunile carstice vecine cu Adriatica. Se caracterizează printr-o înălțime stîncoasă, izolată din toate părțile și fortificată cu circumvalații de piatră brută.

Castellum (plural *castella*, cuvînt latin, diminutiv de la *castrum*) = castru de dimensiuni mai reduse, servind pentru staționarea unei trupe auxiliare ori a unui detașament.

Castru (latinește *castrum*, întrebuințat de obicei la plural: *castra*) = lagăr roman fortificat servind ca adăpost pentru o trupă importantă.

Celți = numele pe care gallii și-l dădeau lor înșiși. Populație indo-europeană care locuia în Franța de azi și în insulele britanice, de unde apoi, începînd din sec. V—IV î.e.n., s-a răspîndit pe o mare întindere a Europei, ajungînd pînă în Asia Mică.

Certosa = cartier din marginea orașului Bologna, în Italia, unde s-au descoperit morminte de la sfîrșitul primei epoci a fierului, cu un inventar de caracter etrusc. Numele *Certosa* se dă ultimei perioade a culturii Villanova, dintre anii 550 și 400 î.e.n.. De asemenea, acest nume desemnează un tip de fibulă al cărei picior se termină printr-un apendice vertical prevăzut cu un buton în vîrf.

Cezarism = sistemul politic roman instaurat de Iulius Caesar şi definitivat de urmaşul său Octavianus Augustus, sub forma unei dictaturi permanente de esenţă militară.

Cimmerieni (latineşte *Cimmeri*) = populaţie de origine incertă, poate tracă, răspîndită în nordul Mării Negre înainte de venirea sciţilor.

Cîmpia romînă = expresie geografică prin care se înţelege partea de şes a Munteniei şi Olteniei.

Circumvalaţie = val cu şanţ care înconjoară o aşezare pentru a o apăra.

Cisalpin = „dincoace de Alpi" din punctul de vedere roman. Prin acest termen se înţelege tot ce priveşte regiunile din *Gallia Cisalpina*.

Cistă (latineşte *cista*) = vas cilindric de metal, caracteristic pentru prima epocă a fierului din Italia.

Civitas (plural *civitates*, cuvînt latin) = cetate, stat. In organizaţia provincială romană, prin *civitas* se înţelege teritoriul unui trib local, neroman, precum şi centrul său principal. Acest nume se dădea şi oraşelor greceşti ca traducere a termenului elen *polis*.

Cizic (sau *cizicen*) = monedă de aur a oraşului *Cyzicos* (pe coasta asiatică a Mării Marmara), din sec. V—IV î.e.n., în greutate de cca. 16 g, avînd forma unei pastile groase cu contur neregulat, imprimată pe avers cu o efigie variată, iar pe revers cu un pătrat adînc.

Clasic = ceea ce poate servi de model. Pe lîngă alte accepţiuni, în arheologie acest termen este folosit în mod special pentru a preciza perioada culminantă a dezvoltării artei greceşti: sec. V—IV î.e.n.

Classis (cuvînt latin) = flotă.

Clientelar = relativ la *clientela*, cuvînt latin designînd ocrotirea acordată de un patron unor persoane libere, de condiţie inferioară, care îi sînt devotate. Prin extensiune, termenul *clientelar* înseamnă şi raportul ce exista între statul roman, ca patron, şi populaţiile străine care, continuîndu-şi viaţa lor autonomă, se recunoşteau dependente de autoritatea Romei.

Cnemide = jambiere de metal pentru apărarea picioarelor între glesne şi genunchi.

Cnidian = relativ la *Cnidos*, oraş grec de pe coasta egeană a Asiei Mici, vestit prin producţia sa de amfore.

Cobalt = Metal alb-roşiatic, folosit în aliaje pentru producerea culorii *albastre-cobalt*, cu un aspect de indigo-închis.

Cohors (cuvînt latin) = cohortă, unitate militară romană de infanterie.

Colegiu (latinește *collegium*, plural *collegia*) = grupare de magistrați cu aceeași atribuție și același rang, ori asociație particulară cu scopuri profesionale, religioase, funerare.

Colonia (termen latin) = colonie, oraș de tip roman, întemeiat prin colonizare de cetățeni romani. Începînd cu Adrian, titlul de *colonia* s-a dat unor orașe din provincii și prin simplă asimilare, fără colonizări dinafară.

Consistentes (cuvînt latin) = cei ce s-au stabilit într-o localitate.

Corintian (sau *corintic*) = relativ la orașul grec *Corinthos*, renumit pentru comerțul său și pentru atelierele sale cu producții diverse.

Cornișă (franțuzește „corniche") = streașină, partea proeminentă de deasupra peretelui exterior al unei clădiri.

Cremațiune = incinerație, arderea cadavrelor.

Cromlech (cuvînt celtic modern: „pietre în cerc") = tip de monument megalitic de caracter sacru, din epoca bronzului, frecvent în Bretagne și în Anglia, constînd dintr-un cerc de pietre brute înfipte vertical în pămînt la intervale regulate între ele. Pârvan evocă acest tip de monument ca prototip pentru marea incintă rotundă din epoca a doua a fierului de la Grădiștea Muncelului.

Cult astral = adorație religioasă a astrelor principale: soarele, luna, luceferii.

Cuneiforme = semnele alcătuite din linii imprimate în formă de cuie (latinește *cunei*) ce caracterizează scrierea întrebuințată de civilizațiile mesopotamiene și apoi de cea persană, în antichitate.

Curviliniu = ornament alcătuit din linii curbe.

Dalmat = referitor la *Dalmatia*, care înseamnă, geografic, fîșia de coastă a litoralului de est al Adriaticei, dar ca provincie romană, cuprindea o mare parte din teritoriul actualei Iugoslavii, cu Bosnia, Herțegovina și Muntenegru.

Decret onorific = inscripție pe calcar ori pe marmură, pusă de o cetate greacă antică în cinstea unui cetățean local sau străin.

Delian = relativ la insula și la orașul *Delos* din Marea Egee, unde în antichitate era un vestit centru de fabricare a vaselor ceramice cu ornamente în relief.

Denar (latinește *denarius*) = monedă romană, de obicei de argint, în greutate de cca. 4 g.

Dionisiac = referitor la cultul zeului *Dionysos* (Bacchus).

Dionysopolitani = locuitorii orașului *Dionysopolis*, azi Balcic.

Dioscuri (grecește: „fiii lui Zeus" = perechea zeilor greci antici Castor și Pollux.

Dipylon (greceşte: „poarta dublă) = punct topografic din Atena, la una din porţile zidului antic al oraşului, unde s-au descoperit morminte din sec. X—VIII î.e.n., conţinînd vase pictate cu ornamente geometrice într-un stil caracteristic numit *dipylon* ori *dipylonian.*

Dolium (cuvînt latin, plural *dolia)* = chiup, vas mare de lut de dimensiunile unui butoi, folosit de greci şi de romani pentru păstrarea lichidelor ori ca depozit de grîne.

Doric = referitor la *dorieni,* unul din principalele neamuri greceşti din antichitate, răspîndit în Pelopones, în sudul Egeei şi în partea de sud-vest a Asiei Mici.

Draco (cuvînt latin, plural *dracones)* = balaur. Steag în formă de balaur.

Drahmă (greceşte *drachme)* = monedă greacă antică, de argint, în greutate de cca. 4,3 g.

Duumvir (cuvînt latin, scris uneori *II-vir)* = magistrat roman făcînd parte dintr-un colegiu de două persoane. În provinciile imperiului duumvirii erau magistraţii supremi ai oraşelor cu rang de *colonia,* dar uneori şi ai acelora cu rang de *municipium.*

Electrum (cuvînt latin) = aliaj de aur şi argint. Poate însemna şi „chihlimbar".

Elenic = grecesc. Termenul se foloseşte în mod special în legătură cu evoluţia civilizaţiei greceşti dinainte de Alexandru cel Mare.

Elenistic = referitor la evoluţia civilizaţiei greceşti de după Alexandru cel Mare. În arheologie, prin acest termen se înţelege faza artei greceşti care cuprinde secolele III—I î.e.n.

Emporiu (greceşte *emporion)* = tîrg, port comercial.

Enclavă = grup de populaţie străină izolat în mijlocul masei indigene.

Eneolitic (pe latineşte *aeneus:* „de aramă" şi greceşte *lithos:* „piatră") = perioada de tranziţie de la neolitic la epoca bronzului, caracterizată prin întrebuinţarea uneltelor de aramă curată.

Epirot = locuitor al Epirului, regiune antică împărţită azi între Grecia şi Albania.

Epistil (greceşte *epistilion)* = arhitravă.

Eponim = persoană al cărei nume trece asupra unei epoci, unei localităţi etc. Magistrat grec sau roman, ales pe un an, al cărui nume servea oficial pentru precizarea acelui an. În această situaţie, la Atena se afla unul din arhonţi, iar la Roma erau cei doi consuli.

Etrusc = relativ la *etrusci,* popor de origine necunoscută, dar sigur neindo-europeană, care în cursul mileniului I î.e.n. a locuit în

centrul Italiei în cuprinsul Toscanei de azi, dezvoltînd o civilizație înaintată. Această civilizație, înrudită cu cea greacă, a influențat de aproape culturile Villanova și Este din nordul Italiei.

Eusebian = relativ la *Eusebius*, episcop al Cesareei în sec. III—IV e.n.: a scris o cronică generală a evenimentelor din antichitate.

Ex voto (expresie latină: „din făgăduință") = ofrandă adusă unei divinități potrivit unei promisiuni făcute anterior de credincios în legătură cu împlinirea doleanțelor sale.

Fibulă = ac de siguranță, obiect foarte utilizat, de la sfîrșitul epocii bronzului pînă în epoca migrațiilor, și prezentînd numeroase variații, utile ca mijloc arheologic de datare. În nomenclatura arheologică, diferitele părți ale fibulei sînt designate prin termenii: *arc, ac, resort, placă de oprire, cap* (partea cu resortul), *picior* (partea cu placa de oprire), *apendice* (prelungirea piciorului).

Fier (vîrsta sau *epoca fierului)* = partea din evoluția orînduirii comunei primitive corespunzătoare mileniului I î.e.n., caracterizată prin apariția și dezvoltarea armelor și uneltelor de fier, prin asimilarea elementelor grecești și a celor italice, prin destrămarea relațiilor gentilice, prin accentuarea democrației militare și prin începuturile sclavagismului, ale proprietății private și ale statului. Vîrsta fierului se împarte în: prima epocă a fierului sau Hallstat și a doua epocă a fierului sau La Tène. Pe teritoriul țării noastre epoca fierului începe pe la anul 700 î. e. n. și ține pînă la anul 106 e. n., cînd Dacia, fiind transformată în provincie romană, intră direct în orînduirea sclavagistă propriu-zisă.

Fino-ugrian (sau *fino-ugric)* = referitor la o familie de limbi neindo-europene, răspîndite în nordul Europei și al Asiei și din care fac parte limbile finlandeză, estonă, maghiară etc.

Funeraticiu (latinește *funeraticius*) = relativ la funeralii. Se întrebuințează pentru precizarea colegiilor care aveau ca scop ajutorul mutual pentru înmormîntare.

Gallic = referitor la *Gallia*, țara antică pe teritoriul căreia azi se află Franța și care era locuită de populații celtice.

Gimnasiu (grecește *gymnasion*) = la grecii antici loc public pentru exerciții sportive.

Gentilică (organizație socială) = avînd la bază legăturile naturale de familie. Este forma de organizare a societății primitive, pe familii, ginți și triburi. Numele derivă de la cuvîntul latin *gens* (genitiv *gentis*) „gintă", „grup de familii înrudite".

Geometric = stil ornamental bazat pe combinații de figuri geometrice, chiar motivele inspirate din natură fiind reduse la scheme geometrice. Stilurile geometrice caracterizează cele mai multe din producțiile artistice ale epocilor orînduirii comunei primitive. În arta greacă, e numită *geometrică* faza Dipylon, de la începutul artei grecești, din cauza stilului caracteristic decorului ceramicii respective.

Gladioliform (latinește *gladiolus:* „spadă scurtă" = amulet în formă de spadă minusculă.

Gorytos (cuvînt scitic) = tolbă de săgeți.

Grifon = animal fantastic, al cărui chip, cu trup de leu, cap și aripi de vultur, urechi de cal, este foarte utilizat în arta decorativă a Orientului și a Greciei antice, precum și în arta scită.

Hallstatt = localitate în Alpii austrieci, unde s-au descoperit resturile caracteristice ale unei civilizații din prima epocă a fierului, căreia i-a împrumutat numele. Cultura hallstattiană, avînd la bază influențe italice, s-a răspîndit pe o mare întindere a Europei. Epoca halistattiană, cuprinsă în linii generale între anii 900 și 500 î.e.n., se împarte obișnuit în: Hallstatt I (900—700 î.e.n.) și Hallstatt II (700—500 î.e.n.). În Dacia, după V. Pârvan, *Getica,* p. 292, epoca hallstattiană este datată între 700 și 300 î.e.n..

Helladic = referitor la *Hellas,* numele elenic al Greciei antice. Prin acest termen se înțeleg elementele arheologice referitoare la epocile străvechi ale Greciei continentale (adică fără insule).

Hetit = referitor la *hetiți,* o populație care a locuit în Asia Mică în mileniul II î.e.n., dezvoltînd o civilizație proprie.

Hiatus (cuvînt latin) = hiat, întrerupere, soluție de continuitate.

Hidrie (grecește *hydria)* = vas mare pentru apă.

Hipocamp = peștișor de mare avînd forma unui cal. Chipul său era utilizat ca motiv decorativ în arta greacă, de unde a trecut și în arta scită.

Htonian (franțuzește *chtonien,* de la grecescul *chthon:* „pămînt") = relativ la divinitățile subpămîntene, spre deosebire de divinitățile uraniene, care sînt închipuite ca avîndu-și reședința în cer.

Iliric = referitor la *iliri,* familie de triburi indo-europene care locuiau, în mileniul I î.e.n., între Dunăre, Alpi, Adriatica și Morava, pe teritoriile de azi ale Iugoslaviei, Albaniei, Ungariei și, în parte, ale Italiei și Austriei.

Illyricum = nume roman care, în sens restrîns, se referă la țările ilirice ce formau provincia *Dalmatia,* iar în sens larg la unitatea car-

pato-danubiană în care intrau provinciile Dalmatia, Pannonia Inferior şi Superior, Noricum, Rhaetia, Dacia şi Moesia Superior.

Incinerație = rit funerar constînd din arderea morților.

Indo-europeni = străveche populație ipotetică prin care se explică înrudirea strînsă dintre majoritatea limbilor ce se vorbesc în Europa (limbile romanice, germanice, slave, greaca, albaneza, oseta) şi unele din limbile din Asia (armeana, persana şi majoritatea graiurilor din India).

Inhumația = rit funerar constînd din îngroparea cadavrelor.

Ionic (sau *ionian*) = referitor la *ioni*, una din ramurile neamului elenic, răspîndită în Attica, în cea mai mare parte a insulelor Mării Egee şi în partea centrală a coastei egeene a Asiei Mici.

Iranian = referitor la Iran (Persia). În cartea de față termenul este utilizat într-un sens mai larg, incluzînd şi populațiile ariene nomade, ca sciții şi sarmații, înrudite cu mezii şi cu perşii şi răspîndite în stepele Asiei centrale şi ale Europei răsăritene.

Istoriat (franțuzește *historie*) = ornat cu figuri de animale, de oameni, cu scene diverse etc.

Istrioți (sau *istrieni* ori *histrieni*) = locuitorii orașului Istria şi ai regiunii vecine. *Istrieni* se numesc în unele izvoare şi băştinaşii geți din preajma Dunării.

La Tène = localitate pe malul lacului Neufchâtel în Elveția, unde s-au descoperit resturile unei civilizații caracteristice din a doua epocă a fierului (500—50 î. e. n.), căreia i-a dat numele. Această civilizație, născută prin evoluția celei hallstattiene sub puternice influențe etrusce şi grecești, a fost răspîndită, în special prin expansiunea populațiilor celtice, pe o mare întindere a Europei. Cronologic, este împărțită de obicei în trei subdiviziuni: La Tène I (500—300 î. e. n), La Tène II (300—100 î. e. n.) şi La Tène III (100—50 î. e. n. în Gallia, 100 î. e. n. — 106 e. n. în Dacia). Uneori, arheologii, ca urmare a unei convenții internaționale, scriu acest nume într-un cuvînt: *Latène*, pentru a designa epoca şi civilizația respectivă. În Dacia, V. Pârvan, *Getica*, p. 292 şi 460, limitează epoca Latène la subdiviziunile II şi III, subdiviziunea I alipind-o perioadei Hallstatt.

Lebes (cuvînt grecesc) = vas larg, de metal, de forma unui lighean, cu torți pe margine.

Legat (latineşte *legatus:* „delegat") = persoană însărcinată cu o misiune din partea Senatului roman ori din partea împăratului. În mod obişnuit prin acest nume se înțelege guvernatorul unei pro-

vinci imperiale (*legatus Augusti pro praetore:* „delegat al împăratului ca propretor") ori comandantul unei legiuni (*legatus legionis*).

Legendă (în sens numismatic) = inscripția de pe o monedă.

Legiune (latinește *legio*, plural *legiones*) = mare unitate militară romană, cuprinzînd în mod normal 6000 de oameni.

Libert (latinește *libertus*, plural *liberti*) = sclav liberat.

Ligur = referitor la *Liguria*, regiune în nord-vestul Italiei, pe coasta golfului Genova.

Luzația (sau *Lusacia*, în limbile slave *Lujițe*, nemțește *Lausitz*) = regiune dintre Elba și Oder caracterizată, în cursul primei epoci a fierului, printr-o cultură specifică răspîndită în Germania orientală, în Polonia occidentală și în Boemia și atribuită uneori protoilirilor, alteori protoslavilor.

Lustru, plural *lustre* (latinește *lustrum*) = interval de cinci ani.

Magister (cuvînt latin) = „mai mare", conducător, maestru, profesor. În așezările de tip roman rural, ca *vici*-i, era magistratul principal, singur ori cu un coleg, ales pe timp de un an.

Megalitic (din grecește *megas:* „mare" și *lithos:* „piatră") = monument alcătuit din blocuri enorme de piatră, în cele mai multe cazuri neprelucrate.

Merovingian = relativ la dinastia regilor franci dinainte de Carol cel Mare. În arheologia occidentală, termenul se întrebuințează pentru arta din vremea migrațiilor, între sec. V și VIII e. n.

Mesambrieni (sau *mesambrioți*) = locuitorii orașului grecesc *Mesembria* sau *Mesambria* de pe coasta pontică a Traciei de sud.

Micenian (sau *micenic*) = relativ la *Mycenae*, orașul din Grecia care în mileniul II î. e. n. a jucat un rol de căpetenie printre triburile ahee menționate de Homer. În arheologie, termenul se referă la civilizația preelenică pe care au dezvoltat-o acele triburi.

Milesian = relativ la Milet, vestit oraș ionic de pe coasta Asiei Mici, care a întemeiat numeroase colonii. Dintre orașele grecești de pe coasta țării noastre, Istria și Tomis erau de origine milesiană.

Minoic (de la *Minos*, regele legendar al Cretei) = relativ la civilizația preelenică dezvoltată în Creta în mileniile III—II î. e. n. și transformată, după venirea aheilor, în civilizație miceniană.

Mitraism = religie antică referitoare la zeul *Mithra*.

Municipal = relativ la *municipium* sau, prin extensiune, la orice oraș de tip roman.

Municipium (cuvînt latin) = oraș roman, mai mic în rang decît *colonia*. În provincii, constituția de *municipium* se dădea localităților

ajunse la un grad mare de dezvoltare urbană și de romanism. În fruntea municipiilor erau de obicei *quattuorviri*, mai rar *duumviri*.

Naturalism = în sens arheologic este vorba de stilul ornamental caracterizat prin motive inspirate de natură: animale, plante, figura umană. Stilul naturalist joacă un rol important în arta scită.

Necropolă (grecește *necropolis:* „cetatea morților") = cimitir.

Negotiator (cuvînt latin, plural *negotiatores*) = negustor.

Neolitic (grecește *neos:* „nou" și *lithos:* „piatră" = epocă din orînduirea comunei primitive, anterioară mileniului II î. e. n., caracterizată arheologic prin predominarea uneltelor de piatră lustruită și a ceramicii, iar social-economic printr-un mod de viață sedentar, printr-o organizație gentilică, prin creșterea animalelor domestice și prin cultivarea plantelor.

Noric = relativ la *Noricum*, provincie romană în Alpii austriaci.

Odessiți (sau *odessitani*) = locuitorii orașului grecesc *Odessos* (Varna din epoca modernă, în Bulgaria).

Odrizi (latinește *Odrysae*) = trib trac de la sud de Balcani, a cărui dinastie și-a extins autoritatea asupra tuturor populațiilor trace, de la Egeea pînă la Dunăre.

Olbian = relativ la orașul antic *Olbia* (azi Porutino, la limanul Bugului, în R.S.S. Ucraina), unul din cele mai importante centre elenice din jurul Mării Negre.

Onomasticon (cuvînt grec: „vocabular") = dicționar cuprinzînd nume proprii.

Opus quadratum (expresie latină: „lucrare pătrată") = mod de a clădi cu blocuri de piatră paralelipipedice, tăiate cu îngrijire.

Orgiastic = referitor la dezlănțuirile pasionale pe care le implicau unele culte mistice din antichitate, ca acela al lui Dionysos.

Pagus (termen latin) = în provinciile romane, sat indigen cu teritoriul său.

Palisadă = fortificație constînd dintr-un gard înalt format din pari de lemn înfipți vertical în pămînt.

Palmetă = motiv în formă de frunză de palmier, foarte obișnuit în ornamentica greacă.

Pannonic = referitor la *Pannonia*, țară antică situată între Dunărea centrală și Sava, pe teritoriul de azi al Ungariei și în nordul Iugoslaviei.

Pateră = vas plat în formă de farfurie, întrebuințat în antichitate la sacrificii.

Pinax (cuvînt grec) = tablou pictat. Aici, special, farfurioară cu desenuri pictate în interior.

Pitagoricieni = adepți ai ideilor lui Pythagora, filozof grec presupus a fi trăit în sec. VI î. e. n.

Pithos (cuvînt grec, plural *pithoi*) = chiup mare de lut, echivalent cu *dolium*.

Ponderal (termen numismatic) = relativ la greutatea monedelor.

Pontic = relativ la *Pontus Euxinus*, Marea Neagră. Termenul se referă, în cartea de față, la orașele grecești de pe țărmurile acestei mări.

Pontul Euxin (latinește *Pontus Euxinus*, transcriere a numelui grec *Pontos Euxeinos*) = Marea Neagră. Numele grec înseamnă „Marea ospitalieră", ceea ce de fapt reprezenta numai un sentiment de adulație religioasă, care determinase înlocuirea numelui real anterior *Axeinos* „inospitalier", derivat la rîndul său dintr-o denumire locală, geto-scitică, *Ahșaena* „neagră".

Pontul Stîng (latinește *Pontus Sinister* sau *Pontus Laevus*) = numele dat în antichitate coastei de apus a Mării Negre. Pentru un corăbier grec sau roman venind din sud, această coastă se afla pe partea stîngă.

Post-roman = după epoca stăpînirii romane. În ce privește Dacia, termenul se referă la epoca migrațiilor care au avut loc după retragerea lui Aurelian.

Praedium (cuvînt latin) = proprietate agricolă, fermă, moșie.

Praefectus (cuvînt latin, plural *praefecti*) = comandant al unei trupe romane, al unui oraș, uneori al unei provincii, conducător al unei întreprinderi publice importante.

Praepositus (cuvînt latin) = pus în frunte, comandant al unei trupe romane, de obicei al unui detașament, sau conducător al unui serviciu public important.

Preindo-europeni = locuitori băștinași anteriori venirii populațiilor indo-europene și vorbind o limbă străină de a acestora.

Preistorie = termen azi impropriu, designînd partea din istorie anterioară apariției izvoarelor scrise cuprinzînd epocile orînduirii comunei primitive: paleoliticul, neoliticul, vîrsta bronzului și vîrsta fierului și bazîndu-se prin excelență pe știrile obținute din studiul materialelor arheologice. Epoca fierului, întrucît beneficiază de primele informații scrise, deși izvoarele sale rămîn în mod masiv tot cele arheologice, este uneori desprinsă din noțiunea largă a preistoriei, pentru a fi denumită *protoistorie*.

Premunicipal = stadiul în care se afla un oraș roman înainte de a fi fost declarat *municipium*.

Preroman = înainte de stăpînirea romană. În Dacia, prin acest termen se înțelege evoluția culturii getice dinainte de înfrîngerea lui Decebal.

Pretor (latinește *praetor)* = magistrat roman cu puteri judiciare.

Principi (latinește *princeps:* „primul", „căpetenie", plural *principes*) = căpetenii. Termen întrebuințat de Pârvan și pentru a designa pe șefii triburilor dace.

Procurator (cuvînt latin, plural *procuratores*) = administrator, conducător al unui serviciu public important sau, uneori, al unei provincii.

Proeminențe = în ceramică, elemente simple de decor ieșite mult în relief.

Propretor (latinește *pro praetore:* „pentru pretor") = fost pretor sau locțiitor de pretor.

Protoetruscă = perioada inițială a civilizației etrusce (1000—700 î. e. n.).

Protoistorie = partea din „preistorie" corespunzînd primelor izvoare scrise și destrămării orînduirii comune primitive, prin dezvoltarea democrației militare. În Dacia, protoistoria, corespunzînd unei specialități instituite de V. Pârvan, cuprinde sfîrșitul epocii bronzului și întreaga epocă a fierului, pînă la transformarea acestei țări în provincie romană la anul 106 e. n.

Protomă = figurină în formă de cap de animal sau de om, formînd un ornament organic al unui obiect metalic ori ceramic.

Prototip = model, începutul unui tip.

Provincie = diviziune teritorială a imperiului roman. Teritoriul țării noastre a aparținut provinciei *Dacia,* cu excepția Dobrogei care împreună cu părți din stînga Dunării, a ținut de provincia *Moesia Inferior.*

Quaestor (cuvînt latin) = magistrat roman însărcinat cu funcții judiciare. În *vici*-i din provincii, *quaestor*-ul avea funcția de casier.

Quinquennalis (cuvînt latin: „cincinal") = magistrat suprem într-un oraș roman ori într-un *territorium,* ales o dată la cinci ani.

Regio (cuvînt latin, pluralul *regiones)* = subdiviziune administrativă în provinciile romane, echivalentă cu *territorium.*

Renan (adjectiv) = referitor la regiunile din preajma fluviului Rin (latinește *Rhenus).*

Republican = în sens special, pentru antichitate, este numită *republicană* epoca romană dinainte de împăratul August. În numis-

matică, sînt numiți *republicani* denarii de argint bătuți în această epocă.

Rhodian = relativ la *Rhodos*, important oraș grecesc în insula cu același nume, centru ceramic vestit în antichitate, între altele pentru amforele pe care le fabrica.

Rhyton (cuvînt grecesc) = vas conic de metal sau de lut, curbat ca un corn de vită, cu vîrful modelat în forma unui cap de animal. Foarte frecvent la grecii antici, pentru libații sacre și petreceri, acest tip de vas a fost împrumutat și de arta scită.

Rosalia (cuvînt latin, la plural neutru) = sărbători romane ținute la sfîrșitul primăverii (în prima jumătate a lunii iunie) în cinstea morților, pe mormintele cărora se presărau flori de trandafiri (*rosae*). Numele românesc *rusalii*, cunoscut și în limbile slave, este în legătură cu tradiția acestor vechi sărbători păgîne.

Rozetă (franțuzește *rosette*) = motiv în formă de floare rotundă, foarte obișnuit în ornamentica greacă.

Sacerdoțiu (latinește *sacerdotium*) = funcția de preot.

Samian = relativ la *Samos*, oraș ionic în insula cu același nume din Marea Egee. Centru ceramic important, căruia i-au fost atribuite într-o vreme bolurile elenistice cu decor în relief, considerate azi ca deliene.

Sarcofag = coșciug mare de piatră.

Sarmatic (sau *sarmat*) = relativ la *sarmați*, popor iranian, înrudit cu sciții, care a locuit după sec. III î. e. n. în nordul Mării Negre și în răsăritul țării noastre.

Scarabeu (latinește *scarabaeus:* „cărăbuș) = termen arheologic însemnînd amulet egiptean în formă de cărăbuș.

Scitic = relativ la sciți *(Scythae)*, vestit popor iranian, nomad, care a locuit în antichitate în nordul Mării Negre și în stepele Asiei anterioare.

Scordisc = relativ la *scordisci*, o populație celtică așezată în nordul Serbiei de azi.

Semiove (termen arheologic: „jumătăți de ouă") = protuberanțe mari emisferice, goale în interior, caracterizînd ca ornamente un anumit tip de brățară celtică din epoca La Tène.

Senior (latinește *senior*, plural *seniores*, comparativ de la *senis* „bătrîn") = „mai bătrîn", „mai mare".

Sica (termen latin, de origine ilirică) = spadă curbă de fier, de forma unei coase, întrebuințată mult de populațiile ilirice și de daci.

Siri (grecește *siros*, plural *siroi*, latinizat *siri:* „chiupuri pentru

grîne") = nume dat gropilor făcute în pămînt de populaţiile trace pentru păstrarea cerealelor.

Situlă (latineşte *situla*) = vas atestin de metal din prima epocă a fierului, în forma tronconică a unei găleţi moderne, prevăzut cu o toartă mobilă deasupra gurii. Uneori situlele erau ornate cu un relief istoriat.

Spiraliform = în formă de spirală.

Stater = monedă greacă de aur în greutate de cca. 9 g, echivalînd cu 20 de drahme de argint.

Svastica (termen indian antic) = motiv ornamental sau simbol religios primitiv, constînd dintr-o cruce cu vîrfurile frînte în unghi drept.

Taurisci = populaţie celtică de la marginile de sud ale Alpilor austrieci. O ramură a acestei populaţii, aşezată în marginea de NV a Daciei, pe Tisa superioară, a fost zdrobită în cele din urmă de Burebista.

Teracotă (italineşte *terra cotta:* „lut ars") = în arheologie, sub acest nume se înţeleg în mod special figurinele greceşti numite şi *tanagre.*

Teriomorf = motiv naturalist în formă de fiară, foarte frecvent în repertoriul zoomorf al artei scite.

Territorium (cuvînt latin) = teritoriu, diviziune administrativă rurală din provinciile romane.

Tetradrahmă = monedă greacă de argint în greutate de 17,5 g echivalînd cu patru drahme, sau monedă de aur echivalînd cu doi stateri ori cu 40 de drahme de argint.

Thasian = relativ la *Thasos,* oraş în insula cu acelaşi nume din Marea Egee, vestit printre altele pentru amforele pe care le fabrica şi pentru monedele sale de argint, foarte căutate de daci.

Thiasos (cuvînt grecesc) = la grecii antici, asociaţie religioasă echivalentă cu colegiile romane.

Tholos = cuvînt grec: „clădire rotundă".

Tipologie = partea din ştiinţa arheologiei care se ocupă cu clasificarea şi studiul tipurilor de obiecte.

Tomitani = locuitorii oraşului antic *Tomi* sau *Tomis* (Constanţa).

Traci (latineşte *Thraces*) = familie de triburi antice de origine indo-europeană răspîndite pe un spaţiu foarte întins, care în a doua epocă a fierului cuprindea tot teritoriul ţării noastre şi toată partea Peninsulei Balcanice de la răsărit de Morava şi de Struma, trecînd şi peste limitele acestor regiuni, în Polonia de sud, în Cehoslovacia, în

răsăritul Ungariei, în apusul Ucrainei, în nord-vestul Asiei Mici. Populațiile trace de la nord de Dunăre erau cunoscute sub numele de *geți* sau *daci*.

Transcaspian = relativ la stepele asiatice de la răsărit de Marea Caspică.

Transdanuviani (cuvînt latin) = „cei de peste Dunăre", transdanubieni, nume dat de romani laolaltă populațiilor de origini diverse: daco-geți, sciți, sarmați, bastarni etc., care locuiau la nord de Dunăre

Treri (grecește *Treres*) = populație tracă din Balcani, menționată în izvoare ca însoțind pe cimmerieni în mișcările lor din sec. VIII î.e.n.

Tumul (latinește *tumulus*) = curgan, movilă de pămînt, antică, ridicată ca monument funerar.

Tumular = relativ la tumul: *morminte tumulare:* acoperite cu movile de pămînt, spre deosebire de *mormintele plane*.

Turanice = populații uralo-altaice cuprinzînd, printre alții, pe huni, pe tătari, pe turci etc.

Uranian = relativ la religiile în care divinitățile sînt concepute ca locuind în cer, spre deosebire de religiile htoniene.

Val (latinește *vallum*) = lucrare de fortificație constînd dintr-un dîmb lung de pămînt ridicat pe marginea unui șanț. Resturile valurilor de lungimi mari (zeci și chiar sute de km) sînt numite de poporul romîn *troianuri*.

Veneți = populație antică, poate de origine ilirică, locuind regiunea *Venetia* din nordul Adriaticei, între gurile Padului și munții carstici din Histria. Lor le aparține cultura atestină de la începutul epocii fierului.

Vernaculi (cuvînt latin) = locuitori băștinași din provinciile romane.

Vicus (cuvînt latin, plural *vici*) = sat de tip roman, cu organizație proprie. În provincii, mulți *vici* s-au dezvoltat pînă la forme urbane superioare, putînd fi ridicați la rangul de *municipium* și chiar de *colonia*.

Villa (cuvînt latin) = conac, fermă, moșie.

Villanova = localitate actuală de lîngă Bologna, vestită prin descoperirile referitoare la civilizația cu același nume care caracterizează prima epocă a fierului din Italia.

Villanovian = relativ la cultura Villanova. Această cultură, datată între 1000 și 500 î.e.n., se subdivide în următoarele perioade: Benacci I și II, Arnoaldi și Certosa.

Voce (latinește *vox* „glas", „vorbă") = articol de dicționar sau enciclopedie.

Volută = spirală dezvoltată pe un singur plan.

Votiv = obiect sau monument închinat unei divinități în urma unei promisiuni *(ex voto)* ca recunoștință pentru îndeplinirea unei dorințe.

Zeii călăreți = nume sub care se înțeleg divinitățile astrale ale diferitelor popoare indo-europene, înfățișate sub forma unor călăreți gemeni, cum e cazul Açvinilor indieni, al Dioscurilor greci ori al Călăreților danubieni de caracter dac. Erau considerați ca fii ai soarelui, ca personificări ale luceferilor, ca divinități ale focului. În epoca elenistică și în cea romană erau confundați și cu Cabirii din Samotracia.

Zoomorf = stil naturalist caracterizat prin figuri de animale. Acest stil este specific artei scite.

LISTA

principalelor lucrări ale lui Vasile Pârvan
având legătură cu cartea de față

1. *Câteva cuvinte cu privire la organizația provinciei Dacia Traiană*, București, 1906 (tipărită mai întîi în „Convorbiri literare", XL).

2. *Salsovia*, București, 1906 (tipărită și în „Convorbiri literare", XL).

3. *Die Nationalität der Kaufleute im römischen Kaiserreiche* (Naționalitatea negustorilor din imperiul roman), Breslau, 1909.

4. *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București, 1911.

5. *Cetatea Tropaeum: considerații istorice*, București, 1912 (tipărită și în „Buletinul Comisiunii monumentelor istorice", IV, 1911).

6. *Cetatea Ulmetum*, rapoarte asupra săpăturilor. Patru tomuri: I (campania de săpături din 1911), II, 1 și 2 (campaniile din 1912 și 1913), III (campania din 1914); publicate în „Analele Academiei Române, Memoriile secțiunii istorice", XXXIV, XXXVI, XXXVII, București, 1912—1915.

7. *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, *ibidem*, XXXV, București, 1913.

8. *Știri nouă din Dacia Malvensis*, *ibidem*, XXXVI, București, 1913.

9. *Castrul de la Poiana și drumul roman prin Moldova de Jos*, *ibidem*, XXXVI, București, 1913.

10. *Zidul cetății Tomi, ibidem,* XXXVII, București, 1915.

11. *Raport asupra activității Muzeului național de antichități în cursul anului 1915,* București, 1916 (retipărire după „Anuarul Comisiunii monumentelor istorice", 1915, p. 179—218).

12. *Histria,* IV, *inscripții găsite în 1914 și 1915,* în „Analele Academiei Romîne. Memoriile Secțiunii istorice", XXXVIII, București, 1916.

13. *Archäologische Funde im Jahre 1912, Rumänien* (Descoperiri arheologice în anul 1912, Romînia), în „Jahrbuch des k. deutschen archäologischen Instituts" (Anuarul institutului arheologic german), XXVIII, „Archäologischer Anzeiger" (Buletinul arheologic), 1913, 3, col. 363—392; *ibidem,* 1914, 3, col. 429—442 (descoperirile din Romînia din 1913); *ibidem,* 1915, 4, col. 235—270 (descoperirile din Romînia, din anul 1914).

14. *Gerusia din Callatis,* în „Analele Academiei Romîne, Memoriile secțiunii istorice", XXXIX, București, 1920.

15. *I primordi della civiltà romana alle foci del Danubio* (Începuturile civilizației romane la gurile Dunării), Roma, 1921. Republicată după „Ausonia", X, 1921.

16. *Considerațiuni asupra unor nume de rîuri daco-scitice,* în „Academia Romînă: Memoriile secțiunii istorice", seria III, tomul I, București, 1923.

17. *Începuturile vieții romane la gurile Dunării,* București, 1923.

18. *Histria,* VII, *inscripții găsite în 1916, 1921 și 1922,* în „Academia Romînă: Memoriile secțiunii istorice", seria III, tomul II, București, 1923.

19. *La pénétration hellénique et hellénistique dans la vallée du Danube* (Pătrunderea elenică și elenistică în valea Dunării), București, 1923. Publicată din nou după „Académie roumaine; Bulletin de la section historique" (Academia romînă: Buletinul secției istorice), X.

20. *Memoriale,* București, 1923. Cu deosebire, p. 7—50: *Gînduri despre lume și viață la greco-romanii din Pontul Stîng,* și p. 163—169: *Parentalia* (termen latin: „sărbătorile în amintirea morților"), cuvînt de comemorare a împăratului Traian.

21. *Note di geografia antica* (Note de geografie antică), în „Rivista di Filologia e di Istruzione classica" (Revista de filologie și de cultură clasică), Torino, n. s., I, fasc. 3. 1923, p. 333—343.

22. *Municipium Aurelium Durostorum,* Torino, 1924, *ibidem,* n. s., II, 1924, fasc. 3, p. 307—340.

23. *Nuove considerazioni sul vescovato della Scizia Minore* (Noi consideraţii asupra episcopatului Sciţiei Minore), în „Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia" (Dări de seamă ale Academiei pontifice romane de arheologie), II, 1924, p. 117 şi urm. Roma, 1924.

24. *Considérations sur les sépultures celtiques de Gruia* (Consideraţii asupra mormintelor celtice de la Gruia), în „Dacia", I, 1924, p. 35 şi urm.

25. *L'âge du dépôt de bronzes de Suseni* (Epoca depozitului de bronzuri de la Suseni), *ibidem*, I, 1924, p. 359 şi urm.

26. *A propos du „basileus" Cotys de Callatis* (În legătură cu „basileus" Cotys din Callatis), *ibidem*, I, 1924, p. 363 şi urm.

27. *Une nouvelle inscription de Tomi* (O nouă inscripţie de la Tomi), *ibidem*, I, 1924, p. 273 şi urm.

28. *Notă complementară* la *Consideraţiuni asupra tezaurului de la Vîlci-Trîn lîngă Plevna (Bulgaria)* de I. Andrieşescu, în „Academia Romînă, Memoriile secţiunii istorice", seria III, tomul V, p. 7 şi urm.

29. *Fouilles d'Histria. Inscriptions: troisième série: 1923—1925* (Săpăturile de la Histria. Inscripţii: a treia serie: 1923—1925), în „Dacia", II, 1925, p. 198 şi urm.

30. *Un aes grave olbien à Salsovia* (Un *aes grave* olbian la Salsovia), *ibidem*, II, 1925, p. 420 şi urm.

31. *La „statue-menhir" de Hamangia* („Statuia-menhir" de la Hamangia), *ibidem*, II, 1925, p. 422 şi urm.

32. *Dacii la Troia*, în „Orpheus", II, 1926, nr. 1. Tradusă şi în ungureşte, în „Erdélyi tudományos füzetek" (Caiete ştiinţifice transilvănene), Cluj, 1926, nr. 2.

33. *La Dacie à l'époque celtique* (Dacia în epoca celtică), în „Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres" (Dări de seamă ale Academiei de inscripţii şi literatură), 1926, Paris. Tradusă în romîneşte în „Propilee literare", Bucureşti, I, 1926, nr. 16.

34. *Getica: O protoistorie a Daciei*, Bucureşti, 1926. Retipărire după „Academia Romînă: Memoriile secţiunii istorice", seria III, tomul III. Titlul *Getica* e un termen latin, la plural, însemnînd „getice", „chestiuni privitoare la geţi".

Dintre aceste lucrări, cele de la numerele 16, 25, 28, 31, 32 pot fi consultate în legătură cu capitolele I—II din cartea de faţă (vilianovienii, sciţii). Pentru capitolul III (grecii) sînt de folosit lucrările de

la numerele 9—21, 26, 27, 29, 30. Lectura capitolului IV (celții) poate fi completată cu a lucrărilor de la numerele 17, 24, 33. Lucrările de la numerele 1—18, 20, 22, 23, 26, 27, 29 pot fi utilizate în legătură cu capitolul V (romanii), dar numai parțial, fiindcă în cea mai mare parte subiectul acestui capitol e tratat de Vasile Pârvan aci pentru prima oară. Lucrarea de la nr. 34, *Getica*, e indispensabilă pentru aprofundarea capitolelor I, II, IV și în bună parte și pentru capitolele III și V.

EXPLICAȚII BIBLIOGRAFICE

în legătură cu unele lucrări sau periodice citate în prezenta carte

Antiquités du Bosphore Cimmérien conservées au Musée impérial de l'Ermitage (Antichități din Bosforul Cimmerian păstrate în Muzeul imperial al Ermitajului), St. Petersburg, 1854.

Arch. Ért. = *Archaeologiai Értesitő* (Buletin arheologic), Budapesta.

Cicero, *Pro Fonteio* (pentru Fonteius), discurs ținut de vestitul orator roman pentru apărarea unui magistrat acuzat de abuzuri.

C.I.L. = *Corpus inscriptionum Latinarum* (Catalogul inscripțiilor latine), o mare lucrare în 16 volume cu numeroase subdiviziuni și suplimente, publicată de Academia din Berlin, cu colaborări internaționale. Inscripțiile provenind de pe teritoriul țării noastre sînt cuprinse în volumul III, alcătuit din patru tomuri.

Dacia = *Dacia: Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie* (Dacia: Cercetări și descoperiri arheologice în Romînia), periodic întemeiat de Vasile Pârvan. Au apărut în total 7 tomuri, reprezentînd 12 volume, pentru anii 1924—1947. Începînd din 1957, *Dacia* și-a reluat apariția într-o nouă serie, cu titlul: *Dacia: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne,* ca organ în limbi străine al Institutului de Arheologie al Academiei R.P.R.

Dacia: An outline etc. = *Dacia: An outline of the early civilizations of the Carpatho-Danubian countries* (Dacia: O schiță a civilizațiilor timpurii din regiunile carpato-danubiene), Cambridge, 1928. Reprezintă ediția engleză a cărții de față.

Déchelette, *Manuel* = J. Déchelette, *Manuel d'archéologie préhistorique, celtique et gallo-romaine* (Manual de arheologie preistorică, celtică și gallo-romană), Paris, 1908—1914; 4 tomuri reprezentînd două volume. Continuarea pentru epoca romană a fost scrisă de A. Grenier începînd din 1931.

Della Seta, *Italia antica* = A. Della Seta, *Italia antica: dalla caverna preistorica al palazzo imperiale* (Italia antică: de la caverna preistorică la palatul imperial), Bergamo, 1922.

Dittenberger, *Sylloge*[3] = W. Dittenberger, *Sylloge inscriptionum Graecarum* (Culegere de inscripții grecești), ediția a III-a, Leipzig, 1915—1922, 4 volume.

Dolgozatok-Travaux = *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum érem és régiségtárából — Travaux de la section numismatique et archéologique du Musée national de Transylvanie à Kolozsvár* (Lucrările secției numismatice și arheologice a Muzeului național al Transilvaniei din Cluj), periodic apărut în 10 volume, între 1913 și 1919. Între cele două războaie mondiale a apărut un alt periodic, de același caracter și cu titlu asemănător, la Seghedin în Ungaria.

Ephemeris Dacoromana: Annuario della Scuola Romena di Roma (Jurnalul daco-roman: Anuarul Școlii Române din Roma), periodic întemeiat de Vasile Pârvan. Au apărut 10 volume, între 1923 și 1945.

R. Forrer, *Keltische Numismatik der Rhein- und Donaulande* (Numismatica celtică din țările romane și danubiene), Strassburg, 1908.

Frontinus, *Strateg.* = *Strategemata:* „stratageme".

Hoernes-Menghin, *Urgeschichte d. bildend. Kunst*[3] = M. Hoernes, *Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa von den Anfängen bis um 500 vor Christi* (Preistoria artei figurale în Europa de la începuturi pînă pe la 500 î.e.n.), ediția a III-a îngrijită și completată de O. Menghin, Viena, 1925.

N. Kondakof — J. Tolstoï — S. Reinach, *Antiquités de la Russie méridionale* (Antichitățile Rusiei meridionale), Paris, 1891, tradusă după lucrarea rusă N. Kondakov — I. Tolstoi, Русския древности.

L. Lindenschmidt, *Die Altertümer unserer heidnischen Vorzeit* (Antichitățile trecutului străvechi al patriei noastre), Mainz, 1858—1911.

D. R. R. MacIver, *Villanovans and early Etruscans* (Villanovieni și protoetrusci), Oxford, 1924.

Mainzer Zeitschrift = *Festschrift des römisch-germanischen Centralmuseums zu Mainz* (Volumul festiv al Muzeului central romano-germanic din Mainz), 1902.

E. H. Minns, *Scythians and Greeks* (Sciți și greci), Cambridge, 1913.

Nagy Géza, *A szkythák* (Sciții), Budapesta, 1909.

Nagy Géza, *A szkythák nemzetisége* (Neamurile sciților), Budapesta, 1895.

Ovidius, *Ex Ponto* = Ovidius, *Epistulae ex Ponto* (Scrisori din Pont). Această operă poetică, împreună cu *Tristia* (Gînduri triste) a fost scrisă de poetul roman în timpul exilului său la Tomis (Constanța).

P. Reinecke, *Zur Kenntniss der La Tène Denkmäler der Zone nordwärts der Alpen* (Contribuție la cunoașterea monumentelor de caracter La Tène din zona de la nord de Alpi), în *Mainzer Festschrift*, 1902 p. 76 și urm.

P.—W., *Real-Enc.* = Pauly și Wissowa, *Real-Encyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft*.

Römische Mitteilungen = *Mitteilungen des k. deutschen archäologischen Instituts: Römische Abteilung* (Comunicări ale Institutului arheologic german: Secția romană), Berlin-Roma.

Schuchhardt, *Alteuropa* = C. Schuchhardt, *Alteuropa in seiner Kultur- und Stilentwicklung* (Europa veche în dezvoltarea culturii și a stilului său), ediția a II-a, Berlin, 1926. Prima ediție e din 1919. O a treia a apărut după moartea lui V. Pârvan, în 1935.

S.C.I.V. = *Studii și cercetări de istorie veche*, București (Academia R.P.R.).

Studii = *Studii: Revistă de istorie și filozofie*, București (Academia R.P.R.).

Suetonius, *Caes.* = Suetonius, *Duodecim Caesares* (Doisprezece împărați).

Tacitus, *Annales* (Analele). Cronica imperiului roman de la Augustus pînă la moartea lui Nero.

Tacitus, *Historiae* (Istorii). Continuarea operei precedente pînă la domnia împăratului Nerva.

Wiss. Mitteil. aus Bosnien u. d. Hercegovina = *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina* (Comunicări științifice din Bosnia și Herțegovina), organul Muzeului regional din Sarajevo, 13 volume apărute (1893—1916), Viena.

INDICE

Acest indice privește întregul cuprins al volumului, inclusiv părțile explicative adăugate de traducător. Literele și cifrele care urmează după unele nume de localități (de pildă, Poiana: E 2) *reprezintă coordonatele de pe harta de la sfîrșit. Cifrele romane se referă la nota biografică și la prefață.*

Abauj: C 1; 36.
Abos: C 1; 19, 25.
Abrittus (Razgrad): E 3; 147, 183.
Abtat (Abtaat Kalessi): 183.
Acornion: 87, 88, 150, 176.
Actium: 136.
Açvini: 120, 187, 205.
Adamclisi (reg. Constanța): F. 3; VII; 102
Adiaum: B. 1; 137.
Adjud: V; 181.
Ad Mediam (Mehadia): D 3; 151, 185.
Adony (Ungaria): 184.
Adriatica (Mare Hadriaticum): AB 2—4; 4, 6, 14, 17, 22, 34, 39, 58, 93, 111, 128—130, 135, 136, 151, 153, 191, 193, 196.
Aelianus: cf. *Plautius.*
Aelius Catus: 142, 151, 180, 181.
Aelius Valens: 150.
Aepilofius (Epilophios): 133, 177.
Africa (provincia romană): 125, 148.
Agathocles (fiul lui Antiphilos): 167.
Agatirși (Agathyrsi): 30, 38, 44, 48, 50, 58, 69, 74, 80, 187.
Agoraios (Hermes): 76.
Agrippina: 113.
Ahei: 25, 187.
Aheo-miceniană (cultura): 24.
Ahșaena (Marea Neagră): 200.
Aiud (reg. Cluj): D 2; 8, 28, 43—45, 60.
Alba (fost județ): 12, 37, 94.
Alba Iulia: D 2; 11, 17, 184.
Albaneza (limba): 197.
Albania: 194, 196.
Alexăndrel (Vodă): V.
Alexandria (Egipt): 175.
Alexandru cel Mare (Macedon): 75, 79, 83, 93, 97, 110, 194.
Aliobrix: F 2; 94.
Alpes Poeninae: 127.
Alpi (munți): 3—4, 8, 10, 14, 18, 20, 22, 53, 102, 118, 125, 128, 135, 151, 154, 192, 196, 199, 203, 212.
Alpii Iulieni: 128.
Alpine (influențe): 10, 17, 43, 108.
Alutus (Olt): D 3; 150.
Ambros, C.: 170.
Amphipolis: 165.
Amu-Daria (fluviu): 41.
Anaitis: 36, 40, 60, 114.
Ananino (U.R.S.S.): 53, 54.
Andrieșescu, I.: IX, XX; 160.

Anglia: 93, 188, 193.
Annamatia: B 2; 139.
Antiohia: 88.
Antiphilos: 167.
Antonini (împărații): 132.
Antoninus Pius: 184.
Antonius (Marcus): 89, 130.
Apahida (r. Cluj, reg. Cluj): 95.
Apenini: 125.
Aphrodite „Feniciana": 72.
Aprodite Urania: 120.
Apolinic: 76, 188.
Apollo (Apollon): 60, 76, 188.
Apollo Hyperboreul: 26.
Apollonia (Illiria): B 4; 112, 128.
Apollonia (Tracia): E 4; 65, 71, 72, 83, 86, 88.
Apollon Iatros (Ietros): 60, 72, 75.
Apollonios: 75.
Apulia: 23.
Apulum (Alba Iulia): D 2; 11, 149, 150, 184.
Aquae Iasae: B 2; 139.
Aquileia: A 2; 136, 139.
Aquincum (Budapesta): B 1; 137, 139, 149, 184.
Arad (fostul județ): 15, 19, 46.
Arcalia (r. Bistrița, reg. Cluj): D 2; 19, 25.
Arcidava (Vărădia): C 3; 169.
Ardeal: cf. *Transilvania.*
Argedava: 88, 168, 169.
Argenteus: 134, 178.
Argeș (rîul): E 3; IX; 79, 166, 169, 170.
Argesis (rîul Argeș): 166, 169.
Ariapeithes: 65, 68, 74.
Arieni: 33, 189.
Arieni-iranieni: 33.
Aristagoras: 87.
Aristotel: 77.
Ariușd (r. Codlea, reg. Stalin): E 2; 52.
Armeana (limba): 197.
Armenia: 28.
Arnoaldi (epoca): 22, 44, 189, 204.
Arabo (rîul Raab): B 1; 136.
Arrubium (Măcin): F 2; 94.
Artamonov, M. I.: 159.
Artemis Basileie (Regala): 60, 120, 133, 162, 178.
Arya (arieni): 189.
Asamus (rîul Osem): D 3; 142.
Asclepiodoros: 168.
Asia Anterioară: 6, 53, 56, 103, 189, 202.
Asia Centrală: 33, 103.
Asia Mică (Asia Minor): FG 4; 33, 106, 125, 185, 189, 191, 194, 196, 198, 204.
Asiani: 146, 150, 185.
Asiați: 49.
Asiatice (elemente): 35, 56, 60, 204.
Asiaticus: 73.
Asiato-caucaziene (elemente): 52.
Asiato-elenice (influențe): 140.
Asiriene (elemente): 159.
Asiro-babiloniene (elemente): 103
Astas: 88.
Asti (Astae, trib. trac.): 88, 168.
Atena (orașul Athenae): 13, 74, 99, 189, 194.
Ateste (Este): 189.
Atestină (cultura): 7, 11, 15, 27, 51, 189, 204.
Athanarih: 181.
Atheas (Ateas): 42, 77.
Atrizii: 26.
Attica: 13, 189, 197.
Attice (influențe): 72, 81, 86, 98, 189.
August (împăratul): 89, 125, 130, 131, 134, 136, 143, 181, 201, 212.
Aurelian (împăratul): 148, 200.
Ausdecensis (Civitas): E 3; 146.
Austria: 3, 22, 196.
Austro-Ungaria: 160.
Avari: 107.
Avestică (literatura): 159.
Axeinos (Marea Neagră): 200.
Axiopolis (Hinogu): F 3; 79, 81, 83.
Axios (fluviul Vardar): 128.

Baal: 178.
Bacchus: 194.
Băile Geoagiu (r. Orăştie, reg. Hunedoara): 185.
Bălănoaia (r. Giurgiu): E. 3; 38—40, 47, 67.
Balaton (lacul): B 2; 136.
Balaurul dacic: 53, 55, 60, 103, 104, 114, 194.
Balcani: 17, 20, 28, 68, 70, 98, 129, 131, 140—143, 152, 154, 158, 183.
Balcic: 194.
Balsa: C 1; 113, 116.
Banat: 17, 56, 100, 150, 152, 169, 184.
Banostor (Iugoslavia): 179.
Baranja (Baranya) (Iugoslavia): 51, 105.
Bărboşi (r. Galaţi): E 2; 67, 69, 70, 73, 74, 80, 81, 149.
Basarabia: 3, 37, 94, 95, 143, 145, 149, 181,
Basoretenses: 138.
Bastarni: 94, 170, 204.
Batta: B 2; 56.
Bavaria: 3, 105, 106.
Beba Veche (r. Sînnicolaul Mare, reg. Timişoara): C 2; 17.
Bedniakovo (Bulgaria): E 4; 41.
Békés (comitat în Ungaria): 18, 48.
Belgrad (Iugoslavia): 184.
Benacci (epoca): 12, 18, 21, 44, 189, 190, 204.
Benadik, B.: 170.
Bene (Rusia Subcarpatică): D 1; 37, 47, 55, 66.
Berberi: 139.
Berciu, D.: 159.
Berehovo (Bereg, fost comitat): D 1; 9, 36, 37, 55, 66.
Berezan (insula): G 2; 72, 78.
Berlin: XI; 40, 210.
Bes: 171, 190.
Bessi: 132, 142, 147, 152, 175, 180, 182.
Bessio: 133.
Betz, A.: 182.
Bihać (Iugoslavia): A 2; 22.
Bihor (fostul judeţ): CD 2; 8, 11, 14, 16, 26, 52, 56.
Biia (r. Tîrnăveni, reg. Stalin): 14, 15, 26, 51, 52, 59.
Bilje (Bel'ye): B 2; 50—51.
Bîrlad: V.
Bîrseşti (r. Vrancea, reg. Galaţi): 161.
Bisericuţa (insulă lîngă capul Dolojman, r. Istria, reg. Constanţa): F 3; 73.
Bistones: 87, 168.
Bithus: 132.
Bitini (Bithyni): 139.
Bizanţ (Byzantion): 77, 165.
Bizantini: 147.
Bizantino-bulgară (epocă): 81
Blaj: D 2; 45.
Blavatskaia, T. V.: 163.
Blidarul: (munte, com. Costeşti, r. Orăştie): 171.
Blinkenberg, Chr.: 21.
Boemia (Cehia): 3, 6, 24, 38, 51, 93, 104—106, 136, 198.
Bogaţi (r. Topoloveni, reg. Piteşti): D 3; 82.
Bogdan, I.: V.
Bogdan Vodă: V.
Boian (staţiune preistorică): E 3; 81, 165.
Boii (populaţie celtică): 129, 136, 190.
Bologna (Italia): 21, 22, 189, 190, 204.
Bononia (Vidin): 179.
Bonteşti (r. Focşani): E 2; 52.
Borsod (comitat ungar): C 1; 36, 54, 93.
Borysthenes (fluviul Nipru): G 1—2; 68, 74, 86, 190.
Borysthenes (oraşul Olbia): 68.
Borystheniţi: 78, 88, 190.
Bosforul cimmerian (Bosporus): 40, 120, 150, 160, 185, 210.
Bosforul trac: 165.
Bosnia: 17, 22, 158, 193, 212.
Brăduţ (r. Odorhei): E 2; 8, 10—12.
Brăila: E 2; 40, 47.
Bran (pasul): E 2; 82, 83.

Braşov (Oraşul Stalin): E 2; 37, 94.
Brazda lui Novac (val antic): 181.
Bretagne: 117, 193.
Breţcu (r. Tîrgul Secuiesc): E 2; 149.
Brezovo: D 4; 41.
Brigetio (Bregetio): B 1; 55, 137, 138, 149, 184.
Brigolaţi (Brigolatae): 94.
Brîncoveneşti (Vecs, r. Reghin): D 2; 11.
Britanice (Insulele): 191.
Britogalli: 94, 95.
Brutus: 89, 169.
Bucovina: 37, 94, 183.
Bucureşti: E 3; V—VI, XI—XII; 21, 38—41, 47, 88, 160, 167, 174.
Budapesta: BC 1; 108, 160, 179, 184.
Bug (fluviul Bugul de sud): F 1; 42, 199.
Bulgaria: 3, 24, 42, 43, 52, 57, 65, 77, 141, 143, 176, 180, 199.
Bunşti (Bundorf, r. Rupea, reg. Stalin): D 2; 8, 10.
Burebista: 3, 71, 87—89, 100, 107, 110, 113, 114, 117, 128, 129—131, 137, 157, 168, 171, 176, 186, 203.
Burebusta: 145.
Burri: 131.
Burtzitzines: 146.
Buzău (fostul judeţ): E 2; 40, 56.
Buzău (rîul): IX; 130.
Byrabeistas: 130.
Byrebista: 88, 168.
Byzantium: F 4; cf. *Bizanţ.*

Cabiri: 103, 205.
Caesar (Iulius): 6, 89, 113, 126, 127, 129, 130, 175, 192.
Calafat (reg. Craiova): D 3; 142.
Călăreţii danubieni: 103, 120, 162, 205.
Călăreţul solar: 120.
Călăreţul traco-iranian: 60.
Callatis (Mangalia): F 3; VIII, X; 71, 78, 86—88, 167, 168, 207, 208.
Callatieni: 71, 87.
Călmăţuiul (Teleorman): 83.
Calu (r. Piatra-Neamţ): 161.
Cambridge: XVII—XIX, XXII—XXIV; 180, 186.
Campania: 113, 191.
Cîmpulung (Muscel): 82.
Canarcche, V.: 164.
Canites: 88, 168.
Capadoci (Cappadoci): 179.
Capidavense (Territorium): 146.
Capora: 185.
Carani (r. Timişoara): C 2; 17.
Caria: 185.
Carintia: 7.
Carni (populaţie celtă): 137.
Carniola: 7.
Carnuntum (Petronell): B 1; 134, 137, 180.
Carnyx: 101, 104, 191.
Carol cel Mare: 198.
Carpaţi, pass m.
Carpato-danubieni, pass m.
Carrodunum: E 1; 94.
Carsium (Hîrşova): F 3; 79—81.
Căscioare (r. Oltenita): E. 3; 81, 185.
Caşolţ (r. Sibiu): D 2; 116, 173.
Caspiană (regiunea): 28, 191.
Caspică (Marea): 33, 34.
Cassius Dio: 98.
Castelieri: 22, 109.
Castor: 194.
Cateia (armă): 102.
Catus (Aelius): 130, Cf. şi *Aelius.*
Caucaz: 3, 6, 28, 33, 48, 53, 103.
Caucaziene (influenţe): 53.
Cehoslovacia: 55, 98, 203.
Celeia: A 2; 134.
Celţi: XX—XXI, 3, 29, 36, 61, 67, 75, 86, 90, 91—121, 125, 128, 129, 134, 135, 137—141, 153, 169—174, 185, 189, 191, 208.
Celtică (cultura): XIX—XII, 18, 24, 25, 36, 60, 67, 91—121, 126, 147, 165, 172, 173, 190, 191, 195, 202, 203, 208.

Celtice (monede): 110, 128.
Celto-germanice (populații): 18.
Celto-getice (elemente): 80.
Celto-ilică (toponimie): 126.
Celto-iliro-tracă (populație): 126.
Celto-scordisci: 129.
Celto-trace (provincii): 125.
Ceres: 133.
Cerna: 185.
Cerneahov (cultura): 172.
Certie: 185.
Certosa (cultura): 17, 22, 191, 204.
Cesaria (Caesarea): 195.
Cezarieni: 89.
Charlesworth, M. R.: XVIII.
Charnabon: 141.
Chersonesus: G 3; 143.
Christescu, V.: 183.
Cicero: 127, 210.
Cichorius, C.: VI.
Cimmerieni (Cimmeri) 3, 4, 6, 28, 29, 33, 35, 48, 52, 55, 192, 204.
Cimmero-asiatice (pătrunderi): 54.
Cimmero-iranieni: 103.
Cimmero-sciți: 59, 65, 114.
Cimmero-scito-greacă (lumea): 120.
Cîmpia romînă (munteană): IX; 36, 39, 41, 81, 88, 174, 180, 182.
Cîmpia ungară: 148, 149, 176.
Cîmpulung (r. Muscel): 82.
Cioara (r. Orăștie): 115, 118.
Cirpan (Bulgaria): 41.
Cisalpina: cf. *Calia Cisalpina.*
Cisalpini: 125.
Civitas Ausdecensis (Asarlîc): E 3; 146.
Cizici (monede): 83.
Clagissa: 146.
Clasis Flavia Moesica: 143, 149.
Claudius (împăratul): 73, 125, 141, 143.
Cluj: D 2; XIV: 183—185, 211.
Cnidiene (amfore): 112.
Cnidieni: 79.
Cnidos: 80, 192.
Cocceius: 145.
Columna lui Traian: 99, 101, 102, 104.
Comana (r. Vidra, reg. Bucu rești): E 3; 83.
Commercium (burg): 139, 179.
Commodus (împăratul L. Aure lius Verus): VI.
Comodus (împăratul Commodus): 140, 179.
Ončev (Țoncev), D.: 161.
Conduc (limanul Sasic): 181.
Condurachi, Em.: 163, 171, 181.
Congri: 185.
Constanța: VIII; 203, 212.
Constantin cel Mare: 139, 165.
Constantinopolis (Bizanț): 165.
Conta, V.: V.
Contra Bononiam (Trans Bononiam): 179.
Corcyra: 129.
Corintiene (elemente): 22, 193.
Corinthos: 193.
Corneto (Italia): 15, 19.
Coson (Koson): 169.
Costești (r. Orăștie): D 2; 83, 98, 111, 118, 171.
Costoboci: 147.
Cotensii: 95.
Cotini: 94, 137.
Cotiso: 89, 130, 131.
Cotys (fiul lui Rhoemetalces): X; 87, 168, 208.
Craiova: D 3; 40, 42, 47, 55, 161.
Crășani: cf. *Piscul Crăsanilor.*
Crassus (M. Licinius): 130, 142.
Creștinismul: 44, 147, 153, 206.
Creta: 27, 103.
Crimeia: 143, 168.
Crișan, I.: 167, 171, 173.
Cristești (r. Tîrgul Mureș): D 2; 55.
Critasiros: 129.
Croația: 18.
Cromlech: 117, 193.
Cucuteni (com. Băiceni, r. Tîrgul Frumos, reg. Iași); 162.
Cugir (r. Orăștie): D 2; 100.
Cumidava (Rîșnov): 184.
Curta: 132.

Cutea: 133.
Cutia: 133.
Cutius: 133.
Cuza: Al. I, (domn.): V.
Cyzicos: XXI; 40, 59, 67, 161, 192.

Dacă (cultura): passim.
Dace (monede): 110.
Daci: passim.
Dacia: passim.
Dacia Apulensis: 151, 184.
Dacia Inferior: 184.
Dacia Malvensis: VII; 184, 206.
Dacia Porolissensis: 184.
Dacia Superior: 184.
Dacia Traiană: VI; 206.
Dacii Liberi: 137, 151.
Daco-bessi: 145.
Daco-celți: 128.
Daco-celtice (elemente, relații): 80, 117, 131.
Daco-elenistică (cultura): 90.
Daco-getică (cultura): passim.
Daco-geți: passim.
Daco-romani: 11, 149.
Daco-sarmato-bastarni: 143.
Daco-scitice (elemente): 166, 207.
Daco-traci: 95, 96.
Dada: 146.
Daicoviciu, C.: 167, 169, 171—173, 183, 184.
Daizis: 132.
Daizo: 132.
Dalj (Dalya): B 2; 18, 50, 52, 53.
Dalmația (Dalmatia): 7, 24, 52. 105, 108, 126, 129, 132, 135, 140, 145, 147, 148, 152, 154, 178, 193, 196.
Danemarca: 10, 19, 21.
Danubiană (regiunea): passim.
Daoi: 74, 164.
Dardania: 128, 134, 179.
Dassius: 132.
Dassius: 132.
Daza: 192.
Dazimus: 132.
Dea Orcia: 143.
Decebal (Decebalus): 110, 127, 152, 154, 173, 184.
Decebalus (comun): 145.
Déchelette, J.: 19, 26, 30, 99, 104, 172, 211.
Decibalis (comun): 146.
Degrand, A.: 72.
Deliene (cupe): 81, 98, 193.
Della Seta, A.: 22.
Delmatae (Dalmatae): 148.
Delos: 193.
Delta Dunării: 67, 83.
Demeter: 141.
Demontes: 88, 168.
Deus Heron: 133.
Deus Zberturdus: 132.
Deva: 17.
Dezos: 88, 168.
Dia: 118.
Diana: 133, 137.
Diana Regina: 60, 120, 133, 162.
Dicomes: 89, 130.
Dîmbovița (rîul): 82, 83.
Dinogetia (Bisericuța, com. Garvăn): F 2; 67, 149.
Dioclețian: 133.
Dionisiac (cult): 193.
Dionysopolis (Balcic): F 3; 71, 86, 88, 130, 193.
Dionysopolitani: 87, 193.
Dionysos: 88.
Dionysos (zeu): 182, 193, 199.
Dioscuri: 103, 120, 187, 194, 205.
Dipylon: 13, 99, 194, 196.
Dipylonian (stil): 194.
Dis Pater: 133.
Dittenberger, W.: 130, 168, 170, 211.
Dimitrov, L. D.: 162.
Dobolii de Jos: 34, 38, 45, 103.
Dobrogea: VII—VIII; 3, 41, 77, 83, 141, 143, 149, 160, 167, 180, 201.
Doiens: 132.
Doliche: 178.
Domițian: 130, 145, 180.
Don: 34, 42, 65.
Donja Dolina: B 2; 16, 20, 108.
Doric (stil): 194.
Dorică (proveniență): 165.
Dorieni: 59, 194.
Draco: 101, 103, 194; Cf. și *Balaurul dacic.*
Drava: 137.

Drigissa: 132.
Drinus (rîul Drin): B 3; 129.
Drobeta (Turnu Severin): D 3; 151, 185.
Dromihete (Dromichaetes): 79, 89.
Dunapentele (Ungaria): 184.
Dunăre (Danuvius, Istros): passim.
Dunăreanu-Vulpe, Ecaterina: 157, 158, 161, 173.
Durostorum (Silisra): E 3; X; 146, 147, 207.
Dygdamis: 33.
Dyrrachium (Dyrrhachium, azi Duresh, Durazzo): 112, 128.

Ebert, M.: 160.
Egeea (Mare): 34, 111, 130, 153, 168, 193.
Egeene (influenţe): 8, 61, 65.
Egger (Colecţia): 5.
Egipt: 96, 151,
Egipteni: 146, 171.
Eiba: 136, 198.
Elenică (civilizaţia): XXII; 26, 35, 60, 65—90, 194. Cf. şi *Greacă* (civilizaţia).
Elenistică (civilizaţia): XX; 41, 65—90, 107, 112, 140, 141, 145, 194.
Eleno-italică (civilizaţia): 114.
Elveţia: 10, 105, 197.
Emilia (regiune italică): 22.
Emona (Ljubljana, Laibach): A 2; 136, 137.
Endröd: C 2; 18.
Epiiofius (Epilophius): 178.
Epir: 194.
Epiroţi: 194.
Eractum: F 1; 94.
Eravisci: 100, 111, 137, 138, 178.
Ermerium: 185.
Esbenus: 150.
Este: 22.
Etruscă (civilizaţia): 21, 27, 158, 194.
Etrusci: 21, 86, 194.
Eufrat: 178.
Europa: 3, 8, 10, 35, 67, 99, 103, 115, 117, 125, 135, 195—197, 212.
Europa carpato-danubiană: passim.
Europa centrală: 3, 6, 11, 14, 19, 22, 34, 35, 42, 51, 65, 67, 68, 86, 109, 121, 135, 170.
Europa danubiană: 3, 4, 6, 7, 10, 58.
Europa nordică: 14.
Europa occidentală: 6, 8, 10, 14, 135.
Europa orientală: 6, 34, 60, 197.
Europa sud-estică: 22, 35, 42.
Eusebiană (cronologia): 33, 195.
Eusebius: 195.
Evans, Ilor, L.: XVIII.
Evrei (Iudaei): 139.

Făgăraş: 18.
Fecioara (Zeiţă păgînă): 120.
Fedorov, G. B.: 170.
Feiurdeni (Feiurd, r. Cluj): D 2; 45.
Ferenczi, Al.: 171.
Fettich, N.: 160, 173.
Filip II (al Macedoniei: Philippos): 75, 78, 79, 83, 84, 95, 110.
Filip, J.: 170.
Filow, B.: 161.
Finlanda: 106, 115.
Finlandeza (limba): 105.
Fino-ugrieni: 48, 105.
Firighiaz (Firiteaz, r. Arad, reg. Timişoara): C 2; 17, 48, 50.
Fizeşul Gherlei (r. Gherla): D 2; 8, 12, 18, 27.
Flavii: 132, 134, 144, 145, 181.
Flavius (nomen): 144, 145.
Flavius Sabinus: XXI; 69, 73, 125, 144, 163, 174, 182.
Floca, O.: 173, 185.
Florescu, Gr.: 169, 183, 184.
Florus: 129.
Fokorú C 1: 50, 52, 59.
Folteşti (r. Bujor, reg. Galaţi): 181.
Forrer, R.: 110, 211.

Fors Fortuna: 137, 139.
Frankfurt a. M.: 158.
Franța: 93, 188, 191, 195.
Frontinus: 129, 211.
Furmanskaia, A. I.: 162.

Gaiul Mare (Veliki Gaj, Iugoslavia): G 2; 17.
Gaidukevici, B. F.: 162.
Gaius (comun): 178.
Galați (Galatae, popor celtic): 94, 150, 185.
Galați (oraș): 73.
Gali (Galli): 104, 125, 127.
Galiș (Gallishegy): D 1; 100.
Galiția: 3, 7, 10, 37, 47, 52, 55, 68, 95, 141, 183.
Galli: cf. Gali.
Gallia: 6, 10, 18, 99, 103, 110, 112, 116, 125, 127, 135, 151, 176, 185, 195, 197.
Gallia Cisalpina: 125, 128, 135, 192.
Garonne (fluviu): 105.
Gebeleizis: 133.
Gemenea (r. Tîrgoviște): E 2; 82.
Genius comercii: 138, 151.
Genius populi Romani: 151.
Genova: 198.
Gentius: 126.
Geograful din Ravenna: 149.
Gepizi: 107.
Germani: 40, 81, 86, 94, 102, 115, 141, 147, 154, 180.
Germania: VI; 21, 93, 94, 106, 198.
Germanică (cultura): 8, 26, 102, 172, 173, 197.
Germisara (Băile Geoagiu): D 2; 151, 185.
Gerulata: B 1; 137.
Getai: 74, 164.
Geți: passim.
Geția: 94.
Getică (cultura): passim.
Geto-agatirsă (regiune): 75, 86.
Geto-celți: 54, 89.
Geto-cimmerieni: 53.
Geto-daci: passim.
Geto-greacă (cultura): 80.
Geto-greco-romană (cultura): 83
Geto-romani: 153.
Geto-sciți: 54, 74, 77, 146.
Geto-traci: 73, 86.
Gherov, B.: 180.
Ghindari (r. Sîngeorgiu-de-Pădure, reg. auton. maghiară): D 2; 45.
Giurgiu: E 3; 38, 40, 67, 83, 142.
Gîmbaș (r. Aiud): D 2; 45.
Gornești (Ghernesig, r. Reghin): D 2; 21, 38, 45.
Gostar, N.: 167, 171, 173, 183.
Goți: 107, 148.
Gotică (migrația): 43.
Grădiștea (Sarmizegetusa, Várhely): 184.
Grădiștea Muncelului (r. Orăștie): D 2; XX; 89, 98, 100, 116—119, 170—174, 193.
Gran: 139.
Greacă (civilizația): IX, XX, XXII; 8, 24, 40, 41, 49, 54, 61, 65—90, 96, 108, 141, 153, 189, 196, 197, 205.
Grecești (monede): 110—112.
Grecești (orașe pontice): 142, 145.
Greci: XX; 59, 63—90, 111, 114, 128, 139, 141, 144, 146, 153, 163, 187, 189, 196.
Grecia: 14, 20, 27, 65, 99, 103, 110, 111, 130, 189, 194, 196, 198.
Greco-celtică (civilizația): 61.
Greco-dace (relații): 82.
Greco-geți (barbaro-greci): 78.
Greco-iranieni: 40, 60.
Greco-italice (influențe): 102.
Greco-ligură (cultură): 125.
Greco-sciți: 70, 78, 190.
Greco-scitică (cultura): 35, 41, 47, 53, 67.
Greco-traci: 78.
Grenier, A.: 211.
Gruia (r. Cujmir, reg. Craiova): X; 208.
Gurile Dunării: 94, 140, 150, 153, 174, 207.

Gușterița (r. Sibiu): D 2; 8, 11, 13, 27, 169.
Gyoma: C 2; 8, 17, 48, 49, 50, 128.
Gyöngyös: C 1; 21.
Győr: 36.

Hadaczek: 21.
Hadrian (Adrian): 132, 148, 149.
Hajdú (Ungaria): 11, 36.
Hajdú-Böszörmény: C 1; 8, 11, 12, 18, 23.
Halicarnas (Halicarnassus): 70.
Hallstatt (epocă): passim.
Hallstatt (loc, regiune): 18, 20, 22, 196.
Hallstattiană (cultura): passim.
Halmyris (poate cetatea Zaporojenilor): F 2; 79.
Hamangia (Baia; r. Istria. reg. Constanța): X; 206.
Hampel, J.: 14, 48.
Hanga, Vl.: 184.
Hațeg: 54, 58, 184.
Hebrus (fluviul Marița): E 4; 42, 95, 140.
Helios: 76, 77.
Helladic (epocă): 196.
Hellas (Grecia): 196.
Heraclea: 132, 176.
Heraclea Lyncestis: C 4; 130.
Heracles: 166.
Heracles Soter: 83, 166.
Hercules: 137.
Hercules Naisates: 133.
Hercynia silva: 168.
Herczeg Marok: B 2; 105.
Hermeios: 88, 168.
Hermes Agoraios: 76, 164.
Herodot: 30, 39, 44, 48, 58—60, 65, 68—70, 74, 133, 141, 166, 168, 187.
Heron: 82, 166.
Hertegovina: 212.
Hetiți: 103, 196.
Heves (comitat): C 1; 36, 55.
Hierasus (rîul Siret): E 1—2; 67, 149, 184.
Hippolochos: 75.
Hîrșova (reg. Constanța): 80.
Histria (Istria, oraș pontic): F 3; cf. *Istria.*
Histria (Istria, țară la Adriatica): 20—22, 204.
Hoernes, M.: 19, 21, 211.
Homer: 18, 198.
Horedt, K.: 173.
Hunedoara (regiunea): 45.
Huni: 181, 204.
Huruiești (r. Adjud): V.
Hylaia (Hylaea): 88, 168.

Iablonița (pasul Körösmező): D 1; 37, 68.
Iader (Zara, Zadar): A 3; 132.
Ialomița (rîul): 79, 80.
Iazigi (Iazyges Sarmatae): 138, 148.
Iliada: 24.
Ilinskaia, V. A.: 159.
Iliri: 121, 125, 129, 132, 135, 137, 139, 140, 153, 172, 196.
Iliria: 3, 101, 102, 127—130, 135, 136.
Ilirică (cultura): 102, 108, 197, 204.
Iliro-celți: 18, 101, 125.
Iliro-italice (influențe): 27, 129.
Iliro-italo-greci: 135.
Iliro-pannoni: 136.
Iliro-pannonică (regiune): 136.
Iliro-romane (orașe): 135.
Iliro-traci: 140.
Iliro-venete: (influențe): 6, 12, 14, 15, 23.
Illyricum: 126, 196.
Imperiul roman: passim.
India: 189, 205.
Indo-europeni: 27, 120, 189, 191, 194—197, 200, 203, 205.
Intercisa (Dunapentele): B 2; 149, 184.
Ionică (civilizația): 41, 53, 60, 66, 67, 69, 70, 72, 197, 198, 202.
Ionieni (Ioni): 114, 197.
Iorga, N.: V.
Iran: 189, 197.
Iraniană (cultura): 23, 36, 39, 41, 43, 45, 47, 52, 54, 55, 59, 60, 65, 67, 114, 197, 202.

Iranieni: 3, 4, 23, 28, 30, 33—35, 42, 54, 60, 103, 141, 159, 197, 202.
Iscina: 185.
Issa: A 3; 129.
Istria (Histria, oraș elen): F 3; VII—VIII, X; 65, 68, 78, 80, 81, 83, 86, 88, 100, 111, 125, 143, 144, 163, 167, 174, 180, 197, 198, 207, 208.
Istria (țară adriatică): cf. *Histria.*
Istrieni: 69, 71, 73—79, 84, 87. 197.
Istrioți (Histrioți): cf. *Istrieni.*
Istros (Dunărea): E 3; 125, 163.
Italia: XI; 6, 7, 10, 13, 14, 16, 18—23, 51, 101, 103—106, 125—130, 135, 137, 139, 141, 145, 146, 152, 153, 176, 189, 191, 195, 204.
Italice (civilizații): XIX; 6, 7, 10, 16—18, 21—23, 30, 44, 51, 61, 108, 128, 135, 154, 158.
Italici: 173.
Italo-celtă: (cultura): 8, 131.
Italo-celto-iliră (cultura): 14, 120.
Italo-danubiene (relații): 23, 51.
Italo-hallstattiene (influențe): 8, 27.
Italo-iliri: 27, 61.
Italo-iliro-celto-dace (țări): 101.
Italo-venete (influențe): 8.
Ithazis: 146.
Iulia (fiica lui August): 130.
Iulius Caesar: cf. *Caesar.*
Iulius Iulianus Rundacio: 149, 189.
Iugoslavia: 20, 51, 143, 193, 196, 199.
Iupiter: 178, 185.
Iupiter Dolichenus: 137, 178.
Iupiter Optimus Maximus: 145, 156.
Iupiter Paternus Aepilofius: 133.
Iutlanda: 23.
Iuvavum: A 1; 134.
Ivanov, T.: 183.
Izvoare (r. Piatra-Neamț): 162, 172.

Jacul Romîn (Jacu, r. Sighișoara): D 2; 45.
Jebelec, S. A.: 159, 162.
Jidvei (r. Tîrnăveni, reg. Stalin): D 2; 45.
Jiu (rîul): 55.

Kanites (Canites): 88.
Kántorjánosi: D 1; 11.
Kasibonon (Casibonon): 133, 178.
Kaszapuszta: C 2; 8.
Kațarov, G.: 181, 183.
Kelemen, L.: 169.
Kemecse: C 1; 8.
Kerci: 185.
Kerenyi, A.: 185.
Kiev: 66.
Kišicky: 38.
Kiskőszeg: B 2; 18.
Kis-Várda: C 1; 12.
Knipovici, T. N.: 162.
Kogaionon (Cogaionon): 119.
Komarno (Komárom, Komorn): B 1; 36.
Kondakov, N.: 40, 211.
Koson (Coson): 89, 100.
Kostolac: 184.
Kőszeg (Ungaria): 95.
Kovács, I.: 15, 19.
Kudreavțev, O. B.: 183.
Krasnokuțk: 40, 55.
Kruglikova, I. T.: 183.
Ktistai: 60.
Kuban (Cuban): 33.
Kudreavțev, I. B.: 183.
Kuffarn (Austria): A 1; 22.
Kungsowce: D 1; 10.

Lai (Lae): 180.
Laberius Maximus: VII.
Lambrino, Marcelle: 163.
Lambrino, S.: 167.
La Tène (Latène): 22, 52, 54, 61, 79, 81, 88, 93—121, 125, 131, 153, 195, 197, 202, 212.
Latini: 125, 126.
Latinitate (formă de cultură): XXII; 4, 138. Cf. *Romanism*
Latobriges: 94.
Lausitz (Luzația): 198.
Lazarsky-Potok (Lázárpatak): 9.

Legio I Italica: 144.
Legio IV Scythica: 125.
Legio V Macedonica: 125, 144.
Legio VII Claudia: 132.
Legio XI Claudia: 144.
Legio XIII Gemina: 150.
Lentulus: 130.
Liber Pater: 137.
Liguri: 99.
Liguria: 23.
Lindenschmidt, L.: 22, 211.
Liov (Lvov, Lemberg): 89.
Lisimah (Lysimachos): 75, 76, 79, 81, 84, 89, 100.
Lissus (Alessio, Lesh): C 4; 127.
Ljubljana (Laibach): D 1; 136.
Lovačka (Lóvácska): D 1; 100.
Lovcea (Lovcen): 41.
Lucașovca (Lukașevka, r. Orhei, R. S. S. Moldovenească): 170.
Luceafărul (cult): 59, 193, 205.
Lucullus Varro: 142.
Lugudunum (Lyon): 135.
Lujiţe (Luzyce, Lausitz): 198.
Luna (cult): 59, 193.
Lunca Ciurei (r. Iași): 170.
Lupus: 134.
Luzaţia (Lusacia, Lausitz): 37, 198.
Lydia: 65, 185.
Lyncestis (Heraclea): C 4; 130.
Lyncos: 130, 176.

•

Macedonene (influenţe): 77, 82, 83, 109.
Macedonene (monede): 110, 112, 114.
Macedoneni: 77, 79, 82.
Macedonia: 84, 93, 111, 125, 128, 129, 131, 140.
Macedonia Prima: 80, 83, 128, 165.
MacIver, D. R. R.: 21, 211.
Macrea, M.: 171, 173, 184.
Maetonium: E 1; 94.
Maghiară (limba): 195.
Maghiari: 154.
Mahmudia (r. Tulcea, reg. Constanţa): F 2; 67.
Mainz: 211.
Mamutzis: 146.
Mangalia: VIII.
Maramureș: D 1; 50, 183.
Marcianopolis (Devnia): E 3; 145, 147.
Marci Aurelii (comuni): 133.
Marcomani (Marcomanni): 115, 176.
Marcu Antoniu (Marcus Antonius): 89.
Marcu Aureliu (Marcus Aurelius): VI; 147, 148, 176, 182, 184.
Marea Adriatică: cf. *Adriatica.*
Marea Baltică: 6, 8.
Marea Caspică: 33, 191, 204. cf. și *Caspica.*
Marea Egee: 193, 197, 202. cf. și *Egeea.*
Marea Marmara: 192.
Marea Mediterană: cf. *Mediterana.*
Marea Neagră: 34, 37, 45, 58, 60, 143, 145, 169, 184, 192, 199, 202. Cf. și *Pontul Euxin.*
Marea Nordului: 58.
Marea Zeiță: 27, 114, 120, 133.
Marianská Čalad (Maria-Család): B 1; 21.
Máriapócs: C 1; 12.
Mariţa (fluviul): E 4; 140.
Margum (Pasarović): C 3; 132.
Murgus (Morava rîu în Serbia): C 3; 128, 132, 149.
Marna (rîul): 93.
Márton, L.: 18, 19, 48—50.
Matzhausen (Germania): 22.
Maurentia: 134.
Mauri: 139, 179.
Mauri gentiles: 139.
Maximian (împărat roman): 133.
Maximov, E. V.: 162.
Medgidia: 160.
Mediaș: D 2; 12, 45.
Mediterana: 6, 59, 120, 126.
Mediteraneeni: 120.
Mehadia (r. Orșova): 185.
Mehedinţi (fost județ): 40.
Melgunov (Ucraina): G 1; 115.
Menandru: 74.
Menghin, O.: 211.

Merovingiană (cultura): 102, 198.
Mesambria (Mesembria): E 4; 71, 83, 86, 100, 111, 168, 198.
Mesembrieni (Mesambrioți): 88, 168, 198.
Mesopotamia: 33, 103.
Mesopotamiene (civilizațiile): 54, 193.
Mestula: 132.
Metaxa, H.: XVIII.
Meyer, Ed.: 33, 159.
Mezii (Medi, popor iranian): 197.
*Micenian*ă (civilizație): 13, 26, 52, 65, 159, 198.
Micia (Vețel): D 2; 151.
Mihalkovo; E 1; 53, 54, 56, 103.
Milano: 125, 127.
Milesiană (expansiunea): 72, 73, 198.
Milesieni: 73.
Milet (Miletos): 198.
Minns, E. H.: XVIII; 40, 48, 212.
Minoică (civilizația): 27, 198.
Minos: 198.
Minucius Rufus: 129.
Minussinsk (Siberia): 54.
Mirislău (Mirăslău; r. Aiud): D 2; 45.
Mithraismul: 153, 198.
Mithras: 60, 103.
Mitrea, B.: 158, 166, 169, 172.
Mixellenes; 74, 77, 164.
Moesi: 141.
Moesia: XXI; 69, 125, 131, 133, 134, 140, 142, 144, 146, 147, 150, 151, 152, 154, 163, 175, 177, 179, 182.
Moesiae: 152.
Moesia Inferior: VIII; 125, 134, 140, 142, 144, 145, 154, 179, 201.
Moesia Superior: 131—135, 143, 149, 154, 179, 197.
Moigrad (r. Zalău, reg. Cluj): 184.
Moldo-ucraineană (regiunea): 3.
Moldova: V, VII, XXI; 23, 37, 54, 55, 68, 79, 83, 89, 112, 113, 128, 141, 143, 148, 149, 152, 161, 165, 170, 176, 181, 206.
Molossi: 129.
Montefortino: 105.
Monteoru (Sărata-Monteoru, r. Buzău): 161.
Monumentul de la Adamclisi: 102.
Morava (March, rîu în Cehoslovacia): 93.
Morava (Margus; rîu în Serbia): 132, 196, 203.
Morint S.: 159.
Museion: 76.
Moravia: 105, 141.
Mucatra: 133.
Muhipuszta: C 1; 54, 59, 67.
Mukačevo (Muncaci, Munkács): 94.
Muncaci (Mukačevo): 94.
Municipium Montanensium: D 3; 147.
Muntele Zinei (Turda): 99.
Muntenegru: 193.
Muntenia: 42, 45, 54, 67, 79, 81, 83, 88, 89, 106, 108—109, 112, 113, 141, 143, 148, 152, 181.
Munții Sebeșului (Crăștiei): 174.
Mureș: 11, 17, 27, 37, 44, 45, 48, 55, 60, 93, 108, 110, 138, 151.
Murgești (r. Tîrgul Mureș): D 2; 45.
Murnu, G.: VII.
Mursa: B 2; 132, 137, 138.
Mycenae: 19, 59, 198.
Mysia: 185.
Mytilene: 151.

Nagy, G.: 48, 212.
Năieni (r. Mizil): E 3; 36, 40.
Naissus (Niș): C 3; 133, 134, 178.
Naparis (Ialomița): E 3; 80.
Napoca (Cluj): D 2; 149, 151, 184, 185.
Narona: B 3; 127.
Nauportus: A 2; 127.
Navarro (De), J. M.: XVIII.
Neapole: 102, 208.
Nebukadnetzar I: 103.
Nemesis: 133, 137, 139.

Nero: 126, 212.
Nerva: 145, 212.
Nestor (eroul aheu): 26.
Nestor, I.: 158.
Neufchatel: 197.
Neviodunum: A 2; 134, 137.
Nesactium: A 2; 21, 22, 28.
Niceta din Remesiana: 153, 186.
Nicopolis: 132.
Nicopolis ad Istrum: E 3; 145, 147.
Niederle, L.: 183.
Nipru: G 1; 40, 42, 55, 68, 168.
Niș: 178.
Nistru: F 1; IX; 6, 10, 29, 33, 94, 163.
Nitra (Slovacia): 21.
Nițu, A.: 159, 161.
Nógrad (comitat): C 1; 36.
Nola: A 4; 153.
Noricum: 6, 125, 134, 137, 145, 197, 199.
Novae (Șiștov): E 3; 142, 144, 145.
Novilara (Picenum): 22.
Noviodunum (Isaccea): F 2; 94.

Occident: 6, 13, 17, 35, 56, 120, 121, 125, 146.
Octavian (Augustus): 89, 130, 136, 169, 192. Cf. și *August.*
Oder: 34, 198.
Odessitani (Odessiți): 88, 199.
Odessos (Varna): F 3; 71, 88, 145, 199.
Odorhei: E 2; 8, 10, 37.
Odrizi (Odrysae): 68, 199.
Odysseia: 24.
Oedenburg: 19.
Oescus (Ghighen): D 3; 142, 144, 147.
Oituz (pasul): E 2; 37, 68, 80, 149.
Olbia (Porutino): G 2; 38, 45, 59, 65, 68—70, 72, 74, 77, 83, 86, 88, 89, 94, 143, 149, 199.
Olbiene (influențe): 38, 67, 69.
Olbieni: 69.
Olt: D 3; 37, 79, 144, 150.
Oltenia: VII; 100, 142, 150, 152, 159, 184.
Onagrinum: 179.
Onciul: D.: V.
Oradea: C 2; 17.
Orăștie (Munții Orăștiei): D 2; 14, 166, 171.
Ordessos (Argeșul): 166.
Orhei: 170.
Ornavasso: 105
Orfeu (Orpheus): 87, 168.
Orșova: 185.
Orient: 6, 17, 29, 58, 61, 99, 120, 125, 126, 130, 134, 136, 141, 154, 172, 196.
Orientali: 139.
Oseta (limba): 197.
Otlaca (Grăniceri, r. Criș, reg. Oradea): 15, 17, 19.
Ovidiu: 87, 141, 168, 212.
Oxus (Amu-Daria): 54.

Padova (Patavium): 125.
Pădurea Hercynică: 88, 168. Cf. și *Hercynia silva.*
Pădurea Neagră: 168.
Padus (fluviul Po): 190, 204.
Paeonia: 128.
Palatinat: 22.
Pamir: 189.
Panaghiurițe: D 4; 41, 161.
Pangaeus (muntele Pangeu): D 4; 119, 129.
Pannoni, 125.
Pannonia: 3, 6, 7, 12, 14, 19, 22, 36, 55, 95, 100, 105, 111, 127, 128, 130, 131, 134, 135, 137—140, 142, 145, 147, 148, 152, 154, 177, 179, 184, 191, 199.
Pannoniae (Panoniile): 125, 154.
Pannonia Inferior, 125, 137, 149, 150, 197.
Pannonia Superior: 137, 154, 197.
Panormus (Palermo): 129.
Pantelimonul de Sus (r. Hîrșova): VII.
Panticapaeum (Kerci): 40, 72.
Papiu Ilarian, Al.: V.
Paris: XXII.
Partoș (Alba Iulia): D 2; 17.

Pârvan, V.: V—XXV şi 157—209, passim.
Paşachioi (Bulgaria): E 4; 52, 57, 103.
Pásztó: C 1; 55.
Păuca (r. Sebeş, reg. Hunedoara): D 2; 45, 46.
Patsch, C.: 180.
Paulinus din Nola: 153.
Pautalia: D 4; 132.
Pecica (reg. Timişoara): C 2; 17, 111.
Pecurariu, D.: XXIII.
Pelopones: 194.
Pelso (lacul Balaton): B 2; 136, 139.
Peninsula Balcanică: 8, 20, 22, 43, 203. Cf. şi *Balcani*.
Perchiu (com. Huruieşti, r. Adjud): V.
Perecei (r. Şimleu, reg. Oradea): D 1; 49.
Pergam: 102.
Persană (civilizaţia): 159, 193, 197.
Perşi (persani): 102, 197.
Persia: 197.
Pest (Budapesta): C 1; 36, 179.
Petelea (r. Reghin): D 2; 110.
Peuce (Delta Dunării): F 2; 73, 79.
Pharos (Hvar, Lesina): A 3; 129.
Philippi (oraş): D 4; 132.
Phrygia: 185.
Piatra-Neamţ: 161.
Piatra Roşie (r. Orăştie): D 2; 98, 167, 170, 171.
Picenum: 22, 102.
Pick, B.: 76, 164.
Picusculus: F 3; 126.
Pietroasa (Pietroasele, r. Mizil): E 2; 21, 120.
Pilin: C 1; 37, 54.
Pipea (r. Sighişoara): D 2; 50.
Pippidi, D. M.: 163, 175, 181, 186.
Pirinei (munţii): 125.
Pirustae: 148.
Pişchi (r. Orăştie): D 2; 17, 44, 60.
Piscul Coconilor (com. Coconi, r. Oltenita): E 3; 81. Cf. *Coconi*.
Piscul Crăsanilor (Crăsani, r. Lehliu): E 3; 20, 27, 80, 81, 85, 180.
Plautius Silvanus (Ti. Plautius Silvanus Aelianus): XXI; 126, 140, 142, 143, 151, 175, 181.
Plevna (Pleven): 26, 208.
Ploeşti: E 3; 88.
Ploscuţeni (r. Adjud): 181.
Plovdiv (Philippopolis): D 4; 41.
Podolia: 6, 10, 66.
Poetovio (Ptuj, Pettau): A 2; 134, 136, 137.
Poiana: (r. Tecuci): E 2, VII, XX; 79—81, 149, 165, 171, 173, 184, 206.
Poiana-Coţofeneşti (r. Teleajen, reg. Ploieşti): 160.
Poieneşti (r. Vaslui): 170, 172.
Pola: A 2; 136.
Polistai: 60.
Pollux: 194.
Polonia: 53, 198, 203.
Polonic, P. P.: XXV.
Pompeius (Cnaeus): 87, 129, 130, 176.
Pontul Euxin (Pont, Pontus Euxinus): FG 3; 65, 66, 68, 71, 75, 76, 78, 83, 86, 87, 89, 96, 100, 112, 126, 142—144, 154, 200, 212.
Pontul Stîng: 70, 76, 78, 207.
Pontul trac: 78.
Popescu, Dorin: 158, 160, 174.
Popeşti (r. Domneşti, reg. Bucureşti): E 3; XX; 83, 166, 169, 170, 171, 174, 180.
Popina (insulă, lacul Razelm): F 3; 73.
Porata (Prutul): E 1; 70, 163.
Poroina (r. Turnu Severin): D 3; 40, 114, 120.
Porolissum (Moigrad): D 2; 141, 184.
Porutino (Ucraina): 199.
Potaissa (Turda): D 2; 99.
Praga: 89.
Prahova (rîu): 81, 93, 113, 160.

Pre-indo-europeni: 140, 141, 200.
Prejmer (r. Codlea, reg. Stalin): 94.
Proserpina: 133.
Proștea Mică (r. Mediaș): D 2; 18, 45.
Protoetruscă (civilizație): 15, 201.
Protogenes: 94.
Provence: 95.
Provincia (Provence): 125.
Prusia: 18, 51.
Prusia Orientală: 23.
Prut (rîul): F 2; IX; 79, 181.
Ptolemeu (geograful): 94.
Pulpudeva (Plovdiv, Philippopolis): 95.
Pusta ungară: 190.
Pydna: 165.
Pyretos (Prutul): F 2; 69, 150, 163.
Pytagora: 200.

Quadratus (C. Iulius): 146, 182.
Quazi (Quadi): 115, 138.

Radiuvene (Bulgaria): 41.
Raeti (Rhaeti): 137.
Raetia (Rhaetia): 125, 134, 197.
Rakamaz: C 1; 46.
Ramae: 95.
Ramidava: 95.
Ratiaria (Arcer): D 3; 125, 132, 133, 142.
Ravenna: 184. Cf. *Geograful din Ravenna.*
Razgrad (Abrittus): 183.
Reinach, S.: 211.
Reinecke, P.: 4, 8, 18, 21, 46, 93, 190, 212.
Remesiana: D 3; 153.
Remi: 137.
Renane (influențe): 94, 105, 201.
Rești (r. Caracal): 185.
Rhodiene (importuri): 22, 72, 81.
Rhemaxos: 167.
Rhodiene (importuri): 22, 72, 81. 84, 112, 163, 202.
Rhodos: 76, 80, 83, 96, 202.
Rhoemeltaces: 87, 168.
Rhyndaces: 184.
Rin (Rhenus): 93, 105, 135, 201.
Ripaț: A 3; 22.
Ripa Thraciae: 142.
Rodbav (r. Făgăraș): D 2; 18, 45.
Rodope (Rhodope): 41, 60, 119, 142.
Roma: XI, XV, XXIII; 125, 126, 130, 133, 135, 140, 141, 143, 150, 167, 169, 173, 179, 192, 194.
Romană (civilizația): XX; 98, 104, 123, 154. Cf. și *Romanism.*
Romană (epoca): 44, 60, 123—154.
Romane (monede): 110—113, 128, 129.
Romani: XXII; 73, 100, 103, 107, 111, 112, 121, 123—154, 165, 174—186, 209.
Romania (partea latină a imperiului roman): 141, 179.
Romanice (limbi): 197.
Romanism: XIX, XXII; 4, 123—154.
Romanism danubian: 153, 154.
Romano-celt: 139.
Română (limba): XXII; 150, 152, 153.
Romînia: VII, X; 20, 40, 65, 67, 94, 98, 143, 146, 154, 157, 158, 160, 161, 207.
Romînism: 154. Cf. *Romînă* (limba).
Romula (Reșca): D 3; 132, 151, 185.
Rosalia: 136, 137, 145, 146, 202.
Rosetti, D. V.: 174.
Rostovțev, M.: 33, 103, 159, 160.
Roxolani: 149.
R. P. R.: 170. Cf. *Romînia.*
Rucăr (r. Muscel): 82.
Rudnik: C 3; 133.
Rundacio: 149, 184.
Rus (r. Șomcuta Mare, reg. Baia-Mare): D 1; 8.
Rusalii: 202.
Rusia: 37, 42, 47, 49, 53, 55, 60, 65, 67, 115, 146.

Rusia Meridională: 33—37, 40, 42, 48, 49, 54, 60, 106, 116, 159, 211.
Rusia Subcarpatică: 9, 66, 94, 183.
Ruso-siberiană (arta): 3.
Russu, I. I.: 163, 185.

Secuieni (Săcheihid; reg. Oradea): D 1; 50, 53.
Sălaj (fostul județ): D 1; 49, 56.
Salonae (Salona, azi Split, Spalato): A 3; 127, 132, 135, 151, 175, 185.
Salonitani: 139.
Salsovia (Mahmudia): F 2; VI; 67, 206, 208.
Salzburg: 134.
Samarco (?): 134, 178.
Samiene (vase): 71, 72, 202.
Samos: 202.
Samotracia: 190, 205.
Sanctus Casebonus: 133.
Sanctus Silvanus Sator: 146.
Şandakşatru: 33.
Sapohovo: 47.
Sarajevo: 212.
Sarasău (Maramureș): 50.
Sarmați: 34, 86, 149, 161, 176, 184, 197, 202, 204.
Sarmația (iazigă): 138, 179.
Sarmatică (cultura): 42, 55, 202.
Sarmați iazigi: 138, 148.
Sarmați roxolani: 148, 149.
Sarmato-bastarni: 102.
Sarmizegetusa: D 2; 99, 132, 149, 184.
Sáros (comitat): 18.
Satu Mare: D 1; 11, 14.
Sausa: 152.
Sava (rîul Savus): D 3; 16, 39, 127, 128, 130, 134—137, 145, 199.
Savaria (Szombathely, Stein-am-Anger): B 1; 134, 136, 137, 139.
Scandinavia, 106.
Scarbantia (Oedenburg): B 1; 19, 134, 136, 137, 139.
Scenopesis (vicus): 146.
Schmidt, H.: 30.
Schuchhardt, C. 30, 40, 212.
Schwechat: 178.
Sciți (Scythae): XX—XXI; 23, 30, 33—61; 62, 69, 116, 159—162, 168, 192, 196, 197, 202, 208, 212.
Sciția (Scythia): 41, 72, 115, 150, 160.
Sciția elenică: 69.
Sciția Minoră: (Scythia Minori Dobrogea): VII—VIII, X; 73, 78, 80, 84, 142, 147, 149, 206, 208.
Scitică (cultura): XX—XXI; 8, 17, 23, 29, 33—61, 69, 74, 77, 116, 120, 159—162, 205.
Scito-ionică (cultura): 41.
Scito-siberian (stil): 114.
Scodra (Shkodra, Scutari): B 4; 129.
Scopas: 76.
Scordisci: 95, 129, 130, 137, 138, 176, 202.
Scorilo: 173.
Scorțaru: (r. Brăila): E 2; 35, 30, 47.
Scribonius Curio: 129.
Scupi (Skoplje): C 4; 132.
Scyles: 68, 74, 164.
Sebeșel (r. Sebeș): D 2; 100.
Seeland: 21.
Seghedin (Szeged): 211.
Seiciperis: 146.
Seltman, C. T.: XVIII.
Șendreni (r. Galați): 149.
Sényő: C 1; 12.
Septimius Aistomodius: 180.
Septimius Heliodorus: 180.
Septimius Philippus: 180.
Septimius Severus, 132, 133, 147, 182.
Serbia: 95, 202.
Seretos (Siret): E 1: 70, 163.
Sf. Gheorghe (oraș în reg. auton maghiară): E 2; 19.
Sf. Kyriakos: 72.
Siberia: 38.
Siberian (stil): 3, 35.
Sibiu: D 2; 8, 11, 27, 37, 116, 169.

Sighișoara: D 2: 17, 21, 28, 108, 169.
Sigini: 30.
Silezia: 37, 141.
Silivaș (r. Aiud): D 2: 93, 94, 97.
Singidunum (Belgrad): C 3: 132, 133, 149.
Silvanus (divinitate): 137, 146.
Sinna: 132.
Sinoie (lacul): VII.
Sintioana (r. Gherla): 107.
Siret (rîul): E 2; IX; 69, 70, 74, 79, 80, 149, 181, 184.
Siria (Syria): 33, 125.
Sirieni: 139, 146, 148.
Sirmium: C 3: 132, 134—136, 139.
Sisak (Sissek): A 2; 18.
Siscia (Sisak): A 2; 18, 130, 134, 136.
Skallerup: 21.
Skiri: 94.
Slavi: XXII; 154, 159, 197.
Slavin, L. M.: 162.
Slavonia: 52.
Slavo-turanice (migratii): 140.
Slovacia: 6, 10, 18, 21, 37, 42, 66, 93, 94, 157—158. 170.
Șmig (r. Medias): D 2; 52.
Soarele (divinitate): 26, 59, 76, 179, 193, 205.
Șoarș: (r. Făgăraș): D 2; 17.
Sol (Soarele): 139.
Sol Invictus Mithras: 137.
Soloha (Ucraina): G 1; 160.
Solva: 134.
Șomărtin (r. Agnita, reg. Stalin): D. 2; 8, 18.
Someș: D 1; 8, 12, 18, 27, 56.
Someșul Cald: 104.
Șomhid (Curtici): C 2; 46.
Soso: 133.
Șpălnaca (r. Aiud): D 2; 12, 27, 51.
Spania (Hispania): 125, 153.
Spanioli: 139, 148.
Spanțov (r. Oltenița): E 3; 81.
Spargapeithes: 65, 74, 86.
Sparta: 59.
Split (Spalato): 185.
Stambon: 132.
Steagul dac: 55. Cf. *Balaurul dac.*
Ștefan cel Mare: V.
Stein, A.: 180.
Stettin: 51.
Stiria: 7, 10, 21.
Stoicani (r. Bujor, reg. Galați): 181.
Stoienești (r. Muscel): D 2; 82, 83.
Strabo: 40, 119, 129.
Strettweg: 21.
Struma: 203.
Sturum: 185.
Sucidava (Celei): D 3; 150.
Sucidavense (territorium): 150.
Sudeți: 168.
Suedia: 115.
Suetonius: 89, 212.
Suhaia (lacul): 83.
Susa: 54.
Suseni (r. Reghin): D 2; X; 29, 51—52, 208.
Sutzu, M.: XXI; 40, 161.
Svoboda, B.: 161.
Syme, R.: 181.
Syria Commagene: 178.
Szabolcs: C 1; 8, 11, 36.
Székely, Z.: 173.
Szilágyi, I. Gy.: 160.
Szoboszló: C 1; 50.
Szöny (O-Szöny): 184.
Szombathely: 160, 161.

Tacitus: 98, 102, 212.
Taktakenéz: C 1; 12.
Tanais (fluviul Don): 42.
Tapae: 131.
Tarquinii: 158.
Tărtășești (r. Răcari, reg. București: E 3; 83.
Tartlau (Prejmer): 94.
Tătari: 204.
Taurisci: 129, 130, 136, 203.
Tecuci: V.
Tei (București): 174.
Tell-Duluk (Siria): 178.
Teodorescu, D. M.: 171—192.
Terenojkin, O. I.: 159.
Tergeste (Trieste): A 2; 136.

Terracina: 104.
Terra Dacia: 151.
Terra Mater: 133, 137.
Teurisci: 94.
Teurnia: A 1; 134.
Teuşpa: 33.
Thamarcus: 132.
Thasiene (importuri): 79, 82, 83, 109, 112, 203.
Thasos: D 4; 84, 97, 116, 203.
Theodotos: 75.
Theoxenos: 75.
Thessalonica (Tesalonic, Salonic): 128, 132.
Thithus: 132.
Thrake: 88.
Tiamat: 103.
Tiarantos: (Siretul): E 2; 67, 70, 163.
Tiberius (împăratul): 125, 130, 141.
Timacum Minus: D 3; 133.
Timacus (rîul Timoc): C 3; 128, 132.
Timoc: C 3; 132.
Tinosul (r. Ploieşti): E 3; 81, 113.
Tirepsum: 185.
Tîrgovişte: E 3; 82.
Tîrgul Mureşului: D 2; 15, 18, 19, 45, 55, 67.
Tîrnava Mare: 8, 10.
Tîrnava Mică: 14, 45.
Tîrnavele: 17, 37.
Tirol: 160.
Tisa (rîul): 34, 36, 37, 46, 48, 54, 67, 93, 95, 134, 138, 148, 179, 203.
Titu Liviu: 126.
Titus (împăratul): 145.
Tocilescu, Gr.: VII; 81, 167.
Tolna: B 2; 21.
Tolstoi, J.: 40, 211.
Tomi (Tomis, azi Constanţa): F 3; X; 71, 78, 81, 86, 88, 144, 180, 198, 203, 207, 208, 212.
Tomitani: 79, 87, 203.
Toscana: 158, 195.
Toteşti (r. Haţeg): D 2; 54.
Tracă (cultura): 22, 24, 38, 70, 76, 102, 137, 177, 191, 204.
Traci (Thraces): XX; 26, 30, 33, 35, 42, 46, 47, 50, 59, 61, 68, 69, 83, 86, 88, 103, 119, 129, 132, 133, 139—142, 148, 154, 166, 168, 169, 172, 177, 180, 199, 203.
Tracia (Thracia): 41, 69, 73, 83, 89, 95, 97, 98, 110, 125, 129, 140, 143, 145, 147, 168, 180, 198.
Traci de nord: 33, 35, 46, 50, 96.
Traco-geţi: 65, 67, 103.
Traco-frigieni: 59.
Traco-iliri: 131, 134, 152.
Traco-iliro-celţi: 131.
Traco-romani: 133, 145.
Traco-sciţi: 42, 69, 87.
Traian (împăratul), VIII, XIX; 98, 110, 130, 132, 137, 145, 148, 149, 177, 180, 181, 184.
Trans Aquincum (Pesta): C 1; 138, 179.
Trans Bononiam; C 2; 138, 179.
Transcaspiene (regiuni): 41, 204.
Transdanubieni (Transdanuviani): 143, 204.
Transilvania (Ardeal): 3, 4, 6, 13, 17—20, 26, 30, 36, 38, 39, 42, 43, 52—55, 58, 65, 68, 80, 82, 83, 89, 93—95, 98, 100, 102, 103, 105, 109, 113, 115—118, 144, 150—152, 158, 161—169, 184, 188, 211.
Trei Scaune (fostul judeţ): 37, 56, 58.
Treri (Treres): 204.
Trero-cimmerieni: 48.
Trever: 137, 150 185.
Triballi: 152, 177.
Triballia (Treballia): 130, 131, 177.
Trier: 185.
Trieste: 136.
Trimontium (Phillippopolis, Pulpudeva, Plovdiv): D 4; 132.
Troesmis (Igliţa): F 2; 144, 147, 149.
Troia: X; 48.
Tropaeum Traiani (Adamclisi): F 3; VII; 147, 182, 206.
Trotuş (rîul): 80, 149.

Truhelka, Ć: 16.
Tsierna (Orşova): 151, 185.
Tucidide: 54.
Tudor, D.: 162, 181, 183, 186.
Tufalău (Sf. Gheorghe): E 2; 48, 52, 58, 59.
Tullius Geminus: 143.
Turanice (populaţii): 30, 204.
Turano-mongolică (migraţie): 48.
Turano-siberiene (populaţii): 54.
Turč (Turocz): BC 1; 93.
Turci: 3, 204.
Turco-tătari: 48.
Turgiculus: F 3; 126.
Turkestan: 30.
Turnu-Măgurele: D 3; XXI; 67, 82, 88, 161.
Turnu-Severin: 114, 185.
Tylis: E 4; 95.
Tyrageţi (Tyragetae): 72.
Tyras, rîu (Nistru) şi oraş (Belgorod Dnestrovski, Akkerman, Cetatea Albă): 69—71, 74, 143, 149, 163, 181, 185.

Ucraina: 3, 23, 24, 55, 69, 94, 106, 141, 148, 159, 176, 204.
Uioara (Ocna Mureşului, r. Aiud): 93.
Uj Begecs: 179.
Ulfilas: 153.
Ulmetum (Pantelimonul de Sus, r. Hîrşova, reg. Constanţa): F 3; VII—VIII; 147, 206.
Ulise (Ulyxes, Odysseus): 26.
Undset, I.: 14.
Ungară (regiunea): 8.
Ungaria: V; 11, 18, 20, 21, 36, 37, 42, 48, 49, 52, 55, 59, 68, 104, 105, 113, 148, 149, 157, 158, 160, 161, 196, 199, 204, 211.
Ungaro-romînă (epoca bronzului): 3, 4, 8, 47, 48.
Unguri: 3. Cf. *Maghiari.*
Uniz: E 1; 10.
Urali (munţii): 6, 48.
Uralo-altaice (populaţii): 204.
Urgum: 185.
U. R. S. S.: 161, 162. Cf. *Rusia, Ucraina, Galiţia* etc.

Vadul lui Isac: 181.
Vălci-Tărn (Vîlci-Trîn): 26, 208.
Valentia Hipponium: 129.
Vărădia (r. Oraviţa, reg. Timişoara): 169.
Varna (Stalin, R. P. Bulgaria): 77, 199.
Vasmer, M.: 33, 159.
Vedea (rîul): 83.
Velleius Paterculus: 125, 127, 174, 176.
Venetă (civilizaţia): 12, 19. Cf. şi *Atestină.*
Veneţi: 204.
Veneţia (Venetia): 7, 22, 135, 189, 204.
Veneţieni (medievali): 84.
Veneto-dacic (stil): 19.
Veneto hallstattiene (influenţe): 15.
Veneto-iliră (cultura): 6, 12, 14, 19, 23, 114, 125.
Vergilius: 139.
Verona: 125.
Vespasian: 126, 143, 145, 181, 182.
Vettersfelde: 37, 46.
Vetus Salina (Vetusalina): B 1; 149, 184.
Vibantavarium: F 1; 94.
Vicus Celeris (Vadul, r. Istria): 145.
Vicus Clementiani (N. Bălcescu, r. Medgidia): 145.
Vicus Quintionis (lîngă Istria): 145.
Vicus Secundini (lîngă Istria): 145.
Vicus Ulmetum (Pantelimonul de Sus): 147. Cf. *Ulmetum.*
Vicus Vindoniani: 138.
Vidin: 179.
Viena: 5, 8, 12, 89, 138, 160, 178.
Villa Gai: 138, 178.
Villanova: 1—30, 44, 189, 191, 195, 204.
Villanoviană (civilizaţia): XIX; 1—30, 52, 67, 153.
Villanovieni: XXI; 1—30, 120, 208, 211.

Vindobona (Viena): A 1; 134.
Vindonianus: 178.
Vinicius: 130.
Viminacium (Kostolac): C 3; 125, 132, 133, 149, 184.
Vîrşeţ (Vršac): C 2; 102.
Vîrtişcoiu (r. Focşani): 172.
Virunum: A 2; 134.
Visigoţi: 181.
Vistula: 136.
Vlaşca (fostul judeţ): 83.
Vlček, E.: 170.
Volci: 158.
Volga: 34.
Vrancea: 161.
Vulci (Volci): 21, 158.
Vulpe, Alex.: 159.
Vulpe, Ecaterina: cf. *Dunăreanu-Vulpe.*
Vulpe, R.: 162, 167, 170, 180, 181, 183.

Wilke, G.: 160.

Xenocles: 75.

Zala: AB 2; 36.
Zalmoxis: 59, 60, 133.
Zaratustra (Zoroastru): 159.
Zbelturdus (Zberturdus), 177.
Zeii Călăreţi: 59.
Zeiţa Mamă: 120.
Zend-Avesta: 159.
Zeul Soare: 18, 26, 59.
Zeus: 118.
Zimnicea: E 3; XX; 81, 83, 180.
Zoltes: 167.
Zlatkovskaia, T. D.: 171, 180.
Zoroastru (Zaratustra): 33, 159.
Županić, N.: 183.

LISTA FIGURILOR

Figura		*Pagina*
1	Obiecte din colecţia Egger, Viena, în cea mai mare parte provenite din Transilvania (după V. Pârvan, *Getica*, fig. 203)	7
2	Depozitul de bronzuri de la Fizeşul Gherlii *(ibidem*, fig. 203)	7
3	O parte din depozitul de bronzuri de la Lazarsky Potok, în districtul Berehovo (Rusia Subcarpatică) cu obiecte caracteristice pentru cultura getică din Carpaţi *(ibidem*, fig. 259)	9
4	Căldăruşă italică de la Brăduţ *(Ephemeris Dacoromana*, III, 1925, p. 80, fig. 31)	11
5	Securi de bronz de la Brăduţ *(Getica*, fig. 194)	12
6	Cingătoare de bronz de la Guşteriţa lîngă Sibiu *(ibid.*, fig. 206)	13
7	Vas de aur de la Biia *(ibid.*, pl. XIV, 1)	15
8	Vas de aur din Bihor *(ibid.*, pl. XII, 3)	16
9	Disc de aur de la Otlaca *(ibid.*, fig. 207)	17
10	Vas de pămînt de la Tîrgul Mureşului *(ibid.*, fig. 191)	19
11	Vas de bronz italic *(ibid.*, fig. 192)	19
12	Tipar de piatră nisipoasă pentru turnarea fibulelor, găsit la Donja Dolina *(Wiss. Mitteil a. Bosnien u. d. Hercegovina*, IX, 1904, p. 155, fig. 108)	20
13	Coif italic de la Hajdú-Böszörmény, Ungaria *(Getica*, fig. 199)	23
14	Roţile de care de luptă de la Abos şi de la Arcalia *(ibid.*, fig. 208)	25
15	Picior de vas de lut de la Piscul Crăsanilor *(ibid.*, fig. 83)	27

Figura		*Pagina*
16	Placă de piatră de la Nesactium, *(ibid.*, pl. XX, 2) . . .	28
17	Placă de teracotă de la Sighișoara, *(ibid.*, pl. XX, 1) . .	28
18	Fibulă de bronz de tip carpatic găsită la Suseni (Muzeul național de antichități)	29
19	Mînerul unei săbii scitice găsite la Dobolii de Jos *(Getica*, fig. 251)	34
20	Cazan scitic de bronz de la Scorțaru (Muzeul național de antichități)	35
21	Statuetă de bronz a zeiței Anaitis, găsită la Năieni (din profil și din față, *Getica*, pl. I, 3—4)	36
22	Lebes de bronz de la Bălănoaia lîngă Giurgiu (Muzeul național de antichități)	38
23	Detaliu de pe mănușa *lebes*-ului de la Bălănoaia: un cap de silen *(Getica*, pl. II, 2)	39
24	Podoabă de stîlp de baldachin scitic (Muzeul național de antichități)	39
25	Obiecte de podoabă din tezaurul de la Craiova — Muzeul național de antichități din București *(Getica*, fig. 252—253)	42
26	Podoabe de bronz hallstattiene găsite la Aiud *(ibid.*, fig. 244)	43
27	Inventarul unui mormînt scitic de la Aiud *(ibid.*, fig. 247)	44
28	Oglindă scitică de la Păuca în jud. Alba *(ibid.*, pl. XXIV, 1)	46
29	Secure de tip „ungaro-romîn" *(ibid.*, fig. 271)	47
30	Tezaurul de aur de la Gyoma *(ibid.*, fig. 236)	49
31	Podoabă de aur de la Sarasău în Maramureș *(ibid.*, fig. 212)	50
32	Brățară de aur de la Bilje (Baranja, Iugoslavia) *(ibid.*, fig. 232)	51
33	Brățară de aur de la Săcuieni *(ibid.*, fig. 218)	53
34	Brățară de aur din Transilvania *(ibid.*, fig. 230)	53
35	Fibulă de aur de la Mihalkovo *(ibid.*, pl. XV, 5) . . .	56
36	Figură incisă pe urna funerară de la Pașachioi în Bulgaria *(ibid.*, fig. 226)	57
37	Brățări de aur din ținutul Hațegului *(ibid.*, fig. 382) . .	58
38	Vas de pămînt de la Muhipuszta, Ungaria *(Archaeol. Értesitő*, X, p. 140)	59
39	Hidria de la Bene, Rusia *(Getica*, pl. XVIII, 2)	66
40	*Aes grave* olbian găsit la *Salsovia*, Mahmudia (Muzeul național de antichități)	68
41	*Pinax* din sec. VI a. Chr. de proveniență rhodiană ori ionică, găsit la Istria. Desen negru pe fond roșu (Muzeul național de antichități)	70
42	Hidrie de proveniență samiană, cu desenuri negre pe fond galben, găsită la Istria (Muzeul național de antichități) .	71
43	Figurină arhaică grecească reprezentînd pe Aphrodite, găsită la Istria (Muzeul național de antichități	73
44	Cap de marmură de la o statuie colosală reprezentînd pe Helios. Găsit la Istria *V. Pârvan, Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, fig. 89)	77

Figura *Pagina*

45 Amforă thasiană găsită la Poiana pe Siret (V. Pârvan, *Castrul de la Poiana*, pl. IV, 2) 79
46 Fragment de vas delian cu desenuri în relief, găsit la Piscul Crăsanilor (*Getica*, fig. 162) 81
47 Tipar de lut pentru cupă de tip delian cu podoabe în relief, găsit la Piscul Crăsanilor (*ibid.*, fig. 172) 82
48 Lampă grecească de lut de la Piscul Crăsanilor (*ibid.*, fig. 175) 84
49 Candelabrul de bronz de la Piscul Crăsanilor (Muzeul național de antichități) 85
50 Săbii celtice din Muzeul regional de la Turnu Severin (*Getica*, pl. XXXVII, 1) 94
51 Secure de fier de tip dacic de la Kőszeg (*ibid.*, fig. 326) 95
52 Lucruri din mormîntul celtic de la Silivaș (*ibid.*, pl. XXVI, 2) 97
53 Săbii curbe și cuțite de luptă, dacice, după Columna Traiană (*ibid.*, fig. 341) 99
54 Stindarde (*dracones*), trompete (*carnyx*) și o tolbă, obiecte dace figurate pe Columna Traiană (*ibid.*, fig. 359) 101
55 Inel decorativ de argint de la Someșul Cald (*ibid.*, fig. 370) 104
56 Brățară de argint din Transilvania (*ibid.*, fig. 385) . . 105
57 Brățară de bronz de la Gyoma, Ungaria (*ibid.*, fig. 374) 106
58 Brățară de bronz de la Sîntioana (*ibid.*, fig. 376) . . . 107
59 Urnă de lut de la Sighișoara (*ibid.*, fig. 395) 108
60 Vas barbar de lut din Muzeul Național din Budapesta (*ibid.*, fig. 398—399) 108
61 Vase cu picior de la Pecica (*ibid.*, fig. 456) 111
62 *Cantharos* găsit la Zimnicea (*ibid.*, fig. 459) 112
63 Ceramică dintr-un mormînt celtic de la Balsa, Ungaria (*ibid.*, fig. 406) 113
64 Monedă dacă, imitație după monedele macedonene. (Muzeul național de antichități din București) 114
65 Monedă dacă de argint, imitație după tetradrahmele din Thasos (Muzeul național de antichități din București). 116
66 Placă de argint cu figuri în relief: tezaurul de la Cioara (*Getica*, fig. 366) 118
67 Porțiune din incinta sacră, cea mare, de la Grădiștea Muncelului (după o fotografie obținută prin amabilitatea Acad. *C. Daicoviciu*) 119

Harta regiunilor carpato-danubiene, afară din text.

A
B
C
D
E
F
G
1
2
3
4
Danuvius
Turč
Abauj Torna
Komarno
Borsód
Nógrád
Heves
Szebolcs
Berehovo
Maramureș
Somes
Sălaj
Bihor
Tolna
Zala
Győr
Tisa
Marisia (Mureș)
Mureș
Trotuș
Peuce
Bug
Tyras (Nistru)
Borysthenes (Nigru)
Tyras (Nistru)
Pyretus - Πόρατα
Πυρετός (Prut)
Σέρετος - Hierasus (Siret) Τίκρανος
Alutus (Olt)
Argeș
Istros
Danuvius
Drinus
Savus (Sava)
Margus (Morava)
Timacus (Timoc)
Oescus (Isker)
Hebrus (Marița)
Marianská Čalad
Abos
Szendrő
Pilin
Pásztó
Muhipuszta
Gyöngyös
Fokorú
Kis Varda
Kemecse
Rakamaz
Bálsa
Sényő
Taktakenez
Máriapócs
Hajdú Böszörmény
Szoboszló
Sácuieni
Perecei
Lovačka
Galiș
Mukačevo
Bene
Kántorjánosi
Satu Mr.
Rus
Arcalia
Fizeșul Gherlei
Suseni
Brîncovenești
Petelea
Gornești
Ghindari
Murgești
Cristești
Ujoara
Spălnaca
Pipea
Jacu
Odorhei
Brăduț
Pas. Oituz
Poiana
Sf. Gheorghe
Tufalău
Dobolii de Jos
Prejmer
Brașov
Pas. Bran
Stoienești
Gemenea
Buzău
Pietroasa
Năieni
Ploiești
Tîrgoviște
Tinosul
Tărtășești
Bucureștiș
Piscul Crăsanilor
Naparis
Piscul Coconilor
Mînăstirea
Boian
Spantov
Comana
Căscioarele
Giurgiu
Bălănoaia
Turnu Măgurele
Zimnicea
Popești
Bogați
Arges
Ploiești
Tinosul
Bărbosi
Brăila
Scorțaru
Pietroasa
Piscul Crăsanilor
Adamclisi
Kungsowce
Mihalkovo
Sapohovo
Uniz
Melgunov
Soloha
Kuffarn
VINDOBONA
IVVAVVM
CARNVNTVM
GERVLATA
SCARBANTIA
ADIAVM
BRIGETIO
Gran
AQVINCVM
TRANSAQVINCVM
Buda
Pesta
SAVARIA
Arrabo
TEVRNIA
VIRVNVM
VETVS SALINA
INTERCISA
ANNAMATIA
Pelso L. (Balaton)
POETOVIO
CELEIA
NAVPORTVS
AQVILEIA
EMONA
NEVIODVNVM
AQVAE IASAE
TERGESTE
Batta
Herczeg Marok
Kisköszeg
Bilje
MVRSA
Dalj
TRANS BONONIAM
SISCIA (Sisak)
NESACTIVM
POLA
Donja Dolina
Bihać
Ripač
SIRMIVM
SINGIDVNVM
VIMINACIVM
MARGVM
ARCIDAVA
AD MEDIAM
TSIERNA
DROBETA
Veliki Gaj
Vîrșeț
Rudnik
Kragujevac
IADER
SALONAE
Pharos issa
NARONA
MARE HADRIATICVM
ITALIA
NOLA
SCODRA
LISSVS
DYRRHACHIVM
APOLLONIA
SCVPI
HERACLEA LYNCESTIS
PAVTALIA
THESSALONICA
PHILIPPI
M. Pangaeus
THASOS
PHILIPPOPOLIS TRIMONTIVM
TYLIS ?
Panaghiuriște
Brezovo
Pașachioi
Bedniakovo
MVNIC. MONTANENSIVM
NAISSVS
REMESIANA
TIMACVM MINVS
RATIARIA
Calafat
SVCIDAVA
OESCVS
NOVAE
NICOPOLIS AD ISTRVM
TRIBALLIA
Radiuvene
Asamus
ROMVLA
Craiova
Poroina
Rudnik
Kungsowce
MAETONIVM ?
CARRODVNVM?
VIBANTAVARIVM?
ERACTVM ?
OLBIA
I. Berezan
HYLAEA
TYRAS
RAMIDAVA ?
DINOGETIA
NOVIODVNVM
ARRVBIVM
TROESMIS
ALIOBRIX
SALSOVIA (Mahmudia)
HALMYRIS ?
I. Popina
Bisericuța
CARSIVM
VLMETVM
HISTRIA
AXIOPOLIS
TOMI
TROPAEVM TRAIANI
DVROSTORVM
CAVSDECENSIS
CALLATIS
ABRITTVS
DIONYSOPOLIS
ODESSVS
MARCIANOPOLIS
MESAMBRIA
APOLLONIA
BYZANTIVM
CHERSONESVS
PONTVS EVXINVS
ASIA MINOR

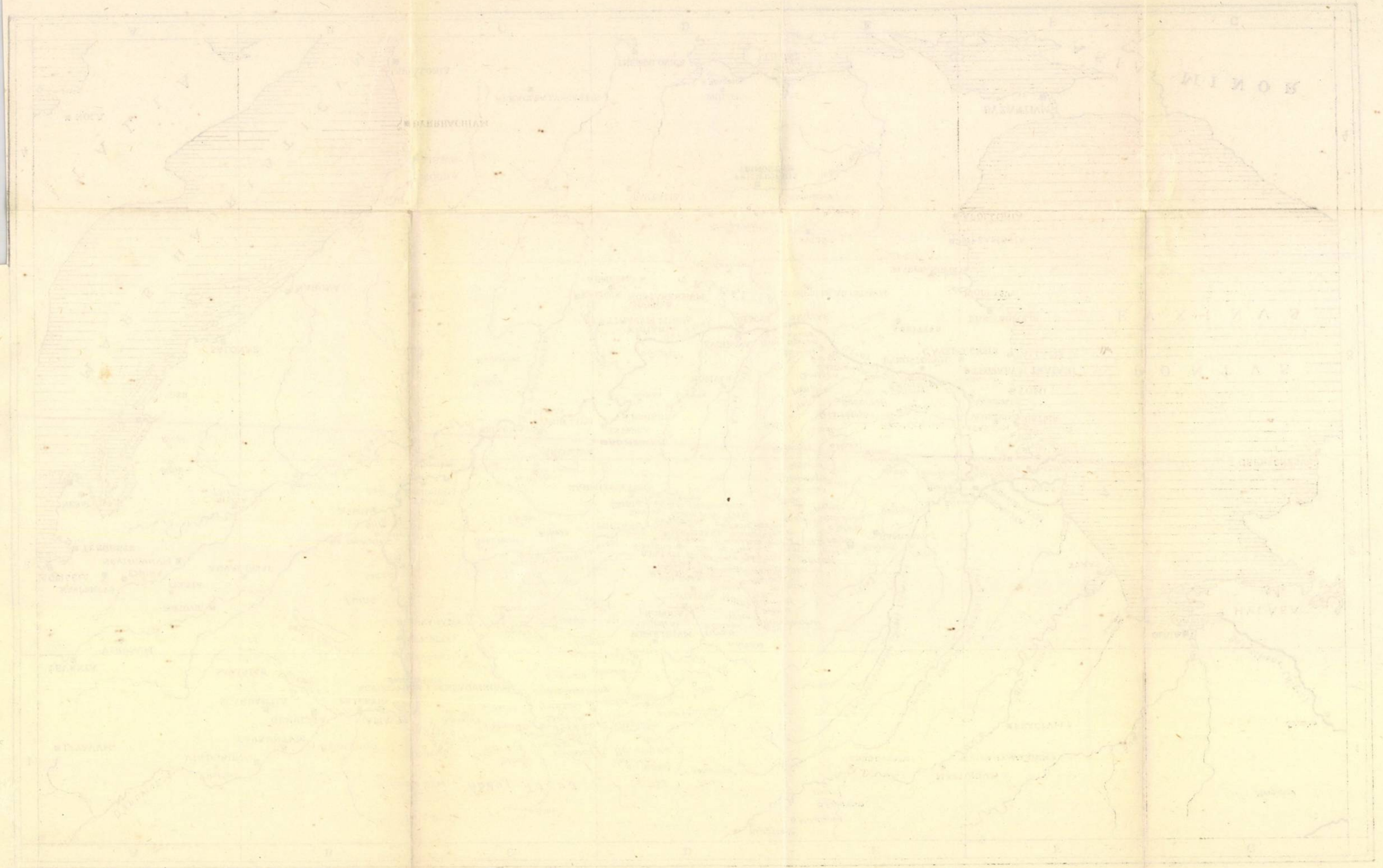

Redactor de carte: Al. Vasile.
Tehnoredactor: M. Nasta
Corector: G. Bors

Dat la cules: 14. 06. 1958. Bun de tipar: 23. 12. 1958. Tiraj: 3000+160 broşat şi 1000+75 legat. Hîrtie: velină de 65 g/mp. Format: 54×84/16. Coli editoriale: 15,33. Coli tipar: 16,50+1 planşă. A.: 04674. Pentru bibliotecile mari indicele de clasificare: 9(398,2). Pentru bibliotecile mici: 9.

Tiparul executat la Intreprinderea Poligrafică Cluj, str. Brassai 5—7. R. P. R. — 5062/1958.

E.: 4674.

SUMARUL

Vasile Pârvan: notă biografică V
Prefața traducătorului XVII
Abreviații uzuale folosite în cartea de față XXVI
I. *Carpato-danubienii și villanovienii* 1
II. *Carpato-danubienii și sciții* 31
III. *Carpato-danubienii și grecii* 63
IV. *Carpato-danubienii și celții* 91
V. *Carpato-danubienii și romanii* 123
Adnotațiile traducătorului 157
Glosar de termeni de specialitate ori de circulație restrînsă . . 187
Lista principalelor lucrări ale lui Vasile Pârvan avînd legătură cu cartea de față 206
Explicații bibliografice în legătură cu unele lucrări sau periodice citate în prezenta carte 210
Indice 213
Lista figurilor 233

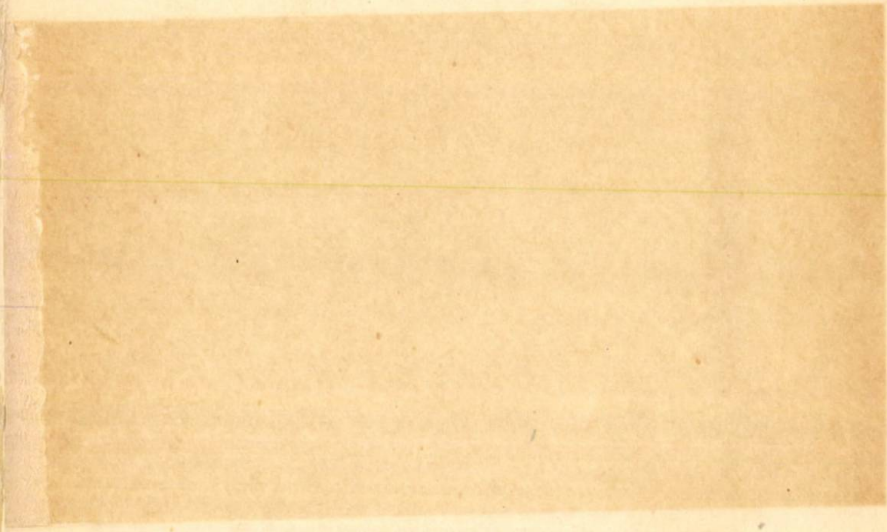

Lei 8,25